

ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนา
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ

พิเชฐ แสงทอง

วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยรามคำแหง
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ไทยศึกษา)
ปีการศึกษา 2545
ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยรามคำแหง

ISBN 974-09-0471-8

THE STUDY OF ECONOMIC AND SOCIAL CHARACTERISTICS
OF FARMER COMMUNITIES IN THE
SONGKHLA LAKE AREA IN NIRAS

PICHET SAENGTHONG

A THESIS PRESENTED TO RAMKHAMHAENG UNIVERSITY
IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
(THAI STUDIES)

2002

COPYRIGHTED BY RAMKHAMHAENG UNIVERSITY

ISBN 974-09-0471-8

ชื่อเรื่องวิทยานิพนธ์ ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่ม

ทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ

ชื่อผู้เขียน

นายพิเชฐ แสงทอง

สาขาวิชาและคณะ

สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

รองศาสตราจารย์ประพนธ์ เรืองณรงค์

ประธานกรรมการ

รองศาสตราจารย์คณีย์ ไชยโยธา

รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์

มหาวิทยาลัยรามคำแหงอนุมัติให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร. สุรพล ราชภัณฑารักษ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(รองศาสตราจารย์ประพนธ์ เรืองณรงค์)

.....กรรมการ

(รองศาสตราจารย์คณีย์ ไชยโยธา)

.....กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พันโทจิโรจน์ ผดุงสุนทรารักษ์)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์อภิชาญ ปานเจริญ)

บทคัดย่อ

ชื่อเรื่องวิทยานิพนธ์ : ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนา
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ
ชื่อผู้เขียน : นายพิเชฐ แสงทอง
ชื่อปริญญา : ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา : ไทยศึกษา
ปีการศึกษา : 2545

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ :

1. รศ. ประพนธ์ เรืองณรงค์ ประธานกรรมการ
2. รศ. คณัย ไชยโยธา
3. รศ. ไพบุลย์ ดวงจันทร์

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่สะท้อนอยู่ในวรรณกรรมนิราศ และเพื่อศึกษาถึงศักยภาพของวรรณกรรมในฐานะหลักฐานสะท้อนภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยใช้ข้อมูลวรรณกรรมนิราศทั้งสิ้น 31 เรื่อง ใช้วิธีการวิจัยเอกสารประกอบกับการวิจัยภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์

ผลการวิจัยพบว่าวรรณกรรมนิราศสะท้อนภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ชัดเจนในระดับที่น่าพึงพอใจ ในด้านเศรษฐกิจพบว่าชุมชนชาวนาด้านทิศตะวันออกอพยพเพราะปัญหาน้ำจืดในระยะแรกๆ และปัญหาขาดแคลนที่ดินในเวลาต่อมา ปรากฏการณ์เหล่านี้ส่งผลต่อการขยายตัวของชุมชนจากทิศตะวันออกของทะเลสาบสู่ทิศตะวันตกและทิศเหนือ การเติบโตของชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกถูกกระตุ้นโดยเส้นทางการคมนาคมที่พัฒนาขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาของการเดินรถไฟสายใต้ ทำให้ชุมชนที่อยู่ริมเส้นทางรถไฟ

ขยายตัวเป็นชุมชนการค้า เปิดโอกาสให้ชาวนาได้ขายเทลินค้าในชุมชนออกไปสู่แหล่งอื่นๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ

การอพยพยังปรากฏในลักษณะของการส่งลูกหลานออกไปสู่ระบบการศึกษาทั้งการศึกษาทางธรรม และการศึกษาสมัยใหม่ ขณะที่ชาวนาที่ยังอยู่ในชุมชนก็พยายามหาทางทำมาหากินนอกเหนือไปจากทำนา ลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย ผนวกกับการใช้แรงงานที่มีความยืดหยุ่นสูงระหว่างเด็ก ผู้หญิง และผู้ชายทำให้ชาวนาสามารถแบ่งแรงงานไปสู่การประกอบอาชีพเชิงซ้อนได้โดยกระทบกระเทือนการทำนายน้อยมาก

ลักษณะการใช้แรงงานแบบยืดหยุ่นนี้ยังประโยชน์ให้ชาวนาเมื่อต้องเข้าสู่ระบบเงินตราที่มีชาวจีนเป็นตัวสื่อสำคัญ ขณะที่วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของชุมชนทำให้ความคิดเกี่ยวกับระบบเงินตราของชาวนามีความแตกต่างกับความคิดเกี่ยวกับระบบเงินตราของชาวจีน ชาวนามองการค้าขายว่าเป็นเพียงการทำมาหากินแบบหนึ่งไม่แตกต่างไปจากการทำมาหากินเชิงซ้อนแบบเดิมๆ ซึ่งพวกเขาคุ้นเคยอยู่แล้ว ชาวนาจึงไม่มีการสะสมเงินเพื่อขยายการลงทุนหรือการผลิต ไม่มีการขยายกำลังการผลิตข้าวเพื่อการค้า การทำนาเป็นเพียงหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารเท่านั้น ด้วยเหตุนี้การทำนาจึงมี “คุณค่า” มากกว่า “มูลค่า” ทั้งนี้อาจสังเกตได้จากพิธีกรรมข้าวที่มีความเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

ABSTRACT

Thesis Title : The Study of Economic and Social Characteristics of
Farmer Communities in the Songkhla Lake Area in
Niras

Student's Name : Mr. Pichet Saengthong

Degree Sought : Master of Arts

Major : Thai Studies

Academic Year : 2002

Advisory Committee :

1.Assoc. Prof. Praphon Ruangnarong	Chairperson
2.Assoc. Prof. Danai Chaiyotha	
3.Assoc. Prof. Paiboon Doungjun	

The purposes of this research are to study the economic and social characteristics of farmer communities in the area of Songkhla Lake Basin that are reflected in Niras, and to study the power of literature as evidence that reflects local history by using 31 Niras, document review, and field research by interviews and observations.

Research results indicated that Niras clearly reflects the economical and social characteristics of farmer communities around the Songkhla Lake Basin in a satisfactory level. The results on the economic side indicate that farmer

communities were pressured by fresh water problem initially and then the lack of land problem. This phenomenon affects the expansion of communities from the east of the lake to the west and the north. The western farmer community growth was encouraged by the developed transportation, especially the development of railway system in the south that helped communities by the railroad expand into trading communities, which allowed the farmers to distribute their products to other parts of the country or overseas.

The migration includes the children of farmers, who were sent into the educational system both in dharma study and modern academic study, while the farmers in communities tried to make their living by other ways that were not rice farming. Because of the diversity of geography and the flexibility of labour forces between child, woman, and man, the farmers could do multi-occupations without having much effect on rice farming.

The flexibility of labour forces benefits farmers when they are going to the money system, which was dominated by Chinese. The temple--the original centre of the community--made the money system of farmers different from the money system in the vision of the Chinese, which made the farmers think that trading was only an occupation and was not different from the traditional occupation that they knew. The farmers did not collect money for expanding the investment or increasing production. They did not increase rice productivity for economic purposes; they did rice farming only to guarantee food stability only, so rice farming had "value," not "worth," which can be observed in the traditions about rice that have changed little nowadays.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความอนุเคราะห์ช่วยเหลือให้คำแนะนำเป็นอย่างดีจาก รศ. ประพนธ์ เรืองณรงค์ ประธานกรรมการที่ปรึกษา รศ. ดนัย ไชยโยธา และรศ. ไพบุลย์ ดวงจันทร์ กรรมการที่ปรึกษา รวมทั้ง ผศ. พ.ท.วิโรจน์ ผดุงสุนทรารักษ์ และ ผศ.อภิชาญ ปานเจริญ กรรมการสอบ ผู้วิจัยจึงขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

ขอขอบพระคุณ ศ. สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ดร. สีสลาภรณ์ บัวสาย รศ. ชวน เพชรแก้ว อาจารย์สารูป ฤทธิชู ผศ. กิตติ ตันไทย ศ.แถมสุข นุ่มนนท์ อ. จำเริญ แสงดวงแข ที่กรุณาให้ข้อท้วงติงและแนะนำในนามของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ขอขอบคุณ ประมวล มณีโรจน์ ผศ.ขงยุทธ ชูแว่น เกษม จันทร์ดำ สมคิด ทองสง วินัยสุกใส สุวิทย์ มาประสงค์ ทั้งแนะนำและสร้างบรรยากาศที่ดีในการออกเก็บข้อมูลภาคสนาม

ขอขอบคุณ อาจารย์ชัยมัยกร แสงกระจ่าง รศ. ดร. รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ แคน สาริกานิรันดร์ศักดิ์ บุญจันทร์ กนกพงศ์ สงสมพันธุ์ รวี สิริอิสระนันท์ ศิริวร แก้วกาญจน์ พินิจ นิลรัตน์ เริงวุฒิ มิตรสุริยะ นันทพร ไวศยะสุวรรณ รัตนชัย มานะบุตร และชาคริต โกชะเรือง เพื่อนพ้อง ‘กวีหน้าราม’ และวงการวรรณกรรมไทยที่เปิดโอกาสให้ฝึกฝนทักษะการอ่านและการเขียน

แม่ พ่อ น้องสาวทั้งสี่ และสมาชิกที่เชื่อมั่นและให้กำลังใจตลอดมา

ขอขอบคุณ รศ. ดร. สุภาพ พัสอ่อง อาจารย์ทวีศักดิ์ เผือกสม ดร. แพทริก จอร์ และ รศ. ดร. สืบพงศ์ ธรรมชาติ ที่ได้ช่วยเหลือข้อมูลและเครื่องมือในการวิเคราะห์บางด้าน คุณณลินี ยิ่งยง และคุณกนกพร มณีโชติ ช่วยเหลือในการติดต่อกับมหาวิทยาลัย และดูแลรูปแบบวิทยานิพนธ์ให้ถูกต้องยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมหาวิทยาลัยรามคำแหง กรุณาให้ทุนสนับสนุน

พิเชฐ แสงทอง

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	(4)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	(6)
กิตติกรรมประกาศ.....	(8)
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	10
ขอบเขตของการวิจัย.....	10
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	12
วิธีดำเนินการวิจัย.....	12
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	13
2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง.....	15
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจ	
และสังคมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาใน	
วรรณกรรมภาคใต้.....	15
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเศรษฐกิจและสังคม	
ของชุมชนชาวนา.....	19
เอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนชาวนาไทย.....	19
เอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนชาวนาบริเวณ	
ลุ่มทะเลสาบสงขลา.....	22
3 ภูมิหลังของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	
และภูมิหลังของวรรณกรรมนิราศ.....	26
ภูมิหลังของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา.....	26

บทที่	หน้า
ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบ.....	26
ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ.....	32
ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศใต้ของทะเลสาบ.....	38
ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศเหนือของทะเลสาบ.....	41
สภาพสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนรอบทะเลสาบ.....	45
ภูมิหลังของวรรณกรรมนิราศ.....	50
พัฒนาการของวรรณกรรมนิราศทั่วไป.....	51
ลักษณะของวรรณกรรมภาคใต้.....	52
สภาพทั่วไปของวรรณกรรมภาคใต้.....	53
ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมภาคกลาง	
กับวรรณกรรมภาคใต้.....	54
ลักษณะของวรรณกรรมนิราศภาคใต้.....	59
ลักษณะวรรณกรรมนิราศในชุมชนชาวนา	
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา.....	60
ลักษณะสำคัญของกวีผู้แต่งนิราศ.....	62
4 ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	
ในวรรณกรรมนิราศ.....	68
ลักษณะพื้นที่และการเคลื่อนย้ายเพื่อการผลิต	
ของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา.....	68
ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันออก	
และรอบๆ ทะเลสาบสงขลา.....	69
ชาวนาอพยพระลอกแรก: ดำเนินการอพยพ	
ของชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออก.....	72
น้ำจืดกับความมั่นคงของชุมชน.....	75

บทที่	หน้า
ชาวนาอพยพระลอกสอง: การละทิ้งชุมชน และการเปลี่ยนแปลงสภาพของชาวนา.....	82
ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกทะเลสาบสงขลา.....	88
การเติบโตของชุมชนริมทางคมนาคมแบบใหม่.....	94
ชุมชนเพื่อการค้าและแลกเปลี่ยน.....	99
ชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือทะเลสาบสงขลา.....	109
ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนา.....	119
กิจกรรมทางเศรษฐกิจ.....	120
การทำนา.....	120
การเลี้ยงสัตว์.....	130
การเพาะปลูกพืชอื่นๆ.....	135
การใช้แรงงาน.....	143
แรงงานเด็ก ผู้หญิง และผู้ชาย.....	143
แรงงานสัตว์.....	150
ชาวนาในระบบตลาด.....	156
มโนทัศน์ด้านการค้าขายของชาวนา.....	157
ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชาวนากับชาวจีน.....	161
ชาวนากับการค้าขาย.....	169
5 ลักษณะสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในวรรณกรรมนิราศ.....	176
ศูนย์กลางของชุมชนชาวนา.....	176
บทบาทของวัด.....	176
บทบาทของพระ.....	189
การเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางของชุมชนชาวนา: จากวัดและพระสู่ราชการ.....	198

บทที่	หน้า
ความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนา.....	206
ครอบครัวและเครือญาติ.....	206
เพื่อนเกลอ.....	213
ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวนากับชาวจีน.....	219
พิธีกรรมของชาวนา.....	227
พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำ.....	228
พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว.....	232
6 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	236
สรุปผลและอภิปรายผล.....	236
ข้อเสนอแนะ.....	240
ภาคผนวก	
แผนที่แสดงลักษณะและพัฒนาการของพื้นที่	
ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา.....	242
บรรณานุกรม.....	249
ประวัติผู้เขียน.....	267

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา

การศึกษาวรรณกรรมไทยในปัจจุบันขยายขอบเขตออกไปอย่างกว้างขวาง จากเดิมที่แวดวงวิชาการวรรณกรรมให้ความสำคัญกับการศึกษาวรรณกรรมแบบฉบับ หรือวรรณคดีคลาสสิก ก็ขยายความสนใจมาสู่วรรณกรรมร่วมสมัย และวรรณกรรมท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะวรรณกรรมท้องถิ่น ตั้งแต่ปี พ.ศ.2518 เป็นต้นมาได้มีฐานะเป็นกระบวนวิชาหนึ่งในหลักสูตรสถาบันราชภัฏทั่วประเทศ¹ อย่างไรก็ดี ในการศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นระยะแรกๆ ส่วนใหญ่ได้เน้นการเก็บรวบรวมต้นฉบับซึ่งกระจายอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ เป็นจำนวนมาก และวิเคราะห์คตินิยมเฉพาะถิ่นซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณกรรมสำนวนนั้นๆ การศึกษาวิเคราะห์ในด้านอื่นๆ เช่นด้านเศรษฐกิจ สังคมในมิติประวัติศาสตร์ยังปรากฏให้เห็นไม่มากนัก เพิ่งได้มีการริเริ่มกันในวงวิชาการอย่างจริงจังก่อนเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ไม่นานนัก² จนกระทั่งหลังเหตุการณ์ดังกล่าว ความสนใจในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ยิ่งทวีความเข้มข้นขึ้นในแวดวงนักวิชาการส่วนกลาง ทั้งนี้ เป็นเพราะแรงผลักดันของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองโดยพลังประชาชนธรรมดาในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ทำให้เกิดความสนใจเรียนรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของสังคมในวงกว้างออกไปกว่าของผู้มีส่วนกลาง³

¹รัช ปุณโณทก, วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2540), หน้า 2.

²ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539), หน้า 61.

³อานันท์ กาญจนพันธุ์, ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิธีคิด (กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2543), หน้า108.

สำหรับการศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ที่ผ่านมา สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ให้ความเห็นไว้ว่า จำนวนต้นฉบับวรรณกรรมภาคใต้หลากหลายประเภทที่ค้นพบในปัจจุบันมีประมาณ 8,000 เรื่อง แต่นักวิชาการนำมาศึกษาวิเคราะห์เพียงร้อยละหนึ่งหรือประมาณ 80 เรื่องเท่านั้น อีกทั้งการศึกษาส่วนใหญ่ก็ตอบคำถาม หรือให้ความรู้ที่คล้ายคลึงกัน เช่น การศึกษาวิเคราะห์อักขรวิธี จันทรลักษณ์ และคุณค่าทางวรรณศิลป์ ส่วนภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจและสังคมมักวิเคราะห์ให้เห็นเพียงเล็กน้อย การใช้วรรณกรรมท้องถิ่นวิเคราะห์ความรู้ด้านอื่นๆ นักวิชาการยังให้ความสนใจน้อย ทั้งๆ ที่น่าจะทำได้ดี⁴

หากกล่าวถึงภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อันประกอบด้วยพื้นที่บางส่วนในจังหวัดสงขลา จังหวัดนครศรีธรรมราช และพื้นที่ทั้งหมดในจังหวัดพัทลุง การใช้วรรณกรรมศึกษาภาพสะท้อนด้านอื่นๆ ของชุมชนบริเวณนี้ ดูเหมือนจะไม่ต่างจากวรรณกรรมภาคใต้โดยรวมดังที่สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์แสดงความเห็นเอาไว้ข้างต้น ทั้งนี้ อาจพิจารณาจากการที่ผู้วิจัยได้ไปสำรวจวิทยานิพนธ์สาขาภาษาไทยและสาขาไทยศึกษาของมหาวิทยาลัยทักษิณซึ่งเป็นแหล่งผลิตงานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแหล่งสำคัญที่สุดของภาคใต้ เมื่อเดือนสิงหาคม ปี พ.ศ. 2543 วิทยานิพนธ์ที่ศึกษาท้องถิ่นจากกลุ่มข้อมูลวรรณกรรมมีทั้งสิ้นจำนวน 35 เรื่อง แต่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาในลักษณะสำรวจ รวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์เบื้องต้น ที่ให้ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับประวัติและตัวบทวรรณกรรม แง่มุมทางด้านเศรษฐกิจและสังคมวิเคราะห์ให้เห็นเพียงโลกทัศน์หรือคตินิยมที่เป็นภาพนิ่ง ไม่เห็นการเชื่อมโยงกับสังคมซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ยังเป็นภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจและสังคมชุมชนชาวนาในมิติของประวัติศาสตร์ด้วยแล้ว ผู้วิจัยพบว่า ไม่มีงานที่ศึกษาวรรณกรรมเพื่อวิเคราะห์เรื่องนี้อย่างจริงจังเท่าที่ควร

⁴สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้,” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง เสริมบทบาทศิลปินพื้นบ้านภาคใต้ สาขาวรรณศิลป์เพื่อการพัฒนาชุมชน, สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ, 4 สิงหาคม 2543.

สาเหตุประการสำคัญที่ทำให้การศึกษาวรรณกรรมแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่ในสภาพดังกล่าวอาจเป็นเพราะความไม่เชื่อมั่นต่อหลักฐานทางวรรณกรรมของนักศึกษาและนักวิชาการว่าจะได้ข้อมูลที่เที่ยงตรงและชัดเจนมากพอสำหรับสร้างภาพประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือ ยังเป็นประวัติศาสตร์ของชาวนาด้วยแล้ว เป็นที่รับรู้โดยทั่วกันว่ายังย้อนสู่อดีตไปเนิ่นนานเท่าใด ก็ยิ่งขาดหลักฐานมากขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะชาวนาไม่มีวัฒนธรรมการบันทึกแบบลายลักษณ์อักษร อย่างไรก็ตาม นักวิชาการบางท่านก็มีความพยายาม โดยให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทเพลงพื้นบ้าน ตำนาน หรือนิทานพื้นบ้าน เอกสารทางราชการ และหลักฐานทางโบราณคดี เช่น ยงยุทธ ชูแว่น ศึกษาตำนานนางเลื่อมขาว ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช หลักฐานทางราชการจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ วรรณกรรมหนังสือบุคคล วรรณกรรมมุขปาฐะ หลักฐานทางโบราณคดี ฯลฯ ได้ข้อสรุปว่าชาวนาในบริเวณนี้อยู่ร่วมกันเป็นชุมชนชาวนาอย่างชัดเจนตั้งแต่ช่วงต้นสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ชุมชนดังกล่าวมีการขยายขยายเปลี่ยนแปลงสืบเนื่องต่อมาโดยตลอดทั้งทางด้านการเมือง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมภายหลังที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับกรุงศรีอยุธยามากขึ้น^๑

อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อจำกัดทางด้านหลักฐานข้อมูล งานศึกษาดังกล่าวของยงยุทธ ชูแว่น จึงวิเคราะห์ชุมชนชาวนาได้เพียงภาพร่างคร่าวๆ ในลักษณะบทความนำเสนอเบื้องต้น ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาที่ศึกษาได้ส่วนใหญ่ยังขึ้นอยู่กับนโยบายของเมืองหลวง ยังไม่เห็นการเคลื่อนไหวภายในชุมชนเท่าที่ควร ขณะที่ช่วงเวลาของงานศึกษาก็สิ้นสุดลงเพียงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานศึกษานี้จึงเหมาะสำหรับเป็นโครงร่างเพื่อจุดประกายให้เกิดการวิเคราะห์วิจัยกันอย่างกว้างขวางและลึกซึ้งต่อไป

^๑ยงยุทธ ชูแว่น, “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *โลกของกลุ่มทะเลสาบ* (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 60-90.

อย่างไรก็ตาม การใช้หลักฐานทางด้านวรรณกรรมศึกษาประวัติศาสตร์ดูเหมือนมีข้อจำกัดอยู่ที่ธรรมชาติของงานเขียนประเภทนี้ไม่สามารถให้ภาพที่สมบูรณ์และเที่ยงตรงเพียงพอ กระนั้นก็ตาม เมื่อพิจารณาจนถึงที่สุดแล้ว คงไม่มีหลักฐานใดๆ ที่จะให้ภาพที่สมบูรณ์และเที่ยงตรงตามความจริงอย่างที่ประวัติศาสตร์เป็นได้ แม้แต่หลักฐานอย่างเช่นศิลาจารึก พงศาวดาร เอกสารของทางราชการฯซึ่งนักวิชาการสาขาประวัติศาสตร์นิยมใช้เป็นหลักฐานหลักเสมอมาก็ตาม ข้อนี้สังเกตได้จากการถกเถียงถึงความบกพร่องของประวัติศาสตร์ที่มีอยู่เป็นระยะๆ ทั้งในวงการประวัติศาสตร์ไทย และประวัติศาสตร์สากล ที่สุดแล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่าภาพสังเคราะห์ที่ได้มาจากวิธีวิทยาของศาสตร์แต่ละศาสตร์ ข้อเท็จจริงของข้อมูลแต่ละข้อมูล ต่างเป็นเพียงส่วนเล็กน้อยของความจริงสมบูรณ์ในอดีตที่เข้ามาเสริมซึ่งกันและกันเพื่อให้สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้เท่านั้น การใช้วรรณกรรมเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์เองก็อยู่ในกระบวนการของการร่วมกันสร้างเสริมนี้ ในฐานะของสิ่งช่วยเสริมสร้างความจริงในบางแง่มุมซึ่งหลักฐานอื่นๆ ไม่อาจเข้าถึงได้

การพัฒนาด้านการสื่อสารคมนาคมในสังคมไทยช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ส่งผลให้วัฒนธรรมการบันทึกลายลักษณ์อักษรเจริญขึ้นและแพร่กระจายไปอย่างกว้างขวางด้วย ความเจริญดังกล่าวสร้างผลดีต่อพัฒนาการทางด้านวรรณกรรมไม่น้อย เช่นเกิดการรับอิทธิพลระหว่างวรรณกรรมชาวบ้านกับวรรณกรรมราชสำนักได้ง่ายขึ้น ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นประโยชน์ต่อการใช้วรรณกรรมเป็นหลักฐานข้อมูลสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมมาก แม้ว่าในกรณีใช้วรรณกรรมลายลักษณ์ของวัฒนธรรมราชสำนักจะเป็นปัญหาอยู่บ้าง เพราะวัฒนธรรมทางวรรณกรรมของชนชั้นนี้อาจถูกครอบงำอยู่ด้วยการแสดงความดีเด่นทางวรรณศิลป์เป็นหลัก หรือไม่ก็แฝงการหวังผลทางการเมือง การปกครอง และศาสนาอยู่ด้วย แต่สำหรับวรรณกรรมชาวบ้านจะเป็นปัญหาไม่มากนัก เพราะบ่อเกิดของวรรณกรรมของชนชั้นนี้คือวิถีชีวิตชาวบ้าน เป็นวรรณกรรมของชาวบ้าน เพื่อการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านโดยตรง⁶

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538), หน้า 41.

พัฒนาการของวรรณกรรมนิราศประการหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ วรรณกรรมนิราศจำนวนแรกๆ จะเป็นนิราศคำโคลง ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว แต่พัฒนาการที่สามารถใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้คือนั้นได้เริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังในสมัยของสุนทรภู่ ที่แต่งเป็นนิราศคำกลอน กล่าวคือตั้งแต่สมัยสุนทรภู่เป็นต้นมา นิราศเป็นสื่อที่แสดงออกได้ทั้งความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนปรัชญาความคิด⁷ เป็นงานที่มีคุณค่าในแง่ของหมายเหตุการเดินทางและหมายเหตุสถานการณ์ ซึ่งกวีมักจะสอดแทรกความคิดเห็น ทศนะวิพากษ์วิจารณ์อันมีคุณค่าทางสังคมลงไปด้วย⁸ เช่นบางตอนในนิราศหนองคาย ของหลวงพิพัฒน์พงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) นักประวัติศาสตร์บางท่านมีความเห็นว่าสะท้อนให้เห็นชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวอีสานชุมชนหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้อย่างชัดเจน บางตอนก็สะท้อนให้เห็นวิถีคิดทางเศรษฐกิจแบบชนชั้นกลางของผู้แต่งได้อย่างมีนัยสำคัญต่อประวัติศาสตร์ความคิดชนชั้นกลางไทย⁹

การสะท้อนในลักษณะหมายเหตุการเดินทาง หรือหมายเหตุสถานการณ์เช่นนี้ปรากฏอยู่ในนิราศภาคใต้เช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นนิราศนั้นแต่งโดยกวีในท้องถิ่นแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาเอง หรือกวีจากถิ่นอื่น ดังเช่น นิราศเกาะแก้วกัลป์กัสดา เนื้อหาตอนหนึ่งสะท้อนสังคมพหุลงในสายตาของคนภายนอกว่าเต็มไปด้วยโจรผู้ร้าย และอีกตอนหนึ่งบรรยายถึงสภาพป่าไม้อันอุดมสมบูรณ์ ดังคำกลอนว่า

เขาว่าชาวเมืองนี้เก่งกาจ	มักอุกอาจฟันแทงแย่งเอาของ
ข้างพวกเราย่ำประมาทงปรองดอง	อัคคีกองประจวบยื่นออกยื่นราย
.....	
แต่รีบร้อนนอนแรมทางทุเรศ	ดูสังเกตมิ่งไม้ในไพรสณฑ์

⁷ นิตยา กาญจนะวรรณ และ สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ, “นิราศ,” ภาษาและหนังสือ 24, 1-2 (เมษายน 2534-มีนาคม 2535): 32.

⁸ สิทธิ ศรีสยาม, นิราศหนองคาย: วรรณคดีที่ถูกเผา (กรุงเทพฯ: คอสมอส, 2533), หน้า 2.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

ที่ได้ค้นคนอาศัยได้ถึงพัน

ลำต้นนั้นแทบเท่าสำเภาจีน¹⁰

หรือในยุคที่สร้างทางรถไฟสายได้ขึ้นแล้ว ชุมชนเพาะปลูกบริเวณที่ราบซึ่งทางรถไฟตัดผ่านได้ขยายตัวทั้งในด้านจำนวนประชากรและการประกอบอาชีพ ดังที่สะท้อนไว้ในนิราศรับพิชนี ว่า ชาวบ้านบางกล้า บ้านควนเนียง จังหวัดสงขลา ยังคงทำนาและทำสวนเป็นหลักอยู่เช่นเดิม แต่การคมนาคมที่สะดวกขึ้นทำให้มีต่างชาติ เช่น ชาวจีน และชาวอินเดียเดินทางเข้ามาค้าขายในชุมชน ดังเช่นกลอนตอนหนึ่งสะท้อนไว้ว่า

จากสถานีหาดใหญ่ไปบางกล้า

เห็นคนล่ำมโคควายอยู่หลายหลั่น

บ้างค่านาถอนกล้าอยู่เนืองนันต์

กลางทุ่งนั้นแลไปไกลสุดตา

.....

.....

เห็นจินเทศตะพายผ้าเที่ยวค้าขาย

แพรผ้าด้ายเที่ยวค้าหาทรัพย์สิน

ไม่มีเรือช้างม้าอาศัยดิน

เที่ยวหากินตามลำบาคนยากจน¹¹

การที่ชาวต่างชาติเหล่านี้เข้ามาข่มनाศาสนาหรือคตินิยมเชื่อเข้ามาด้วย ดังที่กลอนนิราศเกาะยอ ของนายจิว ทัพย์วารี กล่าวถึงชุมชนย่านเกาะยอไว้ว่า มีพราหมณ์คนหนึ่งทำหน้าที่ผู้นำทางพิธีกรรมให้แก่ชาวบ้าน ดังกลอนตอนหนึ่ง

หมู่บ้านนี้มีพราหมณ์นามชื่อคง

ท่านผู้ทรงคุณยังเป็นมิ่งขวัญ

¹⁰พระราชสมบัติ, กลอนนิราศเกาะแก้วกัลป์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2463), หน้า 37-38. อ้างถึงใน ล้อม เฟื่องแก้ว, “พัทลุงในวรรณกรรม,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 191-192.

¹¹พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพิชนี (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2516; จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะทิ้งพระ ครั้งที่ 2 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวิทยาลัยราชภัฏ สงขลา วันที่ 20 ตุลาคม 2516), หน้า 11.

ประกอบพิธีถือน้ำที่สำคัญ	นำสัตยาบรรณอมฤตประสิทธิ์
พองข้าราชมาคหมายถวายสัตย์	ของจังหวัดสงขลาสง่าศรี
ต่างเคารพนบนามพราหมณ์	ไว้เป็นที่มั่นคงผู้ทรงคุณ ¹²

นอกจากนั้นภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมยังมีให้เห็นอย่างชัดเจน เช่น ในกลอนนิราศปานบอด ได้กล่าวถึงศิลปะการแสดงหนังตะลุงว่าถูกกระทบจากละครเร่ ซึ่งเป็นการแสดงจากท้องถิ่นอื่น เนื่องจากชาวบ้านหันมานิยมละครเร่กันไม่น้อย ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

ฉันบอกว่าแกลงมาขับในวิก	ไม่เพลงพลิกเล่าจริงทุกสิ่งสรรพ
แม้ริงว่าวิกภูเขาสวรรค์นั้น	สิ่งสำคัญคือละครเพ็งจรมมา
แม่ทองสุกเจ้ากระหนกตลกเอก	รำดิเรกคนรักกันนักหนา
หยุดสำนักพักเช้าคร่ำเวลา	พอคนมาพร้อมพริกจักแสดง ¹³

ผลกระทบจากละครเร่อันเป็นศิลปะจากต่างภูมิภาคส่งผลต่อจิตใจของศิลปินพื้นบ้านในระดับหนึ่ง ดังเช่นในกลอนนิราศปานบอดข้างต้น นายปานบอด ซึ่งเป็นนายหนังตะลุงรู้สึกหมดกำลังใจและกังวลเกี่ยวกับความอยู่รอดของคณะหนังตะลุงของตนมาก ดังสะท้อนไว้ในกลอนตอนหนึ่งว่า

ฉันทราบความแม้ริงเล่ายิ่งเศร้าจิต	นั่งนึกคิดรันทศสยดแสง
บอกลูกน้องว่าต้องซื้อข้าวแกง	พอจัดแจงเลี้ยงกายสบายใจ

.....

.....

¹²ฉั่ว ทิพย์วารี, “นิราศเกาะขอม,” ใน รวมนิราศของฉั่ว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแสดินรู้ (สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541), หน้า 119.

¹³ปาน ชีช้าง, “นิราศปานบอด,” หนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภคทักษิณ ณ วัดพิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2518), หน้า 53.

พวกลูกน้องร้องเพลงโหม่งเงงฉาว
คิดถึงคำแม่ริ่งว่ามีละคร

ฉันสร้อยสร้าโศกใจฤทัยถอน
มาอยู่ก่อนเราจะปล้ำทำอย่างไร¹⁴

ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมส่งผลให้วิถีความสัมพันธ์ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนเปลี่ยนแปลงตามไปด้วยในเวลาต่อมา ดังที่วินัย สุกใส¹⁵ ศึกษาจากงานวรรณกรรมท้องถิ่นและวรรณกรรมร่วมสมัยจำนวนหนึ่งพบว่า หลังราชการก่อสร้างทางรถไฟ เรือยนต์ซึ่งมีมาก่อนหน้านั้นได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อขนถ่ายสินค้าและคนเดินทางที่มากับรถไฟ พร้อมๆ กันนั้นโรงสีไฟก็เริ่มเข้ามา และมักตั้งอยู่ในเขตชุมชนริมทางรถไฟ โดยทำหน้าที่รับซื้อข้าวเปลือกมาสีเป็นข้าวเพื่อส่งออกไปขายนอกชุมชน และต่างประเทศ

ในสมัยที่รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ทำให้การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานกระจายไปทั่วทุกภูมิภาคของราชอาณาจักรไทย การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจเกิดขึ้นอย่างจริงจังในภาคใต้ โดยมีเป้าหมายเพื่อการแก้ปัญหาความยากจน และยกระดับสังคมไทยไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก การณีนี้อีกย่อมส่งผลต่อชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนและความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชนของผู้คนบริเวณนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว สาธารณูปโภคอย่างเช่น ถนน และการสื่อสาร เป็นช่องทางสำคัญที่ทำให้ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีความใกล้ชิดกับอุดมการณ์ที่เน้นการพัฒนาสู่ความทันสมัยมากขึ้น ขณะที่วิถีการดำรงชีวิตผู้คนต่างก็มีจิตสำนึกแบบทุนนิยมโดยมุ่งสะสมวัตถุยิ่งขึ้น บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งแต่เดิมเคยเป็นแหล่งทรัพยากรอุดมสมบูรณ์สามารถหล่อเลี้ยงผู้คนได้เป็นจำนวนมากถูกนโยบายการพัฒนาสู่ความทันสมัยทำลายศักยภาพดังกล่าวลงจนอยู่ในภาวะวิกฤติ ส่งผลกระทบต่อความสามารถในการพึ่งตัวเองทางเศรษฐกิจของชุมชนบริเวณนั้นลงแทบจะสิ้นเชิง

¹⁴ ปาน ชีช้าง, เรื่องเดียวกัน.

¹⁵ วินัย สุกใส, “ภูเขา ทุ่งราบ และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา,” ใน *โลกของกลุ่มทะเลสาบ* (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 135.

นโยบายมุ่งสู่ความทันสมัยได้ดึงดูดผู้คนให้เข้าทำงานในเมือง ละทิ้งชนบท ความสำนึกในรากเหง้าของคนกับท้องถิ่นจึงค่อยๆ ขาดหายไปทีละน้อย จนกระทั่งเมื่อเกิดวิกฤติทางเศรษฐกิจขึ้นตั้งแต่ปลายปี พ.ศ.2539 เป็นต้นมา ทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนนักวิชาการจึงหันมาให้ความสำคัญกับท้องถิ่นอีกครั้งหนึ่ง ดอกย้าว่าท้องถิ่นคือรากเหง้าของสังคมไทยที่แท้ และเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาประเทศที่เป็นจริง¹⁶ ความตื่นตัวในการศึกษาท้องถิ่นจึงเกิดขึ้นอย่างสูงอีกครั้งหนึ่ง

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่ว่าจะโดยอาศัยฐานข้อมูลและวิธีวิทยาของศาสตร์แขนงใดถือว่าเป็นช่องทางหนึ่งในการทำความเข้าใจและเข้าถึงรากเหง้าของสังคมไทย ความรู้ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนจะทำให้ประชาชนเกิดความภาคภูมิใจและเชื่อมั่นในตนเอง เพราะเป็นการรับรู้ถึงภูมิปัญญาที่สั่งสมอยู่ในชุมชนมาเป็นเวลานาน มีบรรพบุรุษที่ผ่านการต่อสู้ด้วยสติปัญญาบนพื้นฐานของการเข้าถึงและใช้ทรัพยากรที่เหมาะสมกลมกลืนกับวิถีชีวิต ความรู้เหล่านี้จะร่วมสร้างสำนึกในหมู่คนรุ่นใหม่ และร่วมฟื้นฟูความภาคภูมิใจในหมู่คนรุ่นเก่าที่ถูกกระแสของการพัฒนาสู่ความทันสมัยทำให้อ่อนแอและสูญเสียมานาน ในแง่นี้ ความรู้และความเข้าใจในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาซึ่งเป็นกลุ่มอาชีพที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนานควบคู่มากับการพัฒนาการของดินแดนบริเวณนี้โดยรวม จึงอยู่ในฐานะของพลังเข้มแข็งในอันที่จะช่วยให้ชาวนาเข้าร่วมเป็นกลไกของการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างมีจิตสำนึกและมีนัยสำคัญต่อสังคมไทย

ด้วยความตระหนักถึงความสำคัญขององค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศเพื่อวิเคราะห์ภาพการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมาในเชิงประวัติศาสตร์ เพราะช่วงเวลา

¹⁶เสรี ธีลาลย์, “เศรษฐกิจชาตินิยมในประเทศกำลังพัฒนาและสถานการณ์ในประเทศไทย,” ใน เศรษฐศาสตร์การเมือง 1999 จุดเปลี่ยนแห่งยุคสมัย จากโลกาภิวัตน์สู่ชุมชน (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 122.

ดังกล่าวเป็นประวัติศาสตร์ระยะใกล้ ผู้เกี่ยวข้องในการพัฒนาประเทศสามารถนำองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ที่ได้มาประสานกับองค์ความรู้ในปัจจุบันเพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายพัฒนาท้องถิ่นได้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ
2. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ
3. เพื่อศึกษาศักยภาพในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของวรรณกรรมนิราศ

ขอบเขตของการวิจัย

ขอบเขตของการวิจัยจะแบ่งเป็น 2 ประเด็นหลัก ดังต่อไปนี้

1. ขอบเขตของวรรณกรรมนิราศที่นำมาวิเคราะห์ มีทั้งสิ้น 31 เรื่อง แต่ละเรื่องมีเนื้อหาส่วนที่กล่าวถึงชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในระยะเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ.2420-2510 ดังนี้

- 1.1 นิราศเมืองทลุง แต่งโดย พระรัตนัญญวินิจัย (สว่าง ณ พัทลุง) พ.ศ. 2420
- 1.2 นิราศเมืองปะเหลียน แต่งโดย พระยาโสภณพัทลุง(สว่าง ณ พัทลุง) พ.ศ.2422
- 1.3 นิราศรับพัชนี แต่งโดย พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (ชู) พ.ศ.2464
- 1.4 จินตนาจาริก แต่งโดย พ.นมะมาตร (เพียร นมะมาตร) พ.ศ.2470
- 1.5 นิราศอดข้าวอดน้ำ แต่งโดย นายแดง นักประพจน์ (สุวรรณบัณฑิต) พ.ศ.2471
- 1.6 นิราศนราธิป (คุณภูจิจาริกไปปักยี่ไต้) แต่งโดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พ.ศ.2471
- 1.7 กลอนนิราศปานบอด แต่งโดย นายปาน ชีช้าง พ.ศ.2472

- 1.8 อัดตประวัติคำโคลง แต่งโดย พระมหาเปลี่ยน พ.ศ.2475
- 1.9 นิราศนายชิต แต่งโดย นายชิต พ.ศ.2475
- 1.10 นิราศเกาะใหญ่ แต่งโดย นายสินวล มากนวล พ.ศ.2479
- 1.11 นิราศท่าแค แต่งโดย นายสว่าง พงศ์สุชาติ พ.ศ.2486
- 1.12 นิราศกลางทะเลหลวง (นิราศสงขลา) แต่งโดย คำขำ ชาวบก พ.ศ.2488
- 1.13 นิราศข้าวแห้งนาล่ม แต่งโดย นายทอง หนองถั่ว (นวลศรี) พ.ศ.2491
- 1.14 นิราศเร่ขาย หรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ แต่งโดย จิตติกรมย์ พ.ศ.2492
- 1.15 นิราศพ้อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง แต่งโดยนายชัย จันรอดภัย พ.ศ.2494
- 1.16 สุโขงปาดิคำกลอน แต่งโดย พระภัทรธรรมธาดา พ.ศ.2495
- 1.17 นิราศไปจังหวัดตรัง แต่งโดย คลิ่ง สุชะปะณณะพันธ์ พ.ศ.2496
- 1.18 อักษรยี่ชาวนาสิบสองเดือน แต่งโดย ส.ย่องหลี คอนรูป พ.ศ.2500
- 1.19 นิราศพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชแต่งโดยส.ย่องหลี คอนรูป พ.ศ.2500
- 1.20 นิราศสงขลา (คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา พ.ศ. 2504) แต่งโดย จ. ศรี

อักษรกุล พ.ศ.2504

- 1.21 เรื่องอาสา แต่งโดยนายเกลี้ยง พริกเทพ พ.ศ.2504
- 1.22 เรื่องค่ายขุขุพุทท์ แต่งโดยนายเปรม อักษรสว่าง พ.ศ.2505
- 1.23 นิราศพระบรมธาตุยอดทอง แต่งโดยนายพุท เพชรรัตน์ พ.ศ.2506
- 1.24 นิราศวัดถ้ำ แต่งโดย นายเข้า ชูดำ พ.ศ.2508
- 1.25 รสชีวิต แต่งโดย วิเวกน้อย ชัยภูมิ พ.ศ.2509
- 1.26 นิราศพรมภามิตรระบาย แต่งโดยพรม-ระบาย พ.ศ.2510
- 1.27 เรื่องชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. แต่งโดยนายห้วน จันรอดภัย พ.ศ.2516
- 1.28 นิราศวัดหรั่งแคบ แต่งโดย นายสว่าง บัวทอง พ.ศ.2518
- 1.29 นิราศเกาะใหญ่ แต่งโดย นายฉิ้ว ทิพย์วารี ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
- 1.30 นิราศเกาะขยอ แต่งโดย นายฉิ้ว ทิพย์วารี ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
- 1.31 นิราศประวัติการรับราชการ แต่งโดย นายสว่าง พงศ์สุชาติ พ.ศ.2525

2. ขอบเขตของพื้นที่ในการศึกษาจะศึกษาเฉพาะการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ และ ภาวะสะท้อนทางสังคมของชุมชนชาวนาในอำเภอชะอวด อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมชนชาวนาในอำเภอเมืองพัทลุง อำเภอกวนขนุน อำเภอป่าพะยอม อำเภอบางแก้ว อำเภอเขาชัยสน อำเภอปากพะยูน อำเภอกงหรา อำเภอดะโหมด จังหวัดพัทลุง และ ชุมชนชาวนาในอำเภอเมืองสงขลา อำเภอระโนด อำเภอสทิงพระ อำเภอกระแสสินธุ์ อำเภอสิงหนคร อำเภอหาดใหญ่ อำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา ซึ่งจัดอยู่ในขอบเขตวัฒนธรรมลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่านั้น

นิยามศัพท์เฉพาะ

นิราศภาคใต้ หมายถึง วรรณกรรมประเภทนิราศที่ผู้แต่งมีพื้นเพอยู่ในภาคใต้ หรือมีเชื้อสายภาคใต้ แต่เนื้อหากล่าวถึงการเดินทางในภาคใต้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นคุณค่าทางวรรณศิลป์แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชาวภาคใต้ด้วย

ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา หมายถึง ชุมชนที่อยู่รอบๆ ทะเลสาบสงขลา ซึ่งเป็นทะเลสาบน้ำเค็มที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชุมชนเหล่านี้ได้ใช้สอยประโยชน์จากทะเลสาบร่วมกันในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง วิถีและวัฒนธรรมมีความคล้ายคลึงกัน ลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงเป็นขอบเขตทางด้านวัฒนธรรมมากกว่าขอบเขตทางด้านการปกครอง

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการศึกษาวิจัยเอกสาร (Docurmentary Research) เป็นหลัก โดยมีขั้นตอนต่อไปนี้

1. เก็บรวบรวมวรรณกรรมนิราศภาคใต้จากแหล่งเอกสารต่างๆ เช่น วัดและศูนย์วัฒนธรรมในจังหวัดสงขลา จังหวัดพัทลุง จังหวัดนครศรีธรรมราช สถาบันทักษิณคดีศึกษา ตลอดจนติดต่อกับผู้เขียนบางท่านซึ่งยังมีชีวิตอยู่โดยตรง

2. สืบค้นและศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นความรู้พื้นฐานและความรู้ประกอบ สำหรับใช้เป็นข้อมูลในการกำหนดแนวทางการศึกษา

3. เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยการเก็บข้อมูลในพื้นที่ศึกษา ในชุมชนต่างๆ รอบทะเลสาบสงขลา ด้วยวิธีการสำรวจเอกสาร สัมภาษณ์ สังเกตการ ตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

3.1 สัมภาษณ์ผู้ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลัก มีอายุตั้งแต่ 50 ปีขึ้นไป ไม่จำกัดเพศ จังหวัดนครศรีธรรมราชประมาณ 10 คน, จังหวัดพัทลุงประมาณ 15 คน และจังหวัดสงขลาประมาณ 15 คน

3.2 สัมภาษณ์ผู้ที่มีอยู่ในพื้นที่บริเวณรอบทะเลสาบสงขลาในสาขาอาชีพต่างๆ ดังนี้

3.2.1 ศิลปินพื้นบ้าน เช่น นายหนังตะลุง โนรา เพลงบอก กวีพื้นบ้าน

3.2.2 นักวิชาการท้องถิ่น เช่น ครู อาจารย์ และปราชญ์ท้องถิ่น

3.2.3 ผู้นำท้องถิ่น เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลฯ

ตำบลฯ

3.2.4 นักธุรกิจ เช่น เจ้าของกิจการโรงสี เจ้าของเรือแม่

4. เสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เห็นลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ

2. ทำให้เข้าใจถึงศักยภาพของวรรณกรรมในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

3. สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้ไปใช้เป็นข้อมูลประกอบการวางแผนพัฒนา
ท้องถิ่นต่อไป

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ” ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นความรู้พื้นฐาน ข้อมูลสนับสนุน ตลอดจนเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าจำนวนหนึ่ง โดยได้แบ่งเอกสารเหล่านี้ออกเป็น 2 ประเภทด้วยกัน ดังนี้

1. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมภาคใต้
2. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับลักษณะเศรษฐกิจ และสังคมของชุมชนชาวนา

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาภาพสะท้อน
ทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนบริเวณ
ลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมภาคใต้

นักวิชาการทั้งที่เชี่ยวชาญสาขาวรรณกรรมโดยตรง และเชี่ยวชาญสาขาอื่นๆ เช่น ประวัติศาสตร์ ไทยศึกษา คติชนวิทยา ต่างก็ศึกษาภาพสะท้อนของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมภาคใต้ไว้จำนวนหนึ่ง ข้อสรุปที่ได้ อาจจะแตกต่างกันไปตามระยะเวลาที่ศึกษา และจุดหมายของการศึกษา ตลอดจนวิธีการแต่ละศาสตร์ อย่างไรก็ตามงานศึกษาเหล่านี้ส่วนใหญ่สามารถวิเคราะห์ภาพสะท้อนอันเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคมได้ชัดเจนจากวรรณกรรมที่นำมาศึกษา เช่นงานศึกษาดังต่อไปนี้

นิธิ เอียวศรีวงศ์¹ ศึกษาตำนาน นิทานพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก และวรรณกรรม ประโลมโลกไว้ในบทความชื่อ “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” ได้ข้อสรุปว่ารัฐตามคติของประชาชนซึ่งปรากฏในวรรณกรรมชาวบ้านนั้นไม่ สอดคล้องกับคติเกี่ยวกับรัฐตามที่ปรากฏในวรรณกรรมหลวง หรือในหนังสือพระราช พงสาวดาร และกฎหมายตราสามดวง รัฐในคติของประชาชนเป็นรัฐขนาดเล็ก มีความ แตกต่างระหว่างสถานภาพทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจของประชาชนน้อย ผู้ปกครอง และประชาชนมีความใกล้ชิดกันมาก ความสัมพันธ์ไม่ใช่ผ่านสถาบัน แต่มีลักษณะเป็น ส่วนบุคคลสูง รัฐเช่นนี้เกิดขึ้นได้ง่าย เช่น การแตกหน่อของรัฐพ่อไปสู่รัฐลูกหลายรัฐ แต่ อาจสลายตัวลงได้ง่ายเช่นเดียวกัน เช่น การหนีโรคระบาด ดังปรากฏอยู่ในตำนานเมือง นครศรีธรรมราช และตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช

ขงยุทธ ชูแว่น² ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมสมัยใหม่ในงานวิจัยเรื่อง “การเคลื่อน เปลี่ยนของคตินิยมในบริเวณสามจังหวัดรอบทะเลสาบสงขลา พ.ศ.2504-2529: ศึกษา จากวรรณกรรม” ได้ข้อสรุปว่าแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง ทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนสามจังหวัดรอบทะเลสาบ สงขลาอย่างรวดเร็วและพิศดาร ส่วน ชาวบ้านขัดแย้งและสับสนในวิถีชีวิต เกิดช่องว่าง ทางความคิดและทัศนคติระหว่างคนรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ ความสัมพันธ์ในครอบครัวเริ่ม เสื่อมถอย การศึกษานั้นให้รับรู้วิทยาการโลกสมัยใหม่ทำให้ประสบการณ์ของคนรุ่นเก่า หมดความสำคัญ อุดมการณ์ในการศึกษาก็เพื่อประกอบอาชีพรับราชการ ค่านิยมความ เป็นนักเลงเน้นการรักพวกรักพ้อง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และรักษาคำพูดอย่างเคร่งครัด คลี่คลาย ไปในทางที่มีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้อง ระบบเงินตราทำให้ชาวบ้านต้องคำนึงถึง

¹นิธิ เอียวศรีวงศ์, “คติเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้,” *ธรรมศาสตร์* 12, 3 (กันยายน 2526): 142-161.

²ขงยุทธ ชูแว่น, *การเคลื่อนเปลี่ยนของคตินิยมในบริเวณสามจังหวัดรอบทะเลสาบสงขลา พ.ศ.2504-2529: ศึกษาจากวรรณกรรม* (สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2529), หน้า 119.

ผลประโยชน์สูงสุดของผลผลิต ผู้นำชุมชนซึ่งเคยเป็นที่ศรัทธาเพราะเป็นผู้ให้การพึ่งพิง คอยคุ้มครองความปลอดภัย และรักษาผลประโยชน์ของชุมชนกลายเป็นผู้ที่สร้าง อิทธิพลเพื่อตนเองหรือญาติพี่น้องเท่านั้น มีการสร้างสมบารมี เพื่อข่มขู่คู่แข่งทางธุรกิจ หรือปกป้องผู้ที่ทำประโยชน์ให้ตน

พิทยา บุศรารัตน์¹ ศึกษาเรื่อง “วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง: การสำรวจและ ศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรม” จากวรรณกรรมท้องถิ่นพัทลุง 7 ประเภท ด้วยกัน คือวรรณกรรมศาสนา นิทาน คำรา กุญหมาย ความเชื่อ ภาษิต คำสอน และอื่นๆ ได้ข้อสรุปว่าวรรณกรรมเหล่านั้นสะท้อนถึงความสำคัญของสถาบันศาสนามากกว่า สถาบันอื่นๆ พุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและนิกายอักษรวาทเป็นแกนกำหนดวิถี ชีวิตของชาวบ้านในท้องถิ่นพัทลุงให้ประพฤติปฏิบัติไปตามแนวหลักธรรมคำสอนของ พุทธศาสนา กล่าวได้ว่าเวลา 12 เดือน ชาวบ้านมีกิจกรรมทางศาสนาโดยตลอด ส่วน ความเชื่อดั้งเดิมและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูก็ได้เข้ามาสอดแทรกอยู่ในความเชื่อและ พิธีกรรมควบคู่ไปกับพุทธศาสนา ส่วนทางด้านความเชื่อ ชาวบ้านส่วนหนึ่งยังคงเชื่อผี สางเทวดาและสิ่งลึกลับเหนือธรรมชาติว่ามีอำนาจเหนือคนและสามารถคลั่งบันดาลให้ เกิดคุณและโทษได้ ทางด้านการศึกษา สันนิษฐานว่าชาวบ้านน่าจะรู้จักเรียนหนังสือ มาแล้วตั้งแต่ราว พ.ศ. 1200 โดยเริ่มรับภาษาต่างๆ จากอินเดียมาใช้ เมื่อเกิดการปฏิรูป การศึกษาขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือแบบเรียนจาก ส่วนกลางก็แพร่หลายเข้ามา ไม่ว่าจะเป็นจินดามณี ประถม ก.กา หรือประถมมาลา ตลอดจนพระปทานุกรมของจังหวัดพัทลุงเอง ด้านประเพณีพิธีกรรมและศิลปะ การละเล่นพื้นบ้าน ชาวบ้านพัทลุงยังยึดมั่นในประเพณีทั้งที่เกี่ยวกับชีวิตและส่วนรวม โดยเฉพาะประเพณีเกี่ยวกับศาสนา วรรณกรรมท้องถิ่นบางเรื่องพบว่าเขียนขึ้นเพื่อ นำไปใช้ในประเพณีและพิธีกรรมโดยตรง ส่วนด้านศิลปะการละเล่นพื้นบ้านใน

¹พิทยา บุศรารัตน์, “วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง: การสำรวจและศึกษาภาพสะท้อนทาง สังคมและวัฒนธรรม,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์ วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538), หน้า 154-162.

ท้องถิ่นพัทลุง เช่น หนังตะลุง โนรา เพลงบอก ลิเกป่า ได้มีการนำเอาวรรณกรรมท้องถิ่นไปแสดงในศิลปะการละเล่นเหล่านั้น วรรณกรรมท้องถิ่นบางเรื่องเป็นตำราศึกษาหาความรู้ เป็นแม่แบบในการนำเอารูปแบบและวิธีการไปใช้ในการแสดงการร้องบทกลอน เช่น ขศกิต หรือ สิริวิบุลยคติ นอกจากนั้นยังพบว่าวรรณกรรมมีส่วนสร้างหรือส่งเสริมค่านิยมให้กับคนในสังคม ผู้แต่งมักสอดแทรกค่านิยมของสังคมเอาไว้ในงานของตนเสมอ เราจึงพบค่านิยมต่างๆ ของชาวพัทลุงได้จากวรรณกรรมท้องถิ่นแทบทั้งหมด เช่น ค่านิยมความจริงใจ ขกย่องผู้อาวุโส ชอบความสนุกสนาน ความเป็นนักเลง รักพวกพ้อง หัวหมอ ไม่ยอมคนง่ายๆ ขกย่องความโอบเอื้ออารี รักถิ่นฐาน เป็นต้น

วินัย สุกใส⁴ ศึกษาวรรณกรรมมุขปาฐะ วรรณกรรมนิราศ และวรรณกรรมร่วมสมัยในเรื่อง “ภูเข่า ทุ่งราบ และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา” วิเคราะห์ให้เห็นถึงวิถีของความสัมพันธ์ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในบริเวณนี้ว่าได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อการพัฒนาหรือความเจริญกระจายเข้าไป โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ยุค คือ ยุคก่อนมีทางรถไฟสายใต้ ยุครถไฟ-เรือเมล์ และยุคสืบล้อเจ้าถนน โดยในยุคอนก่อนมีทางรถไฟสายใต้ ความสัมพันธ์ในชุมชนมีการพึ่งพาอาศัยกันสูงทั้งหมู่ทุ่ง หมู่เล และหมู่เหนือ เมื่อถึงยุครถไฟ-เรือเมล์ การขนส่งสินค้าสะดวกยิ่งขึ้นทำให้การผลิตเพื่อขายขยายขึ้นตามลำดับ วิธีการพึ่งพาอาศัยกันเริ่มเปลี่ยนไปเป็นระบบการพึ่งพาส่งขาย จนถึงยุคสืบล้อเจ้าถนน หมู่ทุ่งได้รับผลกระทบก่อนเพราะเป็นพื้นที่ที่ทางรถยนต์ตัดผ่าน คนในชุมชนเดินทางออกนอกท้องถิ่นมากขึ้นทั้งเพื่อการศึกษาต่อในระบบการศึกษาสมัยใหม่และเพื่อหางานทำ การคมนาคมที่สะดวกดังกล่าวทำให้วัฒนธรรมบริโภคจากสังคมเมืองแพร่กระจายรวดเร็ว และยิ่งรวดเร็วขึ้นอีกเมื่อมีการสื่อสารโทรคมนาคม และโทรทัศน์ ชาวชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทั้งหมู่ทุ่ง หมู่เล และหมู่เหนือดูเหมือนจะได้รับผลกระทบในรูปแบบที่ไม่ต่างกัน

⁴วินัย สุกใส, “ภูเข่า ทุ่งราบ และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา,” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 129-145.

วินัย สุกใส¹ ศึกษาวรรณกรรมพุทธศาสนาจำนวน 19 เรื่องในงานวิจัยเรื่อง “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา” ได้ข้อสรุปว่า วรรณกรรมเหล่านี้มีความมุ่งหมายในการควบคุมทางสังคม โดยการชี้ให้เห็นสิ่งที่ผิดกว่า ห้ามปรามไม่ให้กระทำในสิ่งไม่ดี และกล่าวถึงสังคมในอุดมคติเอาไว้ ขณะเดียวกันก็สะท้อนสภาพสังคมในอดีตเอาไว้ด้วย วรรณกรรมพุทธศาสนาทุกเรื่องสอนว่าการอยู่ร่วมกันของมนุษย์จะต้องไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน เน้นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ผู้ที่กระทำผิดต้องได้รับโทษทั้งทางโลกและทางธรรม ผู้ปกครองต้องไม่ถืออำนาจกดขี่ข่มเหงหรือขูดรีดทรัพย์สินจากประชาชน ผู้รักษากฎหมายจะต้องใช้กฎหมายอย่างเที่ยงตรงและเป็นธรรม ในครอบครัวสามีภรรยาต้องมีความซื่อตรงต่อกัน วรรณกรรมพุทธศาสนาเหล่านี้จึงสามารถสรุปได้ว่ามีบทบาทอย่างสูงยิ่งในการกำหนดระบบความคิด ความเชื่อ วิธีการดำเนินชีวิต คตินิยม ประเพณี และพิธีกรรม ตลอดจนบรรทัดฐานของสังคมนับแต่อดีตจวบกระทั่งปัจจุบัน อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาเรื่อยมา

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเศรษฐกิจ และสังคมของชุมชนชาวนา

นักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศวิเคราะห์ลักษณะชาวนา ทั้งชุมชนชาวนาไทยทั่วไปและชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเอาไว้หลายแง่มุม สามารถแบ่งเอกสารออกได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

¹วินัย สุกใส, “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา,” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 146-172.

1. เอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนชาวนาไทย

จอร์จ โรสเซ็น⁶ กล่าวไว้ในหนังสือ “ชาวนาไทยกับการเปลี่ยนแปลง” ว่าครอบครัวชาวนาเป็นทั้งองค์กรทางเศรษฐกิจและองค์กรทางสังคม สังคมไทยแม้จะไม่ตกเป็นประเทศอาณานิคมเหมือนประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ประเทศอื่น แต่ก็ได้รับผลกระทบจากตะวันตกเช่นกัน โดยเฉพาะการแทรกแซงในด้านการวางแผนพัฒนาประเทศที่ทำให้เมืองเจริญเติบโตเพราะการค้าขาย และการผลิตสินค้าอุตสาหกรรม เกิดความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมเมืองและวัฒนธรรมท้องถิ่นมากขึ้น เอกลักษณ์ที่สังคมชาวนายังสามารถรักษาเอาไว้ได้คือสำนึกในการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์ และสายสัมพันธ์แบบเครือญาติ อย่างไรก็ตามโรสเซ็นยังเชื่อว่าสังคมชาวนาจะยังมีอิทธิพลต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจของสังคมโดยรวมด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น ชาวนาเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศและเป็นพลังสำคัญทางการเมือง ระบบอุปถัมภ์เป็นหลักประกันว่าทุกคนจะได้รับส่วนแบ่งผลผลิตจากชุมชนอย่างทั่วถึงกันและจะช่วยแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งในชุมชนให้ลุล่วงไปโดยง่าย นอกจากนี้ระบบอุปถัมภ์ยังจะเป็นแบบแผนสืบทอดไปสู่โครงสร้างของเมืองและประเทศด้วย

พิชญ์ สมพอง⁷ ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชนบทไทยไว้ในหนังสือ “สังคมชาวนานา” ว่ามี 2 ประเด็นใหญ่ๆ คือ สาเหตุภายใน และสาเหตุภายนอก โดยสาเหตุภายใน เช่น การเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากร เช่น อัตราการเกิดที่สูงขึ้นทำให้ต้องขยายครอบครัว ที่ดินทำกินต้องแบ่งเป็นแปลงเล็กแปลงน้อย หรือเกิดการบุกรุกเบิกพื้นที่ทำกินใหม่ๆ ส่วนสาเหตุภายนอก เช่น การผสมผสานและการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมจากสังคมเมือง ผลที่เห็นได้ชัดเจนจากการนี้ก็คือ การตัดสินใจเปลี่ยนอาชีพของชาวนาบ้าน หรือการผลิตข้าวที่เคยพอเลี้ยงชีพและแลกเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อขาย ประเพณีการลง

⁶จอร์จ โรสเซ็น, ชาวนาไทยกับการเปลี่ยนแปลง, แปลโดย สุเทพ สุนทรเกสัช (เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2519), หน้า 13-17.

⁷พิชญ์ สมพอง, สังคมชาวนานา (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525), หน้า 54-69.

แซกต้องเปลี่ยนไปเป็นการว่าจ้าง ฯลฯ นอกจากนี้พิชัย สมพงษ์ ยังกล่าวถึงค่านิยมของชาชนบทด้วยว่าเห็นเด่นชัดหลายประการ เช่น ค่านิยมเรื่องการทำบุญ ค่านิยมเรื่องความสนุกสนาน ค่านิยมเกี่ยวกับปัจเจกนิยม ค่านิยมในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และโหราศาสตร์ ค่านิยมรักถิ่นฐานและญาติพี่น้องวงศ์ตระกูล ค่านิยมเหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงมากขึ้นทุกทีเพราะชนบทสัมพันธ์กับสังคมเมืองมากขึ้นทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม

สงบ ส่งเมือง⁸ วิจัยเรื่อง “ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหาการเมืองการปกครองปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะภาคใต้” ได้ข้อสรุปว่าการปฏิรูปทางการเมืองในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เศรษฐกิจแบบพอเพียงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า ขณะที่อุตสาหกรรมเหมืองแร่ในภาคใต้ในช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2453 มีอัตราเติบโตช้าเพราะอยู่ในการควบคุมจัดการของชาวจีน แม้ว่าจะใช้เทคนิคการผลิตแบบเก่าที่เน้นแรงงานคน แต่ก็ไม่ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตเศรษฐกิจชาวบ้านและการผลิตของชาวนามากนักเพราะคนงานเหมืองแร่ส่วนใหญ่ยังเป็นชาวจีน ไม่ใช่คนท้องถิ่น

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา⁹ ศึกษาไว้ในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” ว่าการที่ชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ตั้งอยู่ในคาบสมุทรที่แคบและยาวทำให้ภายในชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างกระชับ ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้ชุมชนติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอกได้ง่าย ชุมชนหมู่บ้านภาคใต้จึงพึ่งตนเอง พึ่งชุมชนอื่น และเรียนรู้จากโลกภายนอก วัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ยอมรับเอาวัฒนธรรม

⁸สงบ ส่งเมือง, ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหาการเมืองการปกครองปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้ (สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2525), หน้า 211-215.

⁹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2537), หน้า 45-124.

อื่นเข้ามาปะปน เรียนรู้เศรษฐกิจแบบส่งออก เศรษฐกิจอุตสาหกรรม (เช่น เหมืองแร่) ก่อนชุมชนภาคอื่นๆ ในประเทศไทย

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์¹⁰ ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนภาคใต้ในอดีตในหนังสือชื่อ “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” ได้ข้อสรุปว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยภาคใต้สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้เพราะมีพื้นฐานจากทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และระบบสังคมวัฒนธรรมที่สมาชิกในชุมชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยภาคใต้มีน้ำใจเป็นลักษณะพื้นฐาน มีลักษณะเป็นเศรษฐกิจชุมชนไม่ใช่เศรษฐกิจปัจเจกชนเหมือนในตะวันตก ด้วยเหตุนี้ชุมชนจึงสามารถดำรงอยู่ได้แม้ปราศจากรัฐ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา¹¹ ศึกษาไว้ในหนังสือ “แนวคิดและทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนชาวนา” ว่าสังคมชาวนาจะมีระบบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutualism) ไว้ปกป้องอิสรภาพของปัจเจกบุคคลที่ถูกคุกคามโดยรัฐและทุน ฉัตรทิพย์ศึกษาพบว่าในสังคมไทยแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาไทยมีอยู่ 2 แนวคิด คือแนวคิดสำนักสหกรณ์ และแนวคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชน โดยแนวคิดสำนักสหกรณ์กำเนิดขึ้นก่อนสังคมไทยเข้าร่วมกระแสการพัฒนาสู่ความทันสมัยแบบตะวันตกในระยะแรกๆ นำเสนอโดยปรีดี พนมยงค์ (2443-2526) และสด กุระมะโรหิต (2451-2518) ถือหลักว่ามนุษย์เกิดมามีความต้องการเป็นเจ้าหนี้และลูกหนี้ต่อกัน ต้องร่วมกันในการประกอบเศรษฐกิจ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ภาคใต้หลายพื้นที่เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านที่สามารถอธิบายได้ด้วยแนวคิดนี้ กล่าวคือมีการปฏิเสธอำนาจรัฐ หรือหนีห่างจากรัฐและข้าราชการ แนวคิดนี้จึงมีนัยส่งเสริมความเป็นอิสระแก่ชาวนา โดยเฉพาะการรวมตัว

¹⁰ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์, เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2540), หน้า 65-70.

¹¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, แนวคิดและทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนชาวนา (กรุงเทพฯ: วิถีธรรม, 2541), หน้า 22-41.

กันเองโดยสมัครใจ รัฐเป็นเพียงผู้ชี้แนะ พื้นฟูองค์กรชุมชน ช่วยชานาจัดตั้งสหกรณ์มากกว่าเข้าไปบังคับจัดการ ด้วยความตระหนักว่าความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวบ้านนั้นเป็นประเพณีซึ่งตกทอดมาจากรุ่นสู่รุ่น เช่น การลงแขก ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ส่วนของสด ฤดูมะโรหิต เสนอว่าระบบสหกรณ์เป็นระบอบเศรษฐกิจแรงงานของประชาชน จัดโดยประชาชน เพื่อประชาชนอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามเมื่อสังคมไทยก้าวสู่กระแสการพัฒนาเพื่อความทันสมัยในทศวรรษ 2505 และระบบทุนนิยมขยายตัวอย่างสูง แนวคิดสหกรณ์จึงไม่อยู่ในความสนใจเท่าที่ควร จนกระทั่งประมาณปี 2525 ก็ได้เกิดแนวคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชนขึ้น แนวคิดนี้มุ่งเน้นการศึกษาและฟื้นฟูจิตสำนึกของชานา พยายามทำความเข้าใจชานาตามแบบแผนของชานาเอง เชื่อว่าชุมชนมีวัฒนธรรมและระบบคุณค่าที่สั่งสมมาจากประวัติศาสตร์ของตนอยู่แล้ว หลักการสำคัญของแนวคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชนคือการให้ความสำคัญในความเป็นมนุษย์ และการผสมกลมกลืนกันในชุมชน การพัฒนาชุมชนจึงต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชนเอง แนวคิดนี้เห็นว่าลักษณะเศรษฐกิจชานามีความพออยู่พอกิน ผลิตในขนาดที่เหมาะสมใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ไม่พึ่งพาภายนอก ไม่พึ่งพาระบบการตลาด ในด้านจริยธรรม มองว่าชาวบ้านหรือชานามีความดีงามเปี่ยมไปด้วยไมตรีจิตและน้ำใจ

2. เอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนชานาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

ศรีศักร วัลลิโภดม¹² ศึกษาไว้ในบทความ “ชุมชนแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์บริเวณคาบสมุทรสทิงพระและบริเวณใกล้เคียง” สรุปความได้ว่าลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะคาบสมุทรสทิงพระเหมาะสำหรับการตั้งชุมชนถาวร (sedentary settlement) และปลูกข้าวเป็นพื้นฐานในการดำรงชีพ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่หลากหลายทั้งทะเล ภูเขา และที่ราบทำให้ชุมชนบริเวณนี้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากกว่าชุมชนที่อาศัยผลิตผลการเกษตรเป็นหลัก เช่น อาจทำนาและ

¹²ศรีศักร วัลลิโภดม, “ชุมชนแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์บริเวณคาบสมุทรสทิงพระและบริเวณใกล้เคียง,” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2526), หน้า 30-37.

ประกอบอาชีพประมงไปด้วย หรือทำนาและหาของป่าจากป่าเขาแถบตะวันตกของทะเลสาบสงขลาเป็นสินค้าได้เช่นกัน

ขงยุทธ ชูแว่น¹³ ศึกษาไว้ในบทความ “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา” ได้ข้อสรุปว่ามีร่องรอยของชุมชนชาวนาเกิดขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นต้นมา ต่อมาสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นชาวนาบริเวณนี้มีสถานภาพเป็นไพร่และข้าพระหรือเลกวัด โดยไพร่เป็นชาวนากลุ่มใหญ่ขึ้นกับขุนนาง ส่วนข้าพระขึ้นอยู่กับสงฆ์ ผลผลิตของไพร่ส่วนหนึ่งต้องส่งเป็นส่วยไปให้ขุนนางและราชการ อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าราชการเรียกเก็บข้าวเป็นส่วย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการขนส่งลำเลียงข้าวยุ่งยากและต้องใช้แรงงานมาก ส่วยที่ราชการต้องการจากชาวนาในบริเวณนี้ส่วนใหญ่จึงได้แก่ของป่า เช่น งาม้าง หนังสัตว์ เขาสัตว์ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง ด้วยเหตุนี้เมื่อต้องส่งส่วย ชาวนาจึงเปลี่ยนอาชีพไปเป็นหาของป่าชั่วคราว ส่วนข้าพระหรือเลกวัดจะทำการผลิตในที่ดินของวัด และรับใช้พระสงฆ์ในงานต่างๆ ชาวนาประเภทนี้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมามีจำนวนมากขึ้น ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองวิวาทกับวัดเพื่อแย่งชิงข้าพระเลกวัดเสมอ ระบบไพร่และข้าพระเลกวัดเสื่อมลงเมื่อแยกสตรีภรรยาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ชาวนาเกิดการรวมตัวกันเอง เลือกผู้นำกันเอง และสร้างเอกลักษณ์ในการปกครองเพื่อปกป้องชุมชน

นิธิ เอียวศรีวงศ์¹⁴ กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “คนใต้” ว่า ก่อนหน้าที่ยางพาราและอุตสาหกรรมคินุกจะเข้ามาในภาคใต้ ชาวภาคใต้ได้เรียนรู้การผลิตในเชิงพาณิชย์ในระดับที่มากกว่าคนภาคอื่นๆ ของประเทศไทย ดังนั้นการปลูกข้าวเพื่อการค้า เช่น ในบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง และลุ่มทะเลสาบสงขลา จึงมีสัดส่วนมากกว่าภาคอื่นๆ ด้วย แต่

¹³ขงยุทธ ชูแว่น, “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา,” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 60-90.

¹⁴นิธิ เอียวศรีวงศ์, “คนใต้,” มติชนสุดสัปดาห์ 12 มีนาคม 2543, หน้า 47.

การปลูกข้าวเพื่อการค้า และการแบ่งพื้นที่และแรงงานไปผลิตอย่างอื่นเพื่อการพาณิชย์
 นี้เองทำให้สัดส่วนข้าวเพื่อบริโภคในชุมชนไม่พอ ชาวภาคใต้จึงต้องเรียนรู้การ
 แลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน

ผลจากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังข้างต้น ช่วยให้ผู้วิจัยสามารถ
 นำความรู้มาใช้เป็นกรอบในการจัดทำโครงการวิจัย และอีกส่วนหนึ่งใช้เป็นข้อมูลที่จะ
 ช่วยกำหนดแนวทางในการวิเคราะห์ สรุปผล และอภิปรายผลในการศึกษาเรื่อง “ศึกษา
 ลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรม
 นิราศ” ต่อไป

บทที่ 3

ภูมิหลังของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา และภูมิหลังของวรรณกรรมนิราศ

ภูมิหลังของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นชุมชนเก่าแก่ ปรากฏร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนไม่น้อยอันแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการอันยาวนานของชุมชนที่มีการสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างชุมชนทั้งชุมชนภายในและชุมชนภายนอก ซึ่งอาจเก่าแก่เท่ากับชุมชนอื่นๆ ในบริเวณคาบสมุทรตอนใต้ของประเทศไทย การตั้งชุมชนของผู้คนรอบทะเลสาบสงขลา นั้นอาจสามารถแบ่งชุมชนออกเป็น 4 ส่วน ดังนี้

1. ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา

ชุมชนบริเวณฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา คือชุมชนที่นักวิชาการเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระ ตั้งอยู่บนสันทรายนับจากทิศเหนือก็ตั้งแต่เขตอำเภอระโนด ไปจนถึงอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลาในปัจจุบัน

คาบสมุทรสทิงพระมีลักษณะเป็นที่ราบ ด้านตะวันออกเป็นชายฝั่งทะเลอ่าวไทย ด้านตะวันตกเป็นทะเลสาบสงขลาส่วน “ทะเลหลวง” พื้นที่ที่ติดกับทะเลหลวงนี้ค่อย ๆ ลาดจากตะวันออกไปสู่ตะวันตก มีเนินเขาอยู่หลายเนิน เช่นเขาเกาะใหญ่ เขาตะโหนด เขาแหลมควายราบ เขารัดปุ่น เขาใน พื้นที่โดยทั่วไปสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร ช่วงฤดูแล้งซึ่งอยู่ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเมษายน และอาจถึง

พฤษภาคมในบางปี ทำให้ขาดแคลนน้ำจืด จึงต้องมีการขุดสระไว้กักน้ำ หรือที่เรียกกันว่า “ตระพัง” เช่น พังพระ พังลึก พังซิบน พังชีล่าง พังลิง พังหลวง เป็นต้น¹

ลักษณะสัณฐานทางปฐพีวิทยาของคาบสมุทรสทิงพระ เมื่อหลายพันปีที่ผ่านมานั้นระดับน้ำทะเลบริเวณคาบสมุทรสทิงพระได้ลดต่ำลงมีผลทำให้พื้นดินเดิมกลายเป็น ภูเขาเตี้ยๆ (เขาแดงและเกาะใหญ่) แผ่นดินใต้ผิวน้ำโผล่พ้นระดับน้ำทะเลและงอกเป็นสันทรายติดกับพื้นดินเดิม สันทรายนี้สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ 3-5 เมตร การทับถมของโคลนตะกอนและทรายที่เกิดจากการกระทำของคลื่นลมดังกล่าวทำให้เกาะขยายใหญ่ขึ้น แผ่นดินยื่นไปเชื่อมกับแผ่นดินใหญ่ในเขตอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราชที่อยู่ตอนบน ทำให้บริเวณที่อยู่หลังเกาะกลายเป็นทะเลเปิดที่เรียกทะเลสาบไปในที่สุด² บริเวณคาบสมุทรสทิงพระนั้นคือ “แผ่นดินบก” ส่วนที่ล้อมบริเวณสันทรายเป็นที่น้ำท่วมถึงเหมาะแก่การปลูกข้าวและพืชพันธุ์ได้ดี แผ่นดินบกจึงมีความเหมาะสมที่จะตั้งชุมชนถาวร สามารถปลูกข้าวเป็นพื้นฐานในการดำรงชีพของผู้คน มีการขุดสระน้ำเพื่อเก็บน้ำจืดไว้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน สภาพแวดล้อมที่มีทะเลและทะเลสาบขนานข้างด้านตะวันตกและตะวันออกของแผ่นดิน จะเห็นว่าชุมชนบริเวณนี้มีโอกาสพัฒนาตัวเองสูงกว่าชุมชนที่มีผลผลิตทางการเกษตรเป็นหลัก เพราะสามารถประกอบอาชีพได้หลากหลายมากกว่า³ หลักฐานทางโบราณคดีระบุว่าผู้คนได้ตั้งถิ่นฐานกระจัดกระจายอยู่ตามแนวสันทรายด้านนี้มาแล้วหลายช่วงสมัย และน่าจะเกิดชุมชนขึ้นตั้งแต่สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ การสำรวจขุดค้นของนักวิชาการพบว่าร่องรอยของชุมชนโบราณนั้นมีอยู่ 2 ลักษณะ คือชุมชนโบราณบนคาบสมุทรสทิงพระ และชุมชน

¹ประเสริฐ วิทยารัฐ, “สภาพภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรสทิงพระ,” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2528), หน้า 18.

²กี เทรบุลล์, สมยศ พุ่มหว่า และอิงอร เทรบุลล์, “ความเป็นมาและแนวโน้มวิวัฒนาการของเกษตรกรรมบริเวณคาบสมุทรสทิงพระ,” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2528), หน้า 101; และ ศรีศักร วัลลิโกดม, “เล่าเรื่องเมืองสงขลา,” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535), หน้า 17.

³ศรีศักร วัลลิโกดม, เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

โบราณสทิงพระ⁴ โดยที่ชุมชนโบราณบนคาบสมุทรสทิงพระนั้นเป็นชุมชนโบราณสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ตั้งอยู่บนคาบสมุทรสทิงพระตั้งแต่หัวเขาแดงในอำเภอสิงหนคร ไปจนถึง ตำบลท่าบอน อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา พบร่องรอยของชุมชนใหญ่ๆ 6 ชุมชนด้วยกัน คือ ชุมชนโบราณอู่ตะเภา-ระโนด ชุมชนโบราณพังยาง กลุ่มชุมชนโบราณสีหัง-เจดีย์งาม ชุมชนโบราณเขาภูเขา-ชะแม กลุ่มชุมชนโบราณสทิงพระ และกลุ่มชุมชนโบราณปะโอ

ส่วนชุมชนโบราณสทิงพระนั้นมีเมืองสทิงพระโบราณในเขตตำบลจะทิ้งพระ เป็นศูนย์กลาง การสำรวจขุดค้นของนักวิชาการพบว่าตัวเมืองโบราณสทิงพระ มีเนื้อที่ของชุมชนร้อยละ 80 ปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งของโรงเรียนในเมืองและสำนักงานการประถมศึกษาอำเภอสทิงพระ นอกจากนั้นยังพบโคกเนินและพังรอบๆ เมืองสทิงพระ อีก 2 กลุ่ม คือกลุ่มโคกเนินเป็นพื้นที่นาในแนวคูเมืองด้านตะวันตก และตะวันตกเฉียงใต้ใกล้คลองสทิงพระ ได้แก่ โคกขามมดแดง โคกพังเนียน โคน้ำควาย โคกพังขี้เหล็ก โคกสีดอกไม้ โคนไม้ไผ่ โคม่วง และกลุ่มพังรอบเมืองโบราณสทิงพระ มีพังจำนวนมากกระจายอยู่แทบทุกทิศทาง เช่น พังสายหมานทางทิศเหนือ พังหลูทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ บนสันทรายใกล้ทะเลอ่าวไทย พังเขาบริเวณบ้านพังเขา หรือบ้านไร่ ตำบลจะทิ้งพระ พังเขาบนพื้นที่ริมขอบสันทรายติดฝั่งทะเลอ่าวไทยทางทิศใต้ เป็นต้น

นอกจากนั้นรอบเมืองโบราณสทิงพระก็ยังพบร่องรอยเมืองโบราณอื่นอยู่ด้วย เช่นเมืองโบราณศรีมงคล และโคกสังข์ ตั้งอยู่ในเขตบ้านศรีไชย ตำบลคูขุด อำเภอสทิงพระ นอกสันทรายห่างจากเมืองโบราณสทิงพระไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ มีพังนางหงส์เป็นแหล่งน้ำสำคัญ วัดพระสิงห์หรือวัดสิง ตั้งอยู่บริเวณตำบลบ่อदान อำเภอสทิงพระ ห่างจากเมืองโบราณสทิงพระไปทางทิศใต้ ลักษณะเป็นเนินดินบนพื้นที่ราบลุ่มใกล้สันทรายตอนใน มีพังโหมรงและคลองพรวนเป็นแหล่งน้ำสำคัญ วัดพังขี้เหล็ก ตั้งอยู่ในเขตบ้านพังขี้เหล็ก ตำบลบ่อแดง อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา อยู่ห่างจากเมือง

⁴ธาราพงศ์ ศรีสุชาติ, “สทิงพระ: ชุมชนโบราณ,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 9, 2529.

โบราณสทิงพระไปทางทิศใต้ มีลักษณะเป็นเนินดินบนที่ราบลุ่ม มีพังخี้เหล็กเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญ วัดกลาง ตั้งอยู่ในเขตบ้านวัดกลาง ตำบลกระดังงา อำเภอสทิงพระ อยู่ห่างจากเมืองโบราณสทิงพระไปทางทิศเหนือ ตั้งอยู่แนวเดียวกับเมืองโบราณสทิงพระ

การค้นพบหลักฐานทางด้านประติมากรรมในบริเวณชุมชนสทิงพระและบริเวณใกล้เคียง เช่น พระคนปดิสีลา พระพุทธรูปปางสมาธิ พระโพธิสัตว์ปัทมปานิ พระอัครศตะยะ ทำให้นักวิชาการตั้งสมมติฐานว่า ชุมชนด้านนี้อาจจะมีอายุมาตั้งแต่พุทธศตวรรษ ที่ 11-12 สิ่งที่ค้นพบเหล่านี้ทำให้สามารถแบ่งอายุของชุมชนได้สองช่วงกว้างๆ คือ ชุมชนแรกเริ่มประวัติศาสตร์จนถึงชุมชนร่วมสมัยกับสุโขทัย ซึ่งได้แก่ ชุมชนโบราณริมคลองปะโอ ชุมชนโบราณสทิงพระ ชุมชนบริเวณเขาควหาใกล้วัดพะโคะ ชุมชนโบราณสี่หยัง และชุมชนร่วมสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ชุมชนเขาค่ายม่วง หัวเขาแดงและชุมชนในหุบเขาใกล้เคียง ชุมชนวัดพระสิงห์ วัดพังขี้เหล็ก ชุมชนโบราณศรีไชย วัดพะโคะ เขารัดปุ่น เกาะใหญ่ระโนด ชุมชนพังยาง ชุมชนโคกทอง⁹

อย่างไรก็ตามเมื่อแบ่งยุคจากความสัมพันธ์ ก็สามารถแบ่งยุคของชุมชนด้านนี้ได้ 3 ยุคด้วยกันคือยุคแรกประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นช่วงที่ชุมชนในเขตแผ่นดินบกมีความสัมพันธ์กับโลกภายนอกและได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู หลักฐานเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก และศิวลึงค์ที่พบในหลายท้องที่ทำให้เข้าใจได้ว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดูคงมีอิทธิพลมากกว่าศาสนาอื่นๆ แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่มีการยอมรับศาสนาอื่น โดยเฉพาะพุทธศาสนา เพราะได้พบพระพุทธรูปและเทวรูปพระโพธิสัตว์ของพุทธศาสนาผสมผสานอยู่ แต่ในยุคนี้ไม่พบแหล่งที่เป็นศาสนสถานที่สามารถเป็นหลักฐานชี้ชัดลงไปว่ามีแหล่งชุมชนที่สำคัญบริเวณใด

ยุคที่สองมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-16 พบศาสนวัตถุของพุทธศาสนา นิกายอาเจริยวาท และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูทั่วไป ส่วนใหญ่เป็นศิลปกรรมที่เรียกว่า “ศรีวิชัย” แสดงให้เห็นว่าบริเวณแผ่นดินบกมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมในเกาะชวาและเกาะสุมาตรา เช่นเดียวกับระยะแรกที่ไม่พบชุมชนโบราณที่แสดงให้เห็นการตั้งชุมชนที่ชัดเจน ศาสนสถานสำคัญที่คิดว่ามีอายุสมัยนี้ขึ้นไปน่าจะเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า

⁹ ธาราพงศ์ ศรีสุชาติ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-39.

“พังพระ” ที่หน้าถ้ำคูหาในเขตติดต่อกับเขา พะโคะ และวัดพะโคะในเขตอำเภอสังขละบุรี
 สระน้ำนี้มีลักษณะแตกต่างจากสระน้ำอื่นๆ เพราะมีเกาะอยู่ตรงกลางที่ใช้เป็นที่ประกอบ
 พิธีกรรมทางศาสนา ส่วนทางทิศตะวันออกของสระน้ำมีเขาถ้ำหนึ่งเรียกว่า “เขาถ้ำ” มี
 ถ้ำสำคัญบนลานหน้าถ้ำมีแท่นเทวรูปขนาดใหญ่ตั้งอยู่ ตรงกลางแท่นมีรูปสี่เหลี่ยมที่เป็น
 ฐาน ศิวลึงค์ขนาดใหญ่ ซึ่งน่าจะมีความเก่าแก่พุทธศตวรรษที่ 11-12 เพราะศิวลึงค์ที่พบใน
 บริเวณนี้มีอายุสมัยดังกล่าว

ยุคที่สามประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา พบร่องรอยของชุมชนโบราณเป็น
 บ้านเป็นเมือง ซึ่งพัฒนาการขึ้นตามสันทรายในแผ่นดินบกทั้งฝั่งอ่าวไทยและฝั่ง
 ทะเลสาบ รวมไปถึงบริเวณอื่น ๆ รอบทะเลสาบสงขลา ร่องรอยของชุมชนโบราณในยุค
 ที่สามนี้เห็นได้จากซากของวัดวาอาราม ซึ่งเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา ชุมชนที่มี
 น้ำล้อมรอบ สระน้ำสำหรับอุปโภคและบริโภคของชุมชน และเอกสารสำคัญที่กล่าวถึง
 วัดและชื่อบ้านเมือง ซึ่งสามารถเห็นพัฒนาการของชุมชนในยุคดังกล่าวชัดเจน

พัฒนาการของชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระในช่วงต่อมาภายหลังพุทธ
 ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาแสดงให้เห็นว่าแผ่นดินบก มีการตั้งชุมชนหนาแน่นขึ้น ในพุทธ
 ศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา เมืองใหญ่ที่เกิดขึ้นในบริเวณคาบสมุทรสทิงพระเมื่อประมาณ
 พุทธศตวรรษที่ 18 คือเมืองสทิงพระ รองลงมาคือเมืองพังงา และชุมชนโบราณที่
 บริเวณวัดสี่หยัง⁶

ในช่วงเวลาดังกล่าวพุทธศาสนานิกายอาเจริยวาทและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
 เข้ามามีบทบาทในการดำเนินชีวิตของผู้คนในชุมชนสทิงพระอย่างมาก มีการสร้าง
 พระพุทธรูป สถูปเจดีย์ อุโบสถ วิหาร และวัดต่าง ๆ ในคาบสมุทรอย่างแพร่หลาย เป็น
 ต้นว่าวัดสทิงพระ วัดเจดีย์งาม วัดสี่หยัง วัดพะโคะ เป็นต้น ทำให้คติความเชื่อเป็นการ
 ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจนถึงปัจจุบัน

⁶ ยงยุทธ ชูแว่น, “พัฒนาการของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่
 17 ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์,
 มหาวิทยาลัยศิลปากร 2529), หน้า 17.

เนื่องจากทิศตะวันออกของคาบสมุทรสทิงพระมีพื้นที่ติดกับชายฝั่งทะเล จึงมีการติดต่อกับต่างประเทศในแถบภูมิภาคนี้มาเป็นเวลาช้านาน โดยเฉพาะการติดต่อค้าขายในระบบรัฐบรรณาการระหว่างราชอาณาจักรกับจีนและอินเดีย โดยเฉพาะกับจีนนั้นมีมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถัง⁷ (พ.ศ. 1261-พ.ศ.1450) มาเสื่อมลงในพุทธศตวรรษที่ 18 เพราะผลกระทบจากการเสื่อมอำนาจลงของอาณาจักรศรีวิชัย อย่างไรก็ตามช่วงนี้เองที่เปิดโอกาสให้พุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างลังกาวงศ์เข้ามาแทนที่ ชุมชนท่าเรือขนถ่ายสินค้าก็คึกคักขึ้น เมืองสทิงพระเริ่มเจริญขึ้นใหม่เนื่องจากการค้า นอกจากนี้พวกอาหรับที่ติดต่อค้าขายกับจีนได้อาศัยท่าเรือสทิงพระในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นที่แวะพักเรือสินค้า ขณะเดียวกันก็ได้ซื้อสินค้าพื้นเมืองติดไปด้วย

เมืองสทิงพระและวัดเขาพะโคะเป็น 2 เมืองที่ยังเหลือร่องรอยอยู่มากในปัจจุบัน สำหรับเมืองสทิงพระนั้นเอกสารประวัติศาสตร์ระบุว่าเคยมีฐานะเป็นกรุงสทิงพารานสีมีกษัตริย์ปกครอง ส่วนวัดเขาพะโคะเป็นวัดที่พระราชกณะชั้นผู้ใหญ่ของคณะสงฆ์ฝ่ายลังกาชดปกครอง สมเด็จพระราชมนูหรือหลวงพ่อดวงก็เคยปกครองมาก่อน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวถึงกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทรงส่งเรือบรรทุกสิ่งของและวัสดุก่อสร้างมาสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพะโคะ อีกทั้งได้กำหนดให้บรรดาผู้คนและชุมชนหมู่บ้านบนเกาะสทิงพระอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของคณะสงฆ์ ณ วัดพะโคะ โดยได้รับการยกเว้นการส่งส่วยอากร⁸

ร่องรอยหลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าเกาะใหญ่หรือเกาะสทิงพระหรือแผ่นดินบกมีฐานะเป็นบ้านเมืองที่สืบเนื่องมาช้านาน โดยมีเมืองสทิงพระเป็นเมืองสำคัญทางการปกครอง วัดพะโคะเป็นศูนย์กลางทางศาสนามีพระเถระชั้นผู้ใหญ่ปกครองหลังจากที่เมืองสทิงพระเสื่อมอำนาจลง

⁷ ปก แก้วกาญจน์, การค้าทางเรือบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2540), หน้า 16.

⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, เรื่องเดิม, หน้า 19.

ในช่วงเวลานี้เองที่ได้เกิดความเคลื่อนไหวของบ้านเมืองที่มีความเจริญไล่เลี่ยกันบนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา นั่นคือร่องรอยเมืองโบราณที่ปรากฏที่วัดเจียนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุงปัจจุบัน

ดังนั้นชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระจึงเป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีวิวัฒนาการมาช้านาน มีการตั้งชุมชนกระจัดกระจายอยู่ตามสันทราย ตั้งแต่เขตอำเภอสทิงพระปัจจุบันไปจนถึงอำเภอระโนด มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับต่างชาติเช่นจีน อินเดีย จนชุมชนบริเวณนี้ได้สืบทอดความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพุทธศาสนานิกายอาจารยวาทเข้ามา ดังปรากฏร่องรอยโบราณสถาน และโบราณวัตถุมากมาย จนเกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างพุทธและพราหมณ์-ฮินดูจวบจนปัจจุบัน ในสมัยต่อมาศูนย์กลางชุมชนอยู่ที่เมืองสทิงพระ และเมื่อเมืองสทิงพระเสื่อมอำนาจลง ก็เกิดชุมชนใหม่บริเวณวัดเขาพะโคะ ซึ่งในสมัยอยุธยามีพระเถระผู้ใหญ่เป็นผู้ปกครองโดยชุมชนและชาวบ้านอยู่ในการดูแลของวัด หรือที่เรียกกันว่า “กัลปนา” เมื่อพะโคะเริ่มเสื่อมอำนาจลงก็มีเมืองใหม่ในฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลาในเขตอำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุงในปัจจุบันได้เจริญขึ้นมาแทน

สภาพปัจจุบันของคาบสมุทรสทิงพระคือพื้นที่ 4 อำเภอ ของจังหวัดสงขลา คือ อำเภอระโนด อำเภอกะแสสินธุ์ อำเภอสทิงพระ และอำเภอสทิงพระ

2. ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลา

ชุมชนทางด้านตะวันตกทะเลสาบสงขลาหรือพื้นที่ในเขตจังหวัดพัทลุง และบางส่วนของจังหวัดสงขลาปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งมีความสัมพันธ์กันทั้งทางด้านการแลกเปลี่ยนและการถ่ายทอดวัฒนธรรมกับชุมชนด้านทิศตะวันออกตลอดมา โดยมีทะเลสาบสงขลาเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างกัน โครงสร้างทางกายภาพเป็นเชิงเขา ที่ราบริมเชิงเขา ทุ่งราบ และที่ราบริมทะเลเหมาะแก่การเพาะปลูก ทิศเหนือติดต่อกับอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และอำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา ทิศตะวันออกติดต่อกับทะเลสาบสงขลา มีร่องน้ำลึกแบ่งเขตกับอำเภอระโนด และอำเภอกะแสสินธุ์ อำเภอสทิงพระ และอำเภอสทิงพระ ทิศตะวันตกติดต่อกับเทือกเขานครศรีธรรมราช (เทือก

เขาบรรทัด) ซึ่งแบ่งเขตกับอำเภอปะเหลียน อำเภอย่านตาขาว อำเภอเมือง อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง มีลักษณะภูมิประเทศเป็นภูเขาและที่สูงสลับซับซ้อนทางทิศตะวันตกแล้วค่อยลาดต่ำมาทิศตะวันออกจนจดทะเลสาบ แบ่งตามลักษณะพื้นที่ได้ 4 เขต คือ เขตเทือกเขาและที่สูงฝั่งตะวันตก เขตที่ราบสลับเนินเขาตอนกลาง เขตที่ราบดินตะกอนชายฝั่งทะเลสาบสงขลา และเขตหมู่เกาะในทะเลสาบสงขลา⁹

พื้นที่ฝั่งตะวันตกทะเลสาบสงขลาในเขตพัทลุงนั้นถูกปิดล้อมด้วยมหาสมุทร โครงสร้างทางธรณีวิทยาพบที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการคั่นตัวของหินอัคนี ซึ่งเป็นแกนของเทือกเขาบรรทัด การคั่นตัวของหินอัคนีเมื่อ 130 ล้านปีมาแล้ว ทำให้พื้นที่บางส่วนค่อยๆ ยกกระด้นเหนือน้ำทะเล พัทลุงมีทะเลสาบที่ไม่ลึกนัก โดยทะเลสาบตอนนอกมีความลึกเฉลี่ย 1.8 เมตร ทะเลสาบตอนในหรือทะเลหลวง มีความลึกเฉลี่ย 4 เมตร ทะเลน้อยมีความลึกเฉลี่ย 1.2 เมตร อัตราการตกตะกอนในทะเลสาบค่อนข้างสูงราว 5-7 ซม. ต่อปี พื้นที่ชายฝั่งอกลงไปในทะเล เนื่องจากน้ำในทะเลสาบไม่ลึกนัก ทำให้พืชน้ำจืดพวกสาหร่ายเจริญเติบโตได้ดี กลายเป็นอาหารของสัตว์น้ำ และนกน้ำนานาชนิด ลำน้ำในจังหวัดพัทลุงเป็นลำน้ำขนาดเล็กเรียกว่า “คลอง” ซึ่งเป็นสายสั้น ๆ อันเกิดจากเทือกเขาบรรทัด ไหลจากตะวันตกไปตะวันออก ซึ่งได้แก่คลองประ คลองนางเรียบ คลองท่าแนะ คลองตรุด คลองลำปำ คลองหานโพธิ์ คลองท่าเชียด คลองท่าเดื่อ คลองตะโหมด เป็นต้น พื้นที่ประมาณสี่ในห้าเป็นที่ราบดินตะกอนเหมาะในการทำนา ลักษณะภูมิอากาศอยู่ในกลุ่มมรสุมเขตร้อน ช่วงที่มีฝนตกมากที่สุดตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงเดือนธันวาคม¹⁰

พัฒนาการของชุมชนนั้นเกิดขึ้นมาช้านานแล้วตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ หรือกว่า 2,500 ปีที่ผ่านมา ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอยู่ทั่วไป คือ แหล่งถ้ำพระ

⁹ชัยวุฒิ พิชะกุล, “พัทลุง,จังหวัด,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 6, 2449-2450.

¹⁰ประเสริฐ วิทยาวิทย์, “พัทลุง: สภาพภูมิศาสตร์,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538), หน้า 17-21.

ตั้งอยู่ที่อำเภอเมืองพัทลุง แหล่งถ้ำเขากทะเล แหล่งถ้ำคูหาสวรรค์ แหล่งบ้านควนพร้าว แหล่งวัดวัง ในเขตอำเภอเมืองพัทลุง แหล่งวัดเจียนบางแก้ว (โคกเมืองและโคกพระคูลา) ตำบลจองถนน อำเภอเขาชัยสน¹¹ หลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญก็เช่น ขวานฟ้าที่พบบริเวณถ้ำเขาชัยสนและทุ่งนารอบ ๆ ภูเขาบริเวณอำเภอเมืองพัทลุงและอำเภอปากพะยูน นอกจากนี้ยังพบหลักฐานทางโบราณคดีสมัยศรีวิชัย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-18 เช่นพระพิมพ์ดินดิบจำนวนมากในถ้ำคูหาสวรรค์ ถ้ำเขากทะเล ถ้ำมาลัย เป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระพุทธรูปในพุทธศาสนานิกายมหายาน แสดงให้เห็นวัฒนธรรมอินเดียที่แพร่หลายมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13¹²

อย่างไรก็ดีแม้จะมีหลักฐานต่างๆ ทางโบราณคดีที่ค้นพบในเขตจังหวัดพัทลุง ซึ่งมีอายุสมัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ลงมา แต่ยังไม่มีความชัดเจนใดๆ ที่จะนำมา ยืนยันให้เห็นถึงหลักแหล่งของชุมชนสมัยนี้ได้ ชุมชนสำคัญที่มีร่องรอยการตั้งบ้านเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 ลงมา ได้แก่บริเวณโคกเมืองบางแก้ว ซึ่งพบหลักฐานโบราณวัตถุและมีเอกสารยืนยันพอที่จะเชื่อได้ว่าเป็นชุมชนสมัยแรกๆ ในการตั้งชุมชนในฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา และอาจจะเป็นเมืองพัทลุงในยุคแรก โดยเฉพาะที่วัดเจียนบางแก้ว ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกับวัดสทิง และวัดสทิงพระ ทั้ง 3 อารามรวมเป็นคณะสามป่าแก้ว ขึ้นตรงต่อเมืองสทิงพระ สันนิษฐานกันว่าสร้างเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18

เอกสารประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเมืองพัทลุงในพุทธศตวรรษที่ 18 ก็คือจารึกเมืองนครศรีธรรมราชโดยระบุว่าพัทลุงเป็นเมืองหนึ่งในจำนวนเมือง 12 นักยัตของนครศรีธรรมราช¹³ กระแสหนึ่งเชื่อว่าเมืองพัทลุงเดิมอยู่ที่เมืองสทิงพระ ความเชื่อนี้

¹¹ธาราพงศ์ ศรีสุชาติ และอมรา ชันติสิทธิ์ ศรีสุชาติ, “ชุมชนแรกเริ่มประวัติศาสตร์ในภาคใต้,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 3, 2529.

¹²ชัยวุฒิ พิชะกุล, เรื่องเดิม, หน้า 2457-2458.

¹³ดำเนิน เลชะกุล, “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2521), หน้า 153.

เกิดขึ้นจากพงศาวดารเมืองพัทลุงที่ระบุเอาไว้ชัดเจน¹⁴ อย่างไรก็ตามในระบะหลังๆ นักวิชาการส่วนหนึ่งเริ่มมีความเห็นแตกต่างกัน โดยเห็นว่าเมืองพัทลุงคงจะเพียงแต่มีความสัมพันธ์กับเมืองสติงพระเท่านั้น หาใช่เมืองเดียวกัน เพราะหลักฐานอื่นๆ กล่าวถึงการซ่อมแซมวัดวาอารามขึ้นทั้งสองฝั่งทะเลสาบสงขลาเป็นคณะลังกาชาติ และในขณะที่ตั้งเมืองพัทลุงนั้น สติงพระก็ยังมีอำนาจอยู่¹⁵ เมืองพัทลุงครั้งแรกคงจะตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา เพราะเมื่อเกิดเมืองพัทลุง เมืองสติงพระก็ยังมีผู้คนสืบมา ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อเจ้าเมืองชื่อพระยาธรรมรงค์ และในแผนที่ภาพเมืองนครศรีธรรมราชที่เขียนขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ระบุที่ตั้งเมืองสติงพระไว้ชัดเจนแต่มีฐานะเพียงเมืองเล็กๆ ที่ขึ้นต่อเมืองพัทลุงเท่านั้น แสดงให้เห็นว่าเมืองพัทลุงกับเมืองสติงพระแยกที่ตั้งกันโดยเด็ดขาด ถ้าไม่ใช่บริเวณบ้านพระเกิดก็ควรจะตั้งอยู่ที่บ้านบางแก้วไถ่ๆ กับวัดเขียนบางแก้ว¹⁶ เพราะบริเวณทิศเหนือวัดเขียนบางแก้วในปัจจุบันยังคงมีร่องรอยเนินดินสูงที่ชาวบ้านเรียกว่า “โคกเมือง” หรือ “ในเมือง” และทางทิศใต้ของตัวเมืองนั้นยังมีร่องรอยของคูเมืองขนาดกว้างประมาณ 30 เมตร อีกทั้งในบริเวณตัวเมืองยังได้พบเศษภาชนะดินเผาสมัยราชวงศ์ชองหรือสูง ราชวงศ์เหม็ง และราชวงศ์เซ็งจำนวนมาก นอกจากนั้นยังพบเครื่องสังคโลกสมัยกรุงสุโขทัยด้วย ส่วนในวัดเขียนบางแก้วยังพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปจำหลักหินทรายแดง และใบเสมาทรายแดงจำนวนหนึ่ง ซึ่งมีอายุอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นทั้งสิ้น หลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็น

¹⁴ มนูญ ทรงกัลยาณวัตร, “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 68.

¹⁵ ชัยวุฒิ พิบะกุล, ชำระเพดานงเลือดขาว (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2525), หน้า 18.

¹⁶ ยงยุทธ ชูแว่น, เรื่องเดียวกัน, หน้า 20-21; ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2528), หน้า 38.

เห็นว่าเมืองพัทลุงที่บางแก้วควรมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นต้นมา และเริ่มมีบทบาทในฐานะเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศที่สำคัญแทนที่เมืองสติงพระที่เสื่อมลงไป¹⁷

อย่างไรก็ดีพัทลุงยังคงอยู่ภายใต้อำนาจของนครศรีธรรมราชที่มีฐานะเป็นหัวเมืองใหญ่ทางภาคใต้และมีอิทธิพลเหนือหัวเมืองต่างๆ ในคาบสมุทรมลายู เมื่อนครศรีธรรมราชอ่อนแอต่อกรุงศรีอยุธยา เมืองพัทลุงจึงอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยาไปด้วย ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เมืองพัทลุงก็ปรากฏชื่ออยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง โดยมีฐานะเป็นเมืองตรีและเป็นเมืองที่อยู่ในพระราชอาณาจักรที่อยู่ทางใต้สุด เข้าเมืองถือศักดินา 5000¹⁸

บทบาทของนครศรีธรรมราชซึ่งมีอำนาจเหนือเมืองพัทลุงและเมืองบริวารอื่นๆ ในภาคใต้ ทั้งทางด้านศาสนา ความเชื่อ ตลอดจนวัฒนธรรม เมื่อนครศรีธรรมราชได้ติดต่อค้าขายกับต่างชาติ เมืองท่าอื่น ๆ ที่อยู่ในการดูแลของนครศรีธรรมราชก็ย่อมมีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับต่างชาติด้วย โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับพ่อค้าบนคาบสมุทรมลายู นอกจากนั้นก็ยังถูกรุกรานจากภายนอกในบางเวลา เช่นเมื่อ ปี พ.ศ.2141-2144 โจรสลัดอุซงฆะตนะจากปลายแหลมมาลายูก็ได้ยกทัพเข้าตีพัทลุง บุกรุกเข้าไปถึงตำบลคูหาสวรรค์ ทำลายวัดวาอารามและกวาดต้อนราษฎรไปเป็นเชลยจำนวนมาก ทำให้พัทลุงเสื่อมโทรมลง

การที่พัทลุงได้ติดต่อค้าขายกับหัวเมืองภายนอกบนคาบสมุทรมลายู นอกจากจะมีการแลกเปลี่ยนสินค้าแล้วก็ยังทำให้ศาสนาอิสลามได้เผยแผ่เข้ามาด้วย โดยที่ก่อนหน้านี้ศาสนาอิสลามเข้าไปมีบทบาทอย่างมากแล้ว ทั้งในปัตตานี และไทรบุรี ส่งผลให้

¹⁷ ยงยุทธ ชูแว่น, เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-22.

¹⁸ ปรีชา กาญจนาคม และมนูญ ทรงกัลยาณวัตร, “พัทลุงในอดีต,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538), หน้า 63.

บางช่วงเมืองพัทลุงมีผู้นำเป็นมุสลิม เช่นพ.ศ. 2291-2306 มีพระยาราชบังสัน (ตะตา) เป็นเจ้าเมือง¹⁹

ในสมัยกรุงธนบุรี หัวเมืองปลายแดนพยายามตั้งตัวเป็นอิสระ พระปลัด (หนู) ได้ตั้ง “ชุมนุมเจ้านคร” ขึ้นที่นครศรีธรรมราช และได้ส่งหลานชายชื่อพระยาท่าเสม็ดไปปกครองพัทลุง และย้ายเมืองพัทลุงไปที่ท่าเสม็ด เป็นเจ้าเมืองอยู่ได้ 2 ปี ก็ถึงแก่กรรม ต่อมาเจ้านคร (หนู) ก็ส่งพระยาพิมลจันทร์ (สามีท้าวเทพกษัตรี) ไปเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ย้ายเมืองพัทลุงไปตั้งที่บ้านควนมะพร้าว (ตำบลพญาขันธุ์) ใน พ.ศ. 2312 และถูกสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกทัพมาตีนครศรีธรรมราช เจ้านคร พระยาพิมลจันทร์ หลวงสงขลา (วิเถียน) ลี้ไม่ได้จึงหนีไปติดตามแต่ถูกจับได้จึงถูกสำเร็จโทษ ต่อจากนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้นายจันมหาดเล็กเป็นเจ้าเมืองพัทลุง และย้ายเมืองพัทลุงไปที่บ้านม่วง (ตำบลพญาขันธุ์ อำเภอเมืองพัทลุง) แต่ถูกออกราชการโดยไม่ทราบสาเหตุ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้นุตรพระยาราชบังสัน (ตะตา) เป็นพระยาแก้วเคารพพิไชยเขต (พระยาพัทลุงขุน [คางเหล็ก]) ว่าราชการเมืองพัทลุง ย้ายเมืองไปตั้งที่โคกลุง ตำบลลำปำ อำเภอเมืองพัทลุง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาแก้วเคารพพิไชยเขตได้เป็นเจ้าเมืองต่อไป พัทลุงได้รับการยกฐานะเป็นเมืองโท ในช่วงปี พ.ศ. 2325-2382 พม่ายกทัพมาตีหัวเมืองภาคใต้ เกิดกบฏหลายครั้งจนทำให้มีการเปลี่ยนแปลงเจ้าเมือง จนเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในระบบเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2439 พัทลุงก็อยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช มีเจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ พระยาสุนทรานุรักษ์ (เลื่อง ภูมिरัตน์) ออกมาเป็นข้าหลวงเมืองพัทลุง และมีผู้ว่าราชการเมืองผลัดเปลี่ยนกันหลายคน จนถึง พ.ศ. 2466 พระยาณาศัยสุนทร (สา สุวรรณานนท์) เป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุง และได้ย้ายเมืองพัทลุงที่ตำบลลำปำไปตั้งที่บ้านวังเนียง ตำบลคูหาสวรรค์ อำเภอเมืองพัทลุง²⁰

¹⁹ ขงยูทธ ขุนว่น, เรื่องเดิม, หน้า 28; และ ปก แก้วกาญจน์, การค้าทางเรือบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2540), หน้า 20-21.

²⁰ ปก แก้วกาญจน์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-22.

ด้วยเหตุดังได้กล่าวมา ชุมชนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลาจึงเป็นชุมชนที่มีพัฒนาการมาควบคู่กับชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่ามีชุมชนโบราณมาแล้วอย่างน้อยไม่ต่ำกว่าพุทธศตวรรษที่ 12 ชุมชนบริเวณนี้อยู่ภายใต้การปกครองของนครศรีธรรมราชเรื่อยมา โดยได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างลึกซึ้งจากสทิงพระและนครศรีธรรมราช พบร่องรอยการตั้งชุมชนครั้งแรกที่บ้านบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง มีฐานะเป็นหัวเมืองปลายแดนที่เป็นเมืองท่าการค้าสำคัญแทนเมืองสทิงพระ ที่เสื่อมอำนาจลงไป และได้พัฒนาเป็นบ้านเมืองเรื่อยมา จากการที่เป็นชุมชนเมืองท่ามีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ทำให้ชุมชนบริเวณนี้ได้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับหัวเมืองอื่นๆ ในคาบสมุทรมาลายู บางช่วงถูกรุกรานจากภายนอก โดยเฉพาะโจรสลัดจากปลายแหลมมาลายู

ชุมชนบนฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา นอกจากมีความเหมาะสมที่จะเป็นเมืองท่าค้าขายภายใน หรือการค้าขายภายในระหว่างชุมชนด้วยกันเองแล้ว ยังเหมาะแก่การเพาะปลูกขนาดใหญ่ๆ อีกด้วย เพราะมีแม่น้ำหลายสายทอดตัวผ่านทุ่งราบลงมายังทะเลสาบสงขลา แม่น้ำเหล่านี้เองที่ส่งผลให้ในอดีตเมืองพัทลุงกลายเป็นเมืองอุดมสมบูรณ์สามารถเพาะปลูกข้าวได้ผลผลิตปริมาณมาก บางช่วงเวลาจึงเป็นอู่ข้าวอู่น้ำของจังหวัดในกลุ่มทะเลสาบสงขลา กระทั่งมีข้าวเหลือส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศอีกด้วย

3. ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศใต้ของทะเลสาบสงขลา

ชุมชนทางทิศนี้คือเมืองสงขลา ภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มทางทิศตะวันออกทางทิศเหนือเป็นที่ราบริมทะเล ทิศตะวันตกและทิศใต้เป็นป่าและภูเขา เป็นที่สูงค่อยๆลาดเทไปทางทะเลสาบสงขลาซึ่งอยู่ทางเหนือ มีลำคลองสายสั้นๆ หลายสาย เช่น แม่น้ำเทพา คลองอู่ตะเภา คลองรัตภูมิ คลองระโนด คลองนาทับ และคลองสะกอม มีทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำ ชุมชนพัฒนามาจากเมืองท่าหรือสถานีการค้า ในยุคแรกๆ ความสำคัญจะอยู่ที่ชุมชนบริเวณหัวเขาแดง โดยเฉพาะระหว่าง พ.ศ. 2162-2223 ที่การค้าขายทางทะเลขยายตัวมากในภูมิภาคแถบนี้เพราะมี

พ่อค้าทั้งในเอเชียและยุโรปต้องการหาเมืองท่าใหม่ ๆ นอกเหนือจากปัตตานี นครศรีธรรมราช และไทรบุรี²¹

ในสมัยโบราณที่เมืองสติงพระและพะโคะเจริญรุ่งเรือง หัวเขาแดงถือเป็นชายขอบของเมืองทั้งสอง ยังไม่พบร่องรอยการตั้งชุมชน เพราะสภาพพื้นที่เป็นเนินเขา พื้นที่ราบใกล้เคียงก็เป็นพื้นที่ราบต่ำ ที่ดอนแห้งแล้งไม่เหมาะในการปลูกข้าวหรือพืชผลใดๆ แต่กลับเหมาะสมที่จะตั้งเป็นเมืองท่าและสถานีพักสินค้า โดยในช่วงแรกพวกพ่อค้าชาวอาหรับเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นที่พักสินค้าก่อน ต่อมาพ่อค้าชาวยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันดา โปรตุเกส ก็ใช้เป็นเมืองท่า ชุมชนจึงขยายตัวขึ้นเป็นเมืองในระยะนี้ บริเวณฝั่งตรงข้ามกับหัวเขาแดงที่เป็นตัวเมืองสงขลาปัจจุบันมีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่เช่นกัน แต่พวกอาหรับจะมีอิทธิพลและกำลังมากกว่า²²

ปี พ.ศ. 2151 นายคอร์เนลิส สเปกซ์ (Cornelis Spex) พ่อค้าชาวฮอลันดาเป็นชาวตะวันตกคนแรกที่เดินทางเข้ามาพำนักที่หัวเขาแดง เมืองสงขลา ถึงสี่วัน ในระยะนี้เมืองสงขลายังเป็นชุมชนปากน้ำแขวงเมืองพัทลุง ปกครองโดยเจ้าเมืองพัทลุงที่เป็นบุตรชายของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช หลังจากนั้นประมาณ 5 ปี “โกมุส” หรือ “ดาโต๊ะโกมุส” เจ้าเมืองสงขลาซึ่งเป็นมุสลิม ได้ส่งบรรณาการให้แก่รัฐบาลกลางขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาโดยตรง ในระยะเดียวกันนี้ชาวฮอลันดาได้มาตั้งห้างค้าขายที่เมืองสงขลาและได้รับพระราชทานที่ดินสำหรับสร้างบ้านและใช้เพื่อกิจการอื่นๆ หลังจากนั้นอังกฤษก็ได้เข้ามาติดต่อกับสงขลาอย่างจริงจังในปี พ.ศ. 2221 ในรูปของการช่วยเหลือเจ้าเมืองสร้างป้อมปราการเพื่อก่อการกบฏต่อกรุงศรีอยุธยา²³

²¹ สงบ ส่องเมือง, “สงขลา, จังหวัด,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 9, หน้า 3583.

²² ศรีศักร วัลลิโภดม, “เล่าเรื่องเมืองสงขลา,” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535), หน้า 21-22.

²³ สงบ ส่องเมือง, “ประวัติศาสตร์โบราณคดีเมืองสงขลา: พรหมแดนแห่งความรู้,” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535), หน้า 30-31.

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 สงขลาที่หัวเขาแดงเจริญรุ่งเรืองจากการค้าขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับหัวเมืองชายทะเลอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็น ปัตตานี ไทรบุรี จนบางครั้งก็เกิดขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์การค้า ต้องทำสงครามระหว่างกันบ่อยๆ บางครั้งถูกโจรสลัดจากปลายแหลมมลายูปล้นสะดม เมืองเหล่านี้จึงต้องหาพันธมิตร ทั้งกับหัวเมืองชายทะเลด้วยกัน และพ่อค้าชาวยุโรป การขยายอำนาจทางการค้าของหัวเมืองเหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดความขัดแย้งกับกรุงศรีอยุธยา และนครศรีธรรมราชที่เป็นเมืองขึ้นทางหัวเมืองภาคใต้ เช่นปี พ.ศ. 2173 ปัตตานีได้รับพุงทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยา นครศรีธรรมราช พัทลุง รวมไปถึงสงขลา เข้าเมืองสงขลาส่งทูตไปยังกรุงศรีอยุธยาเพื่อขอความช่วยเหลือ สงครามยืดเยื้อมาจนถึง พ.ศ. 2177 ไทรบุรีจึงได้เข้ามาใกล้เคียงเพื่อสงบศึก ผลของสงครามทำให้หัวเมืองเหล่านี้เสียหายมาก แต่สงขลาก็สามารถฟื้นตัวเร็วกว่าเมืองอื่นๆ ด้วยการค้า พ.ศ. 2186 เข้าเมืองสงขลาที่เป็นมุสลิมมลายูได้ตั้งตนเป็นกษัตริย์และได้ก่อกบฏต่อกรุงศรีอยุธยา ตั้งเป็นหัวเมืองอิสระขยายอำนาจออกไปโดยรวมเอาไทรบุรี ปัตตานี พัทลุง และนครศรีธรรมราชไว้ในอำนาจ จนกรุงศรีอยุธยาต้องส่งกำลังมาปราบปรามแต่ก็ไม่สำเร็จ²⁴

การเติบโตของเมืองสงขลาในฐานะที่เป็นเมืองท่าและเป็นศูนย์กลางของเมืองท่าอิสระในคาบสมุทรไทยในเวลานั้น นับว่าเป็นการทำทลายอำนาจของกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก แม้รัฐบาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ไม่สามารถปราบสงขลาได้ ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงใช้กลวิธียอมให้สงขลาเป็นรัฐอิสระ แต่พระองค์ทรงดึงหัวเมืองอื่นๆ เช่นนครศรีธรรมราช และพัทลุงมาขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยา โดยสนับสนุนเจ้าเมืองที่นับถือศาสนาอิสลามให้สืบทอดอำนาจกัน ทั้งทรงให้ขุนนางตามหัวเมืองต่างๆ เหล่านี้เข้ารับราชการในพระราชสำนัก

ความขัดแย้งกับปัตตานีที่เกิดขึ้นครั้งหลังสุดสงขลาได้รับการสนับสนุนจากอังกฤษที่หวังผลประโยชน์ทางการค้า ทำให้ฮอลันดา และฝรั่งเศสเสียผลประโยชน์ที่ถูกกีดกันทางการค้าจึงหันเข้าร่วมกับกรุงศรีอยุธยายกทัพมาตีสงขลาเพื่อยุติสงครามที่ยืดเยื้อถึง 7 ปี จนในที่สุดสงขลาที่พ่ายแพ้เพราะผู้รักษาป้อมเมืองสงขลาคน

²⁴ ศรีสักร วัลลิโกดม, เรื่องเดิม, หน้า 23-24.

หนึ่งถูกเอี้ยกล่อมให้เข้ากับฝ่ายตรงกันข้าม ในปี พ.ศ. 2223 ทหารของกรุงศรีอยุธยาจึงเข้าเมืองได้และเผาวังของเจ้าเมืองสงขลา เมืองสงขลาที่เขาแดงจึงสิ้นสุดลง หลังจากนั้นได้ย้ายที่ตั้งเมืองอีกหลายครั้ง ในที่สุดก็มาอยู่บริเวณฝั่งแหลมสน กลายเป็นเมืองที่ขึ้นต่ออาณาจักรสยาม มีเจ้าเมืองเป็นคนจีน นับเป็นการสิ้นสุดของอำนาจเจ้าเมืองที่นับถือศาสนาอิสลามอย่างแท้จริง

ชุมชนฝั่งแหลมสนนี้เป็นชุมชนของคนจีนที่ได้เข้ามาอาศัยตั้งรกรากตั้งแต่สมัยเมืองสงขลาที่หัวเขาแดงเจริญรุ่งเรืองมาแล้ว เมืองสงขลาแห่งใหม่นี้อยู่ภายใต้พระราชอาณาจักรสยามซึ่งขึ้นต่อเมืองพัทลุง การตั้งเมืองสงขลาทางฝั่งแหลมสนนี้ มีการรวบรวมผู้คนเข้าตั้งใกล้ ๆ วัดบ่อทรัพย์ และวัดสุวรรณคีรีในปัจจุบัน โดยขึ้นอยู่กับเมืองพัทลุงที่ชัยบุรี จนเสียกรุงแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 เจ้าเมืองสงขลาเสียชีวิตในสงคราม จึงได้โอนเมืองสงขลาไปขึ้นตรงต่อเมืองนครศรีธรรมราชจนถึงปี พ.ศ. 2320 ได้แยกไปขึ้นกับกรุงธนบุรี และกลับมาขึ้นต่อนครศรีธรรมราชอีก และได้แยกตัวเป็นหัวเมืองอิสระอีกครั้ง ให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ จนถึง พ.ศ. 2385 เมืองก็ย้ายอีกครั้งจากฝั่งแหลมสนไปตั้งที่ตำบลบ่อยางจนปัจจุบัน²⁵

ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นต้นมา ชาวจีนเข้ามามีบทบาทในชุมชนบริเวณนี้เป็นอย่างมาก เจ้าเมืองสงขลาก็เป็นชาวจีนที่มีพื้นเพบริเวณฝั่งแหลมสน ชาวจีนเหล่านี้ได้เป็นเจ้าเมืองที่มีบทบาทในด้านการค้าและการภาษีเป็นอย่างมาก จนกลายเป็นจุดศูนย์กลางของการค้าในกลุ่มทะเลสาบสงขลาและบริเวณใกล้เคียงในสมัยต่อมา

4. ภูมิหลังของชุมชนด้านทิศเหนือของทะเลสาบสงขลา

ชุมชนทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบสงขลาในปัจจุบันได้แก่สองอำเภอของจังหวัดนครศรีธรรมราช คืออำเภอหัวไทร และอำเภอชะอวด บางส่วนของอำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง และทิศเหนือของอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา พื้นที่เหล่านี้

²⁵สารูป ฤทธิ์ชู, “การพัฒนาเศรษฐกิจ: สังคมและการค้าของเมืองสงขลาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-24,” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535), หน้า 67.

เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมขัง อาจเรียกว่าเป็นพื้นที่พรุ พื้นที่ที่กว้างขวางที่สุดคือชุมชนเครื่อง ซึ่งเมื่อประมาณ 100-150 ปีที่ผ่านนั้นพื้นที่แถบนี้เคยเป็นห้วงน้ำขนาดใหญ่ ตามสภาพธรณีสันฐานอาจเรียกได้ว่าเคยเป็นลากูนมาก่อน เกิดจากการปิดกั้นของสันทรายเขียรใหญ่ และสันทรายนอกฝั่งทะเลสาบสงขลา การที่กระแสน้ำพัดพาตะกอนมาปิดกั้นจากสองทิศทางในช่วงฤดูกาลที่ห่างกัน ประกอบกับการถดถอยของน้ำทะเล ทำให้บริเวณทางตอนเหนือของทะเลสาบสงขลาบริเวณนี้ถูกปิดกั้นและตื้นเขินจนเกิดสภาพดังที่เห็นในปัจจุบัน²⁶ ลักษณะดินเป็นดินเปรี้ยวไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก พืชที่ขึ้นได้ส่วนใหญ่จะเป็นพืชป่าพรุทั้งสิ้น จากการสำรวจของนักวิชาการพบว่าเกิดชุมชนขึ้นมาบ้างเมื่อประมาณ 100-150 ปีที่ผ่านมา แต่กระจุกตัวกันอยู่บนที่ดอน ที่เรียกว่าควนต่างๆ

ในระยะแรกๆ ที่ยังเป็นทะเลบริเวณนี้จึงเป็นทางผ่านของเรือเดินสินค้า ควนเครื่องปัจจุบันมีสภาพเป็นเกาะจึงกลายเป็นจุดแวะพักชั่วคราวของนักเดินทางได้ ดังที่การขุดค้นพบถ้วยชามสังคโลกจำนวนหนึ่ง ดำนานเรื่องซื้อบ้านบางบ้านและบางสถานที่ดูเหมือนจะร่วมยืนยันถึงความเป็นจริงนี้ได้ดี เช่น ดำนานเรื่องภูเขาชี้แพงที่เล่าว่ามีพระคุณเจ้าของสุโขทัยองค์หนึ่งชื่อพระแพงได้เดินทางผ่านมาโดยเรือใบ มาถึงเห็นเกาะเข้าเกาะหนึ่ง (คือควนเครื่องปัจจุบัน) มีสถานที่อันร่มรื่นและสวยงาม กลางเกาะสูงมีลานกว้าง มีต้นไม้ขึ้นร่มรื่น และรอบๆ เกาะมีหาดทรายขาวสะอาดสวยงามมาก มีเรือวิ่งผ่านไปมาเสมอ เป็นที่เงียบสงบดี เหมาะสำหรับปฏิบัติธรรมมาก พระแพงจึงตัดสินใจขึ้นมาตั้งสำนักอยู่ที่เกาะนี้ อยู่บนยอดเขาสูงกลางของควนเครื่อง ต่อมาชาวบ้านเรียกชื่อยอดเขาสูงนี้ว่าภูเขาชี้แพง หรือภูเขาท้ายโมสท์ ท่านปฏิบัติธรรมเคร่งครัดมากทำให้ชาวเรือเคารพนับถือทั่วกัน ต่อมาชาวเรือเหล่านี้ได้บรรทุกอิฐหน้าวัวจากกรุงสุโขทัยเอามาช่วยสร้างวัดจนรุ่งเรือง²⁷ หรือตำนานเรื่องอ่าวนางห้องซึ่งปัจจุบันคือบริเวณพรุอันกว้างขวางทางด้าน

²⁶กรรณิการ์ ตันประเสริฐ และคณะ, รายงานการวิจัยสนองพระราชประสงค์ เรื่อง นครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540), หน้า 48.

²⁷กลิ่น ทองกลีบ, หนังสือประวัติเครื่องหรือเคร่ง (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2534; พิมพ์เพื่ออุทิศเป็นวิทยาทาน แจกเป็นที่ระลึกในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดควนเครื่อง วันที่ 27 ตุลาคม 2534), หน้า 12.

ทิศใต้ของควนเคื่อง เป็นเส้นทางติดต่อกับทะเลน้อย โดยมีเรื่องเล่าว่ามีบุคคลชื่อเพชรแก้วพร้อมด้วยน้องชายชื่อเพชรพลอย และน้องสาวชื่อนางห้อง พร้อมด้วยญาติผู้ใหญ่ชื่อจอมเฒ่าได้นำเรือสำเภาบรทุกสิ่งของเพื่อจะไปร่วมบูชาพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช แต่มีบุญน้อยเรือต้องลมพายุแตก และล่มลงแถบควนเคื่อง นางห้องติดอยู่กับเรือจมน้ำตาย ชาวบ้านจึงเรียกสถานที่เรือแตกว่าอ่าวนางห้อง²⁸ ตัวอย่างเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความทรงจำในเรื่องที่ครั้งหนึ่งพื้นที่แถบนี้เคยเป็นทะเลมาก่อน เช่นเดียวกับพื้นที่ในอำเภอหัวไทรซึ่งครั้งหนึ่งก็เคยเป็นทะเล หากจะมีชุมชนอยู่ก็มักตั้งอยู่บนที่ดอนที่เรียกว่าควน หรือพื้นที่ที่เรียกว่าแหลม ต่อมาชุมชนเหล่านั้นมีชื่อเรียกตามลักษณะพื้นที่นั้น เช่น บ้านแหลม บ้านควนใหญ่ บ้านควนน้อย บ้านโคกสูง บ้านคอนกลอย บ้านโคกโหนด บ้านแหลมโหมง บ้านคอนผาสุก²⁹ ในเขตอำเภอควนขนุนก็มีชุมชนที่มีชื่อลักษณะนี้เช่นบ้านแหลมโคกนาค เขตอำเภอชะอวดมีบ้านแหลมขอม บ้านโคกโหนด เป็นต้น

หลักฐานลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงชุมชนทางทิศเหนือทะเลสาบสงขลาเริ่มมีเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24 แล้ว เช่นมีผู้สันนิษฐานว่า บริเวณขอบพรุควนเคื่องด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของทะเลสาบซึ่งปัจจุบันเป็นหมู่ที่ 11 ตำบลท่าเสม็ด อำเภอชะอวดเคยเป็นที่ตั้งชั่วคราวของเมืองพัทลุง³⁰ ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพื้นที่ชุมชนพังไกร และชุมชนเคื่องหรือบางเคื่องมีสถานะเป็นหมู่บ้าน ผู้นำชุมชนมีศักดิ์นายศหมื่น³¹ ขณะที่ทางด้านบ้านท่าเสม็ด อำเภอชะอวดนั้น นอกจากหลักฐานว่าเคยเป็นที่ตั้งเมืองชั่วคราวของพัทลุงแล้ว ก็เพิ่งมีหลักฐานที่ชัดเจนเมื่อปี พ.ศ. 2328 นี้เอง กล่าวคือในปีดังกล่าวพระเจ้าปะดุง กษัตริย์พม่าได้รวบรวมไพร่พลทั้งจาก

²⁸ กลิ่น ทองกลับ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26.

²⁹ สุวิทย์ เกิดแก้ว, อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพพระครูสถิตธรรมรส วัดแหลมอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: เทพนิมิตการพิมพ์, 2537), หน้า 76.

³⁰ ชัยวุฒิ พิชะกุล, ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2527), หน้า 107.

³¹ วรรณิการ์ ดันประเสริฐ และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 38.

ราชธานี และหัวเมืองประเทศราชมีกำลังประมาณ 144,000 คน จัดเป็นกองทัพใหญ่ 9 ท้าย ยกมาตีอาณาจักรสยาม ส่วนหนึ่งลงมาตีนครศรีธรรมราช เมื่อตีได้แล้วก็ยกทัพไปยังเมืองพัทลุง โดยตั้งทัพอยู่ที่บ้านทุ่งค่าย (บริเวณหลักกิโลเมตรที่ 4-5 ทั้งสองฟากถนนระหว่างโรงพยาบาลชะอวดกับสี่แยกควนเงินปัจจุบัน) กระทั่งกำลังของพระมหาช่วยประมาณ 1,000 เศษยกมาตั้งทัพขึ้นอยู่ที่บ้านปันเต แล้วแยกส่วนหนึ่งไปตั้งมั่นทัพพม่าอยู่ที่บริเวณวัดท่าเสม็ดปัจจุบัน โดยไม่มีการสู้รบกันอย่างรุนแรงแต่อย่างใด จนกระทั่งทัพจากส่วนกลางลงมา แต่ทัพพม่าในพื้นที่ด้านอื่นพ่ายแพ้เสียก่อน ผู้นำทัพที่ตั้งอยู่ที่ท่าเสม็ดจึงยกทัพกลับไปในที่สุค³²

ในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พื้นที่ทางทิศนี้โดยเฉพาะในเขตตำบลบ้านตูล อำเภอชะอวด เชื่อมต่อกับอำเภอเฉลิมพระเกียรติปัจจุบันเป็นแหล่งป่าไม้แหล่งสำคัญของโรงเลื่อยชาวจีนไหหลำที่เข้าไปตั้งอยู่ในพื้นที่ตัดไม้จากท้องที่และนี้ส่งไปจำหน่ายทั่วนครศรีธรรมราช³³

พื้นที่ทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบสงขลานั้นเป็นพื้นที่ที่เพิ่งเกิดเป็นแผ่นดินเมื่อประมาณ 100-150 ปีที่ผ่านมาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ชุมชนถาวรจึงน่าจะเกิดหลังจากนั้นหลายปี ลักษณะของที่ดินบริเวณนี้เป็นดินพรุ มีความเปรี้ยวสูงมาก ชุมชนแถบนี้จึงเป็นชุมชนที่ยากจน เพราะเป็นชุมชนเพาะปลูกข้าวเป็นสำคัญ สถิติปี พ.ศ. 2536 ระบุว่าอำเภอชะอวดและอำเภอหัวไทรมีพื้นที่การทำการเกษตร 100,000 ไร่ กล่าวคือหัวไทร 151,400 ไร่ และอำเภอชะอวด 118,706 ไร่³⁴ มาในระยะหลังๆ ปัญหาที่ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ถูกซ้ำเติมด้วยปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ปัญหาน้ำเค็มเนื่องจากการเพาะปลูกเสียหายมากยิ่งขึ้น สถิติในปี พ.ศ.2537 ระบุว่าเนื้อที่เพาะปลูกรวมทั้งอำเภอ

³² กมล เต็มรัตน์, ย้อนรอยชะอวด (นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอชะอวด โรงเรียนชะอวดวิทยาคาร, 2542), หน้า 15-20.

³³ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/3 พระยาราชวราวุฒกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลนาอนุการ,” 30 ธันวาคม ร.ศ. 115.

³⁴ สำนักงานจังหวัดนครศรีธรรมราช, ฝ่ายแผนและโครงการ, จังหวัดนครศรีธรรมราช 37 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 99, อ้างถึงในกรณีการ ดันประเสริฐ และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 13.

ปากพนัก อำเภอบัวโพธิ์ อำเภอยะโฮร์ และอำเภอชะอวด เสียหายถึง 274,088 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 84 ของทั้งจังหวัดนครศรีธรรมราช³⁵

สภาพสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา

ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาเป็นชุมชนชนบท เป็นสังคมชาวนาหรือสังคมเกษตรโดยพื้นฐาน ยึดถือพุทธศาสนาและศาสนาอิสลามเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถานภาพของชาวนาในบริเวณนี้ผูกพันอยู่กับระบบสังคมและการเมือง 2 ระบบคือระบบมูลนายและระบบการกัลปนา โดยภายใต้ระบบมูลนายนั้นชาวนาในบริเวณนี้มีฐานะเป็นไพร่สมและไพร่ส่วย³⁶ ส่วนในระบบการกัลปนาชาวนามีฐานะเป็นไพร่หลวง³⁷

การปกครองที่ส่วนกลางยื่นมือเข้ามาจัดการได้อย่างเบ็ดเสร็จตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมาทำให้ฐานะของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่เป็นอิสระเท่าที่ควร การปกครองใช้ระบบหัวเมือง แต่ละเมืองมีฐานะเป็นกรมหนึ่ง เจ้าเมืองมีฐานะเป็นเจ้ากรม มีการแบ่งกรมเหล่านี้เป็นกรมย่อยๆ หลายกรม เช่น กรมพระปลัด ยกกระบัตร มหาไทร เมือง วัง คลัง นา เป็นต้น ส่วนการจัดแบ่งบุคคลมี 4 ประเภท คือ เจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส แต่ละประเภทจะมีฐานะทางสังคมต่างกัน โดยเจ้าจะประกอบด้วยเจ้านายซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์ ส่วนขุนนางคือข้าราชการที่ไม่ใช่เจ้า โดยต้องเป็นผู้ถือศักดินา 400 ขึ้นไป มหาไทรถือว่าเป็นขุนนาง

³⁵สำนักงานเกษตรจังหวัดนครศรีธรรมราช, ข้อมูลการปลูกพืชข้าวเจ้าในปี เวลาในการอ้างอิงข้อมูลตั้งแต่เดือนพฤษภาคม 2538 ถึง เมษายน 2539, อ้างถึงใน กรณีการ ด้้นประเสริฐ และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 7.

³⁶ขงยุทธ ชูแว่น, “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์,” ใน โลกลุ่มทะเลสาบ (ปทุมธานี: นาค, 2541), หน้า 80.

³⁷ปิยะนัฏ ปิตีวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 16-17.

ทั้งหมด และมีสิทธิพิเศษยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน ได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในการออกขุนนาง มีสิทธิแต่งตั้งนายไปศาล ได้รับพระราชทานเครื่องยศตามตำแหน่ง ได้รับยกเว้นภาษีที่นา เป็นต้น ส่วนผู้ที่ถือศักดินาค่ากว่า 400 ไร่ ถือเป็นไพร่ทั้งหมด โดยไพร่ที่ถือศักดินา ระหว่าง 25-100 ไร่ แบ่งออกเป็นไพร่หลวง ไพร่ส่วย ไพร่สม ซึ่งไพร่สมนั้นเป็นไพร่หัวเมืองที่สังกัดมูลนายในเมืองต่างๆ ต้องทำงานหนักรับใช้ศักดินา ส่วนทาส มี 7 ประเภท ตามลักษณะการได้มาซึ่งทาส คือทาสสินไถ่ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสมรดก ทาสท่านให้ ทาสเชลย ทาสคนโทษ และทาสคนโซ อย่างไรก็ตามก็ดีหากจะแบ่งชนชั้นทางสังคมไทยก็สามารถแบ่งออกได้ 2 ประเภทเท่านั้น คือ “ผู้ดี” และ “ไพร่” สำหรับ “ผู้ดี” ได้แก่เจ้าและขุนนาง ส่วนที่เหลือก็คือ “ไพร่” เมืองหนึ่งๆ จะมีผู้ดีไม่กี่คน เช่นนครศรีธรรมราชไม่เกิน 80 อัตรา สงขลาไม่เกิน 28 อัตรา และพัทลุงไม่เกิน 10 อัตรา ผู้ดีเหล่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในระบบลูกหลานในการปกครองระบบกินเมือง ความเคลื่อนไหวทางชนชั้นจึงเกิดขึ้นได้น้อยมาก³⁸

พระพุทธศาสนา (และศาสนาอิสลามในเวลาต่อมา) เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างลึกซึ้ง ทำให้เมื่อการเมืองการปกครองจากส่วนกลางลงมามีอำนาจบางครั้งได้ใช้ศาสนานี้เองเป็นเครื่องมือในการควบคุมชาวนาและผลประโยชน์ เช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่พุทธศาสนาถูกใช้เป็นตัวกลางในการรวมหัวเมืองในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาให้ขึ้นกับเมืองหลวง มีการส่งพระสงฆ์จากส่วนกลาง หรือพระจากหัวเมืองเข้าไปบวชในกรุงศรีอยุธยาออกมาเป็นเจ้าอธิการวัดสำคัญๆ พร้อมทั้งส่งช่าง วัสดุก่อสร้าง ออกมาช่วยสร้างศาสนวัตถุ เช่น การสร้างวัดราชประดิษฐ์บนเขาพะโคะ วัดเขียน วัดสทัง ที่บางแก้ว มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นมา และมีการกลบนาวัดเล็กๆ ขึ้นกับวัดสำคัญๆ ยกผลประโยชน์ทางด้านภาษีอากรและไพร่ไว้เป็นของวัด ทำให้หัวเมืองภาคใต้บางเมือง

³⁸สงบ สงเมือง, ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหาการเมืองการปกครองปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้ (สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ สงขลา, 2525), หน้า 72-74.

โดยเฉพาะพัทลุงและนครศรีธรรมราช มีความสัมพันธ์กับราชธานีทางศาสนา วัฒนธรรม การปกครอง และจารีตประเพณีอย่างใกล้ชิด³⁹

ในสมัยกรุงธนบุรีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนา มาก ทรงไม่พอพระทัยที่จะให้ศาสนาอิสลามเข้ามามีอิทธิพลจึงประกาศห้ามไทยและ มอญเข้ารีตและนับถือศาสนาอิสลามอย่างเฉียบขาดเมื่อพ.ศ. 2317 เข้าเมืองพัทลุง ขณะนั้นคือพระยาพัทลุงขุน (คางเหล็ก) ซึ่งนับถือศาสนาอิสลามจึงใช้ศาสนาเป็นกุศโลบาย ทางการเมืองโดยการเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา เป็นต้น⁴⁰

ดังนั้นศาสนาจึงมีบทบาทต่อผู้คนแทบทุกระดับชั้นในชุมชนบริเวณนี้ โดยเฉพาะพุทธศาสนาได้มีบทบาทสำคัญมากต่อชุมชนชาวนา มีฐานะเป็นศูนย์กลางของ ชุมชนในการประกอบพิธีกรรม งานประเพณี งานรื่นเริง พระสงฆ์เป็นสมาชิกผู้ทรง เกียรติของสังคม มีอิทธิพลทางสังคมสูงมาก กลายเป็นสื่อกลางที่จะเชื่อมต่อระหว่างขุน นางกับไพร่ จนอาจกล่าวได้ว่าเสถียรภาพของชุมชนชาวนาเกิดขึ้นได้ระดับหนึ่งเพราะ ศาสนานี้เอง

อย่างไรก็ดี ศาสนาอิสลามแม้ว่าจะเข้ามาในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาช้ากว่า พุทธศาสนา แต่ผู้คนในบริเวณทะเลสาบสงขลาไม่น้อยที่นับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งมี บทบาทอย่างสำคัญเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับหัวเมืองใกล้เคียงทางตอน ได้คาบสมุทรมาลายู ดังจะเห็นได้ว่าบางช่วงสมัยเจ้าเมืองนับถือศาสนาอิสลาม เช่น เมือง พัทลุงและเมืองสงขลาที่หัวเขาแดง เป็นต้น การนี้ย่อมเป็นผลดีต่อราชธานีในยุคสมัย นั้นๆเพราะอาจใช้หัวเมืองเหล่านี้ใกล้เคียงขัดแย้งของหัวเมืองอื่นๆ ที่นับถือศาสนา อิสลามเช่นเดียวกันได้ ทั้งยังก่อให้เกิดการคานอำนาจซึ่งกันและกันได้ ทำให้โอกาสใน การกระด้างกระเดื่องต่อส่วนกลางไม่เข้มแข็งมากนัก

³⁹ สงบ ส่องเมือง, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุงพุทธศตวรรษที่ 20-25,” ใน รายงานการ สัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรี พัทลุง, 2528), หน้า 163.

⁴⁰ สารูป ฤทธิ์ชู, “สภาพการเมืองพัทลุง พ.ศ. 2315-2439,” หน้า 140-141.

การอพยพเข้ามาของชาวจีนโพ้นทะเลเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24-25 ส่งผลกระทบถึงชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเช่นเดียวกัน ที่เห็นชัดที่สุดก็คือการเพิ่มขึ้นของประชากร และเกิดชนกลุ่มใหม่นอกระบบไพร่ขึ้นในสังคม ชาวจีนใช้ชีวิตอย่างเสรี และรับผิดชอบต่อสังคมไทยเพียงเสียเงินค่าผูกปี้จีนซึ่งเป็นภาษีที่ชาวจีนต้องจ่ายแก่ราชการไทยโดยเฉพาะ 3 ปีต่อครั้งๆ ละ 4-6 บาทเท่านั้น อีกทั้งยังมีความอดทน มีความขยันขันแข็ง และมีความชัดเจนทางเศรษฐกิจมากกว่าชาวนาพื้นถิ่นซึ่งผูกพันอยู่กับระบบไพร่และวัฒนธรรมศักดินา จึงสามารถทำธุรกิจได้กว้างขวาง เช่น การทำเหมืองแร่ การประมง และหัตถกรรม นอกจากนั้นชาวจีนเป็นกลุ่มชนที่นำเอาเทคนิควิธีการต่างๆ เข้าสู่สังคมไทย ทั้งด้านการค้า อุตสาหกรรม และวัฒนธรรม จนสามารถยกฐานะทางสังคมขึ้นมา กระทั่งได้รับความไว้วางใจจากรัฐบาลให้เป็นเจ้าเมือง เช่น เมืองสงขลา นอกจากนั้นชาวจีนยังเป็นผู้ก่อตั้งมณฑลชุมพร ปฏิรูปเมืองตรังและมณฑลภูเก็ตจนประสบผลสำเร็จในเวลาต่อมา⁴¹

สภาพสังคมของชุมชนบริเวณรอบทะเลสาบสงขลาที่ผ่านมาตั้งแต่อดีตอาจสรุปได้ว่าเป็นสังคมที่ประกอบด้วยกลุ่มชน 3 กลุ่ม คือกลุ่มชนที่เป็นชาวพื้นเมืองดั้งเดิมที่อยู่ในฐานะไพร่ และกลุ่มชนที่มีฐานะทางสังคมอันได้แก่ข้าราชการ ขุนนาง และพ่อค้า ทั้งหมดอยู่ภายใต้ระบบความเชื่อที่แตกต่างกัน คือพุทธศาสนา ศาสนาอิสลาม และวิถีแบบจีน อย่างไรก็ตาม ไรก็ดีผู้คนที่แตกต่างกันเหล่านี้ล้วนอยู่ภายใต้โครงสร้างทางสังคมแบบเดียวกันคือแบบศักดินา จนมาถึงสมัยการรวมชาติในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการคลี่คลายทางสังคมมากขึ้นเพราะการยึดหยุ่นระบบไพร่และระบบทาสลงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา

ความหลากหลายของผู้คนต่างชาติ ต่างศาสนา และต่างวัฒนธรรมดังกล่าวทำให้วัฒนธรรมชุมชนรอบทะเลสาบสงขลามีความหลากหลายตามไปด้วย กล่าวคือ แบบชาวไทยพุทธ แบบชาวไทยมุสลิม และแบบชาวจีน ทุกกลุ่มมีวัฒนธรรมเป็นของตนเองชาวไทยพุทธนั้นเป็นชาวพื้นเมืองเดิมมีวิถีความเชื่อสอดคล้องกันระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมเก่ากับใหม่อย่างกลมกลืน

⁴¹สงบ ส่งเมือง, ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5ฯ, หน้า 76-77.

ตลอดมา มีทั้งศาสนา และความเชื่อเหนือธรรมชาติ เช่น ภูตผี วิญญาณ และบรรพบุรุษ การผสมผสานทางวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ส่งผลให้วิถีชีวิตมีการเปลี่ยนแปลงน้อยและช้าอย่างมาก⁴²

ด้วยเหตุนี้ชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงมีวัฒนธรรมผสมผสานระหว่างชน 3 กลุ่ม ที่เห็นได้ชัดที่สุดจากจารึกซึ่งพบที่ตำบลตำโรง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องจารึกทั้ง 3 ภาษา คือ ไทย จีน และมลายู (อักษรยาวี) และวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ ก็มีการผสมผสานเช่นกัน เช่น อาหาร ภาษา สถาปัตยกรรม การแต่งกาย ความเชื่อ ประเพณี ฯลฯ ประเพณีเหล่านี้มาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมในท้องถิ่น วัฒนธรรมฮินดู วัฒนธรรมทั้งฝ่ายพุทธเถรวาท และอากิริยวาท วัฒนธรรมชวา – มลายู วัฒนธรรมเขมร วัฒนธรรมจีน วัฒนธรรมอินเดียได้ วัฒนธรรมทมิฬ และศรีลังกา แต่ที่เด่นชัดมากที่สุดได้แก่ วัฒนธรรมไทยพุทธ วัฒนธรรมไทยมุสลิมและวัฒนธรรมไทยจีน⁴³

สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้อยู่ภายใต้ระบบศักดินาชาวนานาน โดยฐานะของผู้คนทางสังคม มี 2 ลักษณะ คือ “ผู้ดี” ซึ่งประกอบด้วยเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่เป็น “ไพร่” ทั้งในระบบมูลนายและระบบการก่อกำเนิด มีหน้าที่ใช้แรงงานและเสียภาษีเพื่อแก่มูลนายที่สังกัด โดยมีสถาบันศาสนาเป็นสื่อกลางระหว่างชนชั้น ในระดับหนึ่งสังคมบริเวณนี้มีบูรณาการสูง มีการเคลื่อนไหวหรือต่อสู้ทางชนชั้นค่อนข้างน้อย เพราะเป็นสังคมที่ยอมรับระบบศักดินาเคารพอำนาจ และจงรักภักดีต่อเจ้าขุนมูลนายที่สังกัด โดยมีศาสนาเป็นตัวหล่อหลอมที่สำคัญ จวบจนมีการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2439 ระบบศักดินาจึงค่อยๆ คลี่คลายลงและเริ่มเข้าสู่สังคมทุนนิยมในสมัยการปฏิรูปโดยคณะราษฎรในปี พ.ศ.2475

⁴² สงบ ส่งเมือง, เรื่องเดียวกัน, หน้า 101-103.

⁴³ สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองสงขลา กับต่างเมืองที่ส่งผลต่อผู้คนและวัฒนธรรมในท้องถิ่น,” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535), หน้า 135.

ส่วนวัฒนธรรมของผู้คนในกลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมไทยพุทธ วัฒนธรรมไทยมุสลิม และวัฒนธรรมไทยจีน จนกลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของผู้คนในบริเวณนี้มาจวบจนปัจจุบัน

ภูมิหลังของวรรณกรรมนิราศ

วรรณกรรมนิราศเป็นวรรณกรรมที่มุ่งถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด ความในใจ ความประทับใจของกวีที่มีต่อสิ่งต่างๆ ที่ได้พบเห็นในระหว่างการเดินทาง โดยการสร้างโวหารเปรียบเทียบอารมณ์ความรู้สึกเหล่านั้นกับชื่อนก ชื่อไม้ และนามสถานที่ หรือในทางกลับกันก็เอาชื่อนก ชื่อไม้ หรือสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางมาเป็นตัวเปรียบเทียบเปรียบเปรยกับอาการของจิตใจที่อาลัยหาคนรัก กวีเพ็งเรียกชื่อบทประพันธ์ที่มีลักษณะนี้ว่านิราศเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2330⁴⁴ ในนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย ของพระยาตรัง หลังจากนั้นก็มีการระบุชื่อวรรณกรรมนิราศในวรรณกรรมซึ่งแต่งขึ้นลักษณะนี้ในยุคต่อๆ มา เช่น นิราศนรินทร์ นิราศพระยาตรัง เป็นต้น ทั้งๆ ที่วรรณกรรมที่มีรูปแบบการสื่อสารแบบนี้มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว⁴⁵ เช่น ทวาทศมาส โคลงหริภุญชัย คำสรวลโคลงฉันท์ และราชาพิลาปคำฉันท์⁴⁶ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่านิราศคือวรรณกรรมฆ่าเวลาเพราะสมัยก่อนการเดินทางต้องใช้เวลาในเรื่อนานๆ⁴⁷

⁴⁴ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, “นิราศคำโคลง: การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 19.

⁴⁵ น้อมนิจ วงศ์สุทธีธรรม, วรรณกรรมนิราศ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2536), หน้า 6.

⁴⁶ เมื่อเกิดคำว่านิราศขึ้นแล้ว วรรณกรรมเก่าๆ เหล่านี้ก็ถูกเรียกชื่อใหม่ เช่น โคลงหริภุญชัย ก็ถูกเรียกใหม่ว่านิราศหริภุญชัย คำสรวลโคลงฉันท์เรียกว่าคำสรวลศรีปราชญ์ และราชาพิลาปคำฉันท์ ก็เรียกใหม่ว่านิราศนิดา

⁴⁷ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2518), หน้า 72.

1. พัฒนาการของวรรณกรรมนิราศโดยทั่วไป

ลักษณะสำคัญที่เรียกได้ว่าเป็นพัฒนาการของวรรณกรรมนิราศโดยทั่วไป ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในสมัยสุนทรภู่ นอกจากจะต้องมีเนื้อหาในแง่ของการบันทึกสภาพสังคมแล้ว ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือกวีจะสอดแทรกความรู้เข้าไปด้วย⁴⁸ ความเปลี่ยนแปลงนี้เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาจากพัฒนาการของวรรณกรรมนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะ ความรู้ที่กวีพึงสอดแทรกเข้าไปในนิราศนี้ไม่จำกัดว่าเป็นความรู้เรื่องใด อาจจะเป็นปรัชญาความคิดซึ่งเป็นทัศนะส่วนตัวของกวี ความรู้เกี่ยวกับตำนานหรือประวัติความเป็นมาของสถานที่ ความรู้เกี่ยวกับธรรมเนียมประเพณี หรือความรู้ด้านคติความเชื่อ เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ ทำให้วรรณกรรมนิราศกลายเป็นบันทึกหมายเหตุสังคมได้มากยิ่งขึ้น

ไม่เพียงแต่ความเปลี่ยนแปลงในด้านการสอดแทรกความรู้เท่านั้น ในกรณีของบทเริ่มต้นที่เป็นบทสดุดีหรือบทไหว้ครูยังมีความเปลี่ยนแปลงไปเช่นเดียวกัน กล่าวคือลักษณะของวรรณกรรมนิราศในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่แต่งเป็นคำโคลง บทสดุดีพระมหากษัตริย์หรือบทชมเมืองจะเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ แต่สำหรับนิราศในยุครัตนโกสินทร์ซึ่งส่วนใหญ่นิยมแต่งเป็นกลอน เราก็คงพบว่าไม่มีบทสดุดีหรือบทไหว้ครูที่มีเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวมากนัก การขึ้นต้นนิราศของกวีในสมัยรัตนโกสินทร์จะพัฒนาไปเป็นการบอกสาเหตุของการแต่ง หรือสาเหตุที่ต้องจากนางแทน⁴⁹

พัฒนาการของวรรณกรรมนิราศในยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้นเห็นได้ชัดเจนจากนิราศเรื่องต่างๆ ของสุนทรภู่ กล่าวคือเป็นพัฒนาการจากการที่กวีมุ่งคร่ำครวญหววนหาอาลัยต่อหญิงคนรัก ที่มีทั้งจริงและในจินตนาการ สร้างโวหารกวี ผูกโยงกับชื่อบ้านนามเมืองในสมัยอยุธยา มาสู่การผสมผสานกันระหว่างการคร่ำครวญกับการบันทึกความนึกคิดของกวี บันทึกภาพปรากฏที่กวีได้เห็นสองข้างทางในลักษณะของจดหมายเหตุ

⁴⁸ น้อมนิจ วงศ์สุทธิธรรม, เรื่องเดิม, หน้า 26.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

เหตุระยะทาง⁵⁰ ทำให้วรรณกรรมนิราศตั้งแต่สมัยของสุนทรภู่เป็นต้นมามีความสำคัญในฐานะวรรณกรรมที่บันทึกประวัติศาสตร์ความคิดและสังคมเอาไว้ในระดับที่น่าเชื่อถือ

ด้วยเหตุนี้เมื่อเปรียบเทียบพัฒนาการของวรรณกรรมนิราศในยุคต่างๆ ก็จะพบว่ามีความเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด กล่าวคือ หากการพรรณนาคร่ำครวญถึงหญิงคนรักคือ ‘แก่น’ และหมายเหตุสถานการณ์สังคมคือ ‘กระพี’ ของวรรณกรรมนิราศในสมัยกรุงศรีอยุธยา เราก็จะพบว่าเมื่อเวลาผ่านไป ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะกลับหัวกลับหาง กล่าวคือในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การพรรณนาคร่ำครวญถึงหญิงคนรักจะค่อยๆ กลายเป็นกระพี ขณะที่หมายเหตุสถานการณ์สังคมค่อยๆ กลายมาเป็นแก่น ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าพัฒนาการของวรรณกรรมนิราศโดยรวมนั้นคือการพัฒนาสู่ความเป็นรูปแบบวรรณกรรมที่จะต้องมียุคสมัยหรือเหตุการณ์ พัฒนาการดังกล่าวนี้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในยุครัตนโกสินทร์ ตอนต้นที่ผู้คนให้ความสนใจต่อสัจนิยมหรือความเป็นจริงทางสังคมมากขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นพัฒนาการที่สอดคล้องกับขอบข่ายในชีวิตของผู้คนที่กว้างขวางมากขึ้น ทำให้รู้ว่ามีสถานที่ซึ่งมีจริงอยู่อีกมากที่ตนเคยได้ยินหรือได้ไปมา เกิดความอยากรู้อยากเห็นเกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นในเชิงที่เป็นจริง ไม่ใช่บรรยายถึงเป็นเชิงเปรียบเทียบเปรียบเปรยด้วยวรรณศิลป์อย่างที่เคยทำในนิราศแบบเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา⁵¹

2. ลักษณะของวรรณกรรมภาคใต้

วรรณกรรมภาคใต้มีทั้งวรรณกรรมมุขปาฐะและวรรณกรรมลายลักษณ์อักษร สำหรับกลุ่มหลังนั้นส่วนหนึ่งที่มีอายุยาวนานมักเป็นวรรณกรรมศาสนา ขณะที่ในยุคหลังๆ โดยเฉพาะเมื่อมีอุตสาหกรรมการพิมพ์เกิดขึ้นในภาคใต้แล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2472 เป็นอย่างช้า ประเภทของวรรณกรรมจึงมีความหลากหลายและมีความเป็น

⁵⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538), หน้า 246.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 250.

เอกลักษณ์มากขึ้น พัฒนาการของวรรณกรรมภาคใต้ก็มีความเปลี่ยนแปลงมากขึ้นด้วย เหตุปัจจัยหลายๆ ประการ

2.1 สภาพทั่วไปของวรรณกรรมภาคใต้

ความสัมพันธ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมซึ่งเกิดขึ้นระหว่างชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กับอินเดียผ่านทางอาณาจักรโบราณที่ยิ่งใหญ่และเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากอินเดียสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างเมืองตามพรลิงก์หรือนครศรีธรรมราชนั้นดำเนินมายาวนานนับพันๆ ปี⁵² ด้วยเหตุนี้ นอกจากวรรณกรรมมุขปาฐะซึ่งย่อมจะเกิดขึ้นอยู่แล้วอย่างแน่นอนในสังคมที่ไม่มีลายลักษณ์อักษรอย่างสังคมชวา วรรณกรรมลายลักษณ์ก็อาจจะเกิดขึ้นแล้วด้วยในช่วงระยเวลานับพันๆ ปี อย่างไรก็ตามวรรณกรรมลายลักษณ์ภาคใต้ที่ปรากฏเป็นหลักฐานก็เก่าแก่อยู่เพียงพุทธศตวรรษที่ 14 เท่านั้น⁵³ หรือแม้แต่เมื่อย้อนไปถึงสมัยกรุงสุโขทัยหรือกรุงศรีอยุธยาเราพบวรรณกรรมภาคใต้ได้น้อยเต็มที ทั้งๆ ที่หลักฐานทางประวัติศาสตร์และตำนานทางพุทธศาสนาได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างภาคใต้ โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชกับอาณาจักรสุโขทัยอย่างเด่นชัด ยิ่งมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ ต่างก็แสดงถึงร่องรอยของความสัมพันธ์ระหว่างนครศรีธรรมราชกับกรุงศรีอยุธยามาโดยตลอด และยิ่งแนบแน่นยิ่งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์⁵⁴ แต่น่าประหลาดใจที่ไม่พบวรรณกรรมภาคใต้ที่มีอายุเก่าถึงสมัยสุโขทัยหรือกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง หรือแม้กรุงศรีอยุธยาตอนปลายก็พบน้อยเต็มที หากจะสรุปว่าที่ไม่ปรากฏเป็นเพราะไม่มีการ

⁵² สุริวงค์ พงศ์ไพบุลย์, “อิทธิพลวรรณคดีพุทธศาสนาต่อวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้,” ใน *วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 27.

⁵³ ประพนธ์ เรืองณรงค์, *วรรณกรรมภาคใต้* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535), หน้าบทนำ.

⁵⁴ ชวน เพชรแก้ว, “วรรณกรรมภาคใต้ที่ปรับเปลี่ยนมาจากท้องถิ่นอื่น,” ใน *วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 97.

สร้างสรรค์ยังไม่น่าจะถูกต้อง เพราะพอถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้พบวรรณกรรมหลายพันฉบับ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ที่ความเติบโตทางวรรณกรรมจะพุ่งพรวดพราดขึ้นเช่นนั้นได้โดยไม่ผ่านการสั่งสมทางปัญญากันมาก่อน แสดงว่าก่อนหน้ากรุงรัตนโกสินทร์ต้องมีงานวรรณกรรมภาคใต้อยู่แล้วเป็นจำนวนมาก แต่อาจจะสูญหายไปด้วยเหตุนานาประการ เช่นถูกทำลายไปเพราะการสร้างวัดอุบาสก เคารมควนเพื่อรักษาโรค ชำรุดสูญหายไปตามอายุขัย สูญไประหว่างสงคราม หรือแม้แต่เหตุผลทางการเมืองระหว่างส่วนกลางกับนครศรีธรรมราช⁵⁵

กระนั้นก็ตาม วรรณกรรมที่หลงเหลืออยู่ได้แสดงออกถึงเอกลักษณ์ของภาคใต้อยู่ไม่น้อย ไม่ว่าจะเป็นทางด้านคตินิยม ความเชื่อ ฉันทลักษณ์ สำนวนโวหาร หรือวัสดุที่ใช้บันทึกวรรณกรรม แม้กระทั่งเมื่อเข้าสู่ยุคที่เทคโนโลยีการพิมพ์แพร่หลายเป็นอย่างมาก ทั้งในส่วนกลาง ภาคใต้ และบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา วัฒนธรรมของท้องถิ่นอันเป็นเอกลักษณ์ก็ยังสามารถทำให้การสร้างสรรค์วรรณกรรมของกวีและนักประพันธ์ภาคใต้สามารถรักษาเอกลักษณ์ของท้องถิ่นเอาไว้ได้ในระดับที่น่าสนใจ

2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมภาคกลางและวรรณกรรมภาคใต้

เชื่อกันว่าวรรณกรรมภาคใต้เท่าที่พบในปัจจุบันมีมากถึง 8,000 ฉบับ⁵⁶ จำนวนที่มากมายนี้ส่วนหนึ่งก่อกำเนิดมาจากการริเริ่มสร้างสรรค์ขึ้นมาจากภูมิปัญญาและความสนใจของกวีและศิลปินในท้องถิ่นนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ วรรณกรรมบทหนังตะลุง วรรณกรรมบทมโนราห์ วรรณกรรมเพลงบอก วรรณกรรมคำสอน หรือแม้แต่วรรณกรรมประโลมโลก

⁵⁵อุดม หนูทอง, “วรรณกรรมภาคใต้: ความสัมพันธ์กับวรรณกรรมท้องถิ่นอื่น,” ใน *วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 78.

⁵⁶สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้,” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง เสริมบทบาทศิลปินพื้นบ้านภาคใต้ สาขาวรรณศิลป์เพื่อการพัฒนาชุมชน, สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ, 4 สิงหาคม 2543.

โดยเฉพาะในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่สภาพภูมิประเทศทางด้านทิศตะวันออกเอื้อให้การติดต่อคมนาคมทางเรือเป็นไปได้โดยสะดวก ทั้งระหว่างชาวชุมชนกับท้องถิ่นอื่น กับต่างชาติ หรือแม้แต่ชาวชุมชนฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกเอง ซึ่งเราอาจเชื่อถือได้จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับเส้นทางเดินเรือและร่องรอยของท่าเรือเล็กใหญ่ที่กระจัดกระจายอยู่รอบทะเลสาบ⁵⁷ ปราภฏการณ์นี้ส่งผลให้การแลกเปลี่ยนความเชื่อ คตินิยม ตลอดจนประเพณี ภายใต้อาณัติทางวัฒนธรรมระหว่างชุมชนสองฝั่งของทะเลสาบสงขลา ระหว่างท้องถิ่นต่อท้องถิ่น และท้องถิ่นกับต่างชาติเกิดขึ้นมากและใกล้ชิดจนมีความประสมกลมกลืนกลายเป็นวัฒนธรรมของชุมชนที่เด่นชัดและมีเอกลักษณ์อย่างสูง

ต่อมาในสมัยที่เกิดการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมาที่เกิดการพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานกันอย่างทั่วถึงกว่ายุคก่อนหน้านี้ด้วยแล้ว การปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมดังกล่าวก็ยังทวีความเข้มข้นขึ้นไปอีก วัฒนธรรมถ่ายทอดสู่กันและกันได้โดยง่ายมากยิ่งขึ้นผ่านทางการสื่อสารและการคมนาคมที่สะดวกสบายและใช้เวลาน้อย

กล่าวเฉพาะในทางวรรณกรรม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กับชุมชนภายนอกอื่นๆ ส่งผลให้ขนบนิยามหลากหลายประการของวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบสงขลา มีความคล้ายคลึงกับขนบนิยามของวรรณกรรมชุมชนอื่น โดยเฉพาะภาคกลางเป็นอย่างมาก นักวิชาการสำรวจพบว่าในบรรดาวรรณกรรมภาคใต้ที่นักศึกษาและนักวิชาการนำมาศึกษาวิเคราะห์แล้วจำนวนทั้งสิ้น 42 เรื่อง มีเนื้อเรื่องพ้องกับวรรณกรรมภาคกลางมากถึง 38 เรื่อง⁵⁸ ซึ่งเมื่อเทียบจำนวนที่สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ ระบุว่าจากจำนวนวรรณกรรมภาคใต้ราว 8,000 ฉบับ มีผู้หยิบมาศึกษาเพียงร้อยละ 1 หรือ 80 ฉบับ วรรณกรรมภาคใต้ที่มีเนื้อหาพ้องกับวรรณกรรมท้องถิ่น

⁵⁷ สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, “การเดินเรือโดยสาร,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 8, 2529; และ ปก แก้วกาญจน์, การค้าทางเรือบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, หน้า 43.

⁵⁸ อุดม หนูทอง, เรื่องเดิม, หน้า 79-84.

อื่นดังกล่าวจึงมีปริมาณมากถึงร้อยละ 52.5 ในจำนวนนี้พ้องกับวรรณกรรมภาคกลางถึงร้อยละ 47.5

ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้สอดคล้องกันเป็นอย่างยิ่งกับการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีการพิมพ์ในประเทศไทยที่เริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนเจริญขึ้นเป็นอย่างมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้มีหลักฐานว่าจำนวนโรงพิมพ์ในประเทศไทยในระบายนั้นมีมากถึง 8 แห่ง (ตัวเลขเดือนมิถุนายน 2416 อันอยู่ในช่วงต้นรัชกาล) และทั้งหมดก็ตั้งอยู่ในกรุงเทพมหานคร⁵⁹ พัฒนาการทางการพิมพ์ดังกล่าวได้รับการสนับสนุนโดยการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาและชุมชนภายนอก โดยเฉพาะทางภาคกลางที่เป็นไปอย่างเข้มข้นอยู่แล้วตั้งแต่ในอดีต ส่งผลให้งานวรรณกรรมจากส่วนกลางแพร่กระจายมายังชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างไม่อาจควบคุมได้ น่าเชื่อได้ว่าผลงานของสุนทรภู่และนามของท่านซึ่งเคยเป็นที่นิยมและรู้จักกันในหมู่ผู้รู้หนังสือและชนชั้นกระฎุมพีในเมืองหลวงแพร่กระจายลงไปถึงภาคใต้ก็ในระบายนี้นี้ แม้แต่คนไม่รู้หนังสือก็ท่องเรื่องพระอภัยมณีได้เป็นฉากๆ⁶⁰ รวมทั้งวรรณกรรมนิราศเรื่องเด่นๆ ของท่าน เช่น นิราศเมืองเพชร นิราศพระบาท นิราศอิเหนา นิราศเมืองแกลง และนิราศวัดเจ้าฟ้าก็ติดปากติดหูผู้คนในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาด้วย⁶¹

น่าเชื่อด้วยเช่นกันว่าการแพร่กระจายของวรรณกรรมจากภาคกลางดังกล่าวนี้เข้มข้นเป็นอย่างยิ่งในยุคที่หนังสือวัดเกาะได้รับความนิยมอยู่ในกรุงเทพมหานคร หลักฐานจากคำให้สัมภาษณ์ของคนซึ่งมีชีวิตอยู่ในยุคหนังสือวัดเกาะท่านหนึ่งโดยเอนก นาวิกมูล ยืนยันว่าหนังสือบทกลอนจากโรงพิมพ์วัดเกาะนั้นไม่เพียงแต่ได้จำหน่ายเฉพาะในเมืองหลวงและเขตปริมณฑลเท่านั้น แต่ยังจัดส่งไปขายตามต่างจังหวัดอีก

⁵⁹ เตือนใจ สันทะเกิด, “วรรณคดีชาวบ้านจากวัดเกาะ,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2520), หน้า 18.

⁶⁰ เฉี่ยว สังข์แสดมปี, สัมภาษณ์, 14 เมษายน 2544.

⁶¹ สว่าง บัวทอง, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544.

ด้วย⁶² สอดคล้องกับความทรงจำของสุจิตต์ รินทกุล เจ้าของโรงพิมพ์วัดเกาะรุ่นสุดท้าย เธอให้สัมภาษณ์เตือนใจ สินทะเกิด เมื่อเดือนกรกฎาคม 2518 ว่า หนังสือจากโรงพิมพ์วัดเกาะที่ส่งไปขายตามต่างจังหวัดนั้นที่ขายดีที่สุดในภาคใต้⁶³

การแพร่กระจายของวรรณกรรมจากภาคกลางเข้าสู่ภาคใต้ดังกล่าวนี้อาจอนุมานได้ว่าระดับความหนาแน่นน่าจะอยู่ที่ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา และละแวกใกล้เคียงเป็นสำคัญ การแพร่กระจายกว้างขวางลงไปสู่ชาวนาชาวไร่มากยิ่งขึ้นเมื่อบรรดาศิลปินพื้นบ้าน เช่น นายหนังตะลุง โนรา นักสวดม้าย นำเอาวรรณกรรมนิทานจากภาคกลางเหล่านี้ไปร้อง สวด และแสดง⁶⁴ เมื่อพิจารณาขอบของการเขียนการพิมพ์ และการเสพวรรณกรรมในชุมชนบริเวณนี้พบว่ามีบางประการคล้ายคลึงกับขอบของวรรณกรรมภาคกลาง ดังเช่นที่นครศรีธรรมราช นักวิชาการศึกษาพบว่าในระยะนั้นชาวนครศรีธรรมราชนิยมอ่านวรรณกรรมจากภาคกลางกันมาก การสวดด้านที่วัดพระมหาธาตุนครศรีธรรมราช ซึ่งแต่เดิมเคยสวดหนังสือบุดก็หันมานิยมสวดหนังสือที่พิมพ์มาจากภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือที่พิมพ์จากโรงพิมพ์วัดเกาะ การวิเคราะห์ของปราณี ขวัญแก้ว ภายหลังศึกษาวรรณกรรมหนังสือบุดจากตำบลร่อนพิบูลย์

⁶² อเนก นาวิกมูล, *เที่ยวชมหนังสือเก่า* (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2541), หน้า 211-212.

⁶³ เตือนใจ สินทะเกิด, *เรื่องเดิม*, หน้า 27.

⁶⁴ อุดม หนูทอง, *เรื่องเดิม*, หน้า 86.

ในทางกลับกัน วรรณกรรมภาคใต้เองก็ถูกนำเข้ากรุงเทพฯ โดยเหล่าขุนนาง เช่น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไปจำนวนมาก อุดม หนูทองจึงสันนิษฐานว่า วรรณกรรมส่วนหนึ่งที่พบที่ภาคกลาง โดยเฉพาะที่เก็บรวบรวมเอาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติมีไม่น้อยที่เป็นวรรณกรรมภาคใต้แท้ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณกรรมกลอนสวด สอดคล้องกับที่ผู้ศึกษาได้สนทนากับ ศ.รัช ปุณโณธก ท่านได้ให้ข้อมูลว่า ที่หอสมุดแห่งชาติมีกลอนสวดในรูปหนังสือบุดซึ่งยังไม่เคยมีการจัดพิมพ์เผยแพร่หรือหยิบเอามาศึกษามาก่อนเป็นจำนวนมาก กลอนสวดเหล่านี้เก็บรวบรวมเอามาจากแทบทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากภาคใต้

จังหวัดนครศรีธรรมราชทั้งเชิงประวัติและคุณค่าทางด้านวรรณกรรมแล้วพบว่าหลายเรื่องมีบทกลอนเชิญชวนและอวยพรผู้ซื้ออ่านแบบเดียวกับหนังสือวัดเกาะ⁶⁵

จึงอาจกล่าวได้ว่าในระยะนั้นหนังสือจากโรงพิมพ์วัดเกาะและโรงพิมพ์อื่นๆ ที่พิมพ์หนังสือลักษณะคล้ายคลึงกันมีอิทธิพลต่อกระบวนการสร้างสรรค์ จัดพิมพ์ และเผยแพร่วรรณกรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก ในด้านการจัดพิมพ์ก็ได้เป็นแนวทางให้โรงพิมพ์ในภาคใต้เช่นในจังหวัดสงขลา จังหวัดพัทลุงจัดพิมพ์วรรณกรรมที่เขียนโดยคนท้องถิ่นลอกเลียนแบบ ดังปรากฏว่ามีหนังสือกลอนหนึ่งตระกูล และกลอนนิราศแต่งโดยคนสงขลาและระโนดอยู่หลายสิบเล่มในห้องสมุดของเอนก นาวิกมูล⁶⁶ ในห้องสมุดวัดมัชฌิมาวาสวรวิหาร จังหวัดสงขลา ห้องสมุดของพระวณิช สงสมพันธ์ วัดป่าลิไลยก์ จ.พัทลุง ห้องวรรณกรรมท้องถิ่น สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ ซึ่งผู้วิจัยได้เข้าไปสำรวจ พบว่าวิธีการพิมพ์ วิธีการให้ปกตลอดจนคำโฆษณาเชิญชวนในหนังสือเหล่านี้เห็นได้ชัดเจนถึงอิทธิพลของหนังสือโรงพิมพ์วัดเกาะ

ฉิว ทิพย์วาริ ศิลปินและกวีพื้นบ้านคนสำคัญคนหนึ่งของจังหวัดสงขลาเล่าถึงอิทธิพลของหนังสือวรรณกรรมจากภาคกลางนี้เช่นกันว่า ความรักความชอบในการแต่งหนังสือแต่งบทกลอนของเขานั้นถูกปลูกฝังมาจากการอ่านหนังสือให้ผู้ใหญ่ฟัง หนังสือเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นผลงานของสุนทรภู่ เช่น พระอภัยมณี ลักษณะวงศ์ นิราศเดือน นิราศภูเขาทอง⁶⁷

เรื่องราวข้างต้นสอดคล้องกับเรื่องราวของ ‘จิตตภิรมย์’ กวีพื้นบ้านคนสำคัญอีกคนหนึ่งของอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา ซึ่งในระยะแรกเป็นผู้รับหนังสือจากโรงพิมพ์

⁶⁵ปราณี ขวัญแก้ว, “วรรณคดีชาวบ้านจาก ‘บุดคำ’ คำบทร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2517), หน้า 220.

⁶⁶เอนก นาวิกมูล, เรื่องเดิม, หน้า 86.

⁶⁷สถาบันราชภัฏสงขลา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม, รวมนิราศของฉิว ทิพย์วาริ นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแตสั่น (สงขลา: สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541; ที่ระลึกในงานวัฒนธรรมสัมพันธ์’41 วันที่ 10-16 สิงหาคม 2541), หน้า 6-7.

วัดเกาะ และโรงพิมพ์ห้างสมุคมาขาย ต่อมาจึงแต่งวรรณกรรมเอาไว้หลายเรื่อง เช่น นิราศเร่ขาย หรือนิราศเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ เป็นต้น⁶⁸

ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า การติดต่อปฏิสัมพันธ์กับท้องถิ่นอื่นของ ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้กลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้กวีและศิลปินใน ชุมชนสร้างสรรค์งานวรรณกรรมรูปแบบใหม่ออกมาโดยอัตโนมัติ หนังสือยุคถือเอา กลกลอนสิริวิบุลยกิจ หรือยศกิตมาเป็นตำรา กลบทหลายชนิดเป็นที่นิยมในหมู่นายหนังสือ เพื่อให้เห็นอารมณ์ของท้องเรื่องและขับเน้นลักษณะของตัวหนังสือ เช่น ใช้กลบทสะบัดสะ บั้งกับเทวดา กลบทคำตายกับบพยักษ์ กลบททศตรงคเสนากับบพทมธรรมชาติและชม โฉม⁶⁹ ขณะที่ลีลาภาษากลอนของสุนทรภู่มีอิทธิพลต่อนายหนังสืออย่างสูงจนมีคำ กล่าวไว้ว่า ‘สุนทรภู่เป็นครูกลอนของนายหนังสือ’⁷⁰ ยิ่งเมื่อหันมาพิจารณาวรรณกรรม ประเภทนิราศด้วยแล้ว เราอาจกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบการเขียนที่กวีในชุมชนรอบลุ่ม ทะเลสาบสงขลาได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมจากภาคกลางโดยเฉพาะ

2.3 ลักษณะของวรรณกรรมนิราศภาคใต้

เมื่อก้าวถึงนิราศ เรามักจะนึกถึงบทประพันธ์ประเภทร่ำ ครวญถึงความรัก ความอาลัย ความห่วงหาของกวีในยามเมื่อต้องพลัดพรากจากถิ่นที่อยู่ หรือหญิงสาวอันเป็นที่รัก ลักษณะดังกล่าวนี้ถือเป็นเอกลักษณ์ของวรรณกรรมนิราศ แต่ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมนิราศก่อนหน้า ยุคสมัยของสุนทรภู่ขึ้นไปเท่านั้น หลังจากยุคสุนทรภู่มาแล้ว วรรณกรรมนิราศเริ่ม เปลี่ยนแปลงไปสู่การบันทึกข้อเท็จจริงเชิงประสบการณ์มากขึ้น การร่ำฟังก่ำพันถึงคน รักกลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของตัวบทที่อาจจะมีหรือไม่มีก็ได้

ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่านับเป็นความ เปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เริ่ม

⁶⁸ เอนก นาวิกมูล, เรื่องเดิม, หน้า 213.

⁶⁹ อุดม หนูทอง, เรื่องเดิม, หน้า 89.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

เปลี่ยนแปลงไปสู่การมีขอบข่ายชีวิตที่กว้างขึ้นเนื่องจากการค้าและการเดินทาง⁷¹ ด้วยเหตุที่นิธิพยายามอธิบายความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ความคิดในยุคต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เขาจึงอธิบายว่าความเปลี่ยนแปลงของนิราศในยุคดังกล่าวเป็นเพราะชนชั้นกระฎุมพีซึ่งเกิดขึ้นมาในสังคมไทยตั้งแต่สมัยนั้นเพราะกิจกรรมทางด้านการค้าขาย ชนชั้นนี้เป็นตลาดสำคัญของวรรณกรรมในสมัยนี้ พวกเขาอยากเสพ ‘เรื่องแปลก’ และ ‘วรรณกรรมสะท้อนความจริงเชิงประสบการณ์’ เพื่อความบันเทิงเป็นสำคัญ⁷²

ผลจากการสำรวจของผู้ศึกษาพบว่าในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีวรรณกรรมนิราศที่แต่งขึ้นโดยกวีท้องถิ่น ตั้งแต่อดีตจนถึงทศวรรษ 2510 ไม่ต่ำกว่า 50 เรื่อง แต่ความนิยมดังกล่าวนี้เชื่อว่าไม่ได้สะท้อนถึงการเติบโตของความคิดกระฎุมพีในสังคมบริเวณรอบลุ่มทะเลสาบสงขลาแต่อย่างใด แม้ว่าสังคมภาคใต้ โดยเฉพาะบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจะเป็นชุมชนเมืองท่าสำคัญในการติดต่อค้าขายกับต่างชุมชนและต่างชาติมาอย่างยาวนาน จนอาจเชื่อได้ว่าเป็นสังคมที่ผู้คนมีขอบข่ายชีวิตที่กว้างขวางขึ้น เพราะการติดต่อค้าขายเหมือนกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวอย่างเชื่อมั่นก็ตาม ตรงกันข้าม ความนิยมในวรรณกรรมประเภทนิราศของชุมชนในบริเวณนี้น่าจะเป็นเพราะว่าชนบของนิราศที่เปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยสุนทรภู่เป็นต้นมา เป็นความเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกันพอดีกับความเคลื่อนไหวและความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา ดังผู้วิจัยจะได้อภิปรายในบทต่อไป

2.3.1 ลักษณะวรรณกรรมนิราศในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

เมื่อพิจารณาจากตัวบทวรรณกรรมนิราศซึ่งนำมาศึกษาทั้งสิ้น 32 เรื่อง ประกอบด้วยข้อมูลจากการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์ พบว่า

⁷¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 354.

⁷² เรื่องเดียวกัน.

‘นิราศ’ ในความหมายและความเข้าใจของผู้สร้างและผู้เสพวรรณกรรมในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาจะมีลักษณะสำคัญแบ่งได้เป็น 5 ลักษณะด้วยกัน ดังนี้

1) นิราศคือรูปแบบวรรณกรรมที่ใช้บันทึกอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดระหว่างการเดินทางของกวีเมื่อจำเป็นต้องจากผู้หนึ่งคนรัก นิราศในความหมายนี้ใช้ความรู้สึกจากการพลัดพรากผู้หนึ่งเป็นแก่น ให้ความสำคัญกับการบันทึกเหตุการณ์น้อยลงมาก นิราศที่สร้างสรรค์ขึ้นภายใต้การให้นิยามแบบนี้ปรากฏในขอบเขตเวลาช่วงแรกของการศึกษาครั้งนี้คือช่วงต้นทศวรรษ 2420 ที่เด่นชัดมากคือนิราศเมืองทลุง ของพระรัตนัญญิณ (สว่าง ณ พัทลุง)

2) นิราศคือรูปแบบวรรณกรรมที่ผสมผสานกันระหว่างความหมายแบบดั้งเดิมกับความหมายใหม่ กล่าวคือให้น้ำหนักของการอาลัยหึงคนรักและอาลัยสถานที่จากในระดับที่ใกล้เคียงกัน บางเรื่องก็อาลัยหึงคนรักมากกว่า แต่บางเรื่องให้ความสำคัญกับประสบการณ์มากกว่าจนทำให้ผู้อ่านรู้สึกได้ว่าหึงคนรักที่ปรากฏในท้องเรื่องนั้นไม่มีอยู่จริง กวีเพียงแค่ต้องการรักษาขนบนิราศไว้เท่านั้น นิราศในลักษณะความหมายนี้ เช่น นิราศเมืองปะเหลียน ของพระยาโสมณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) จินตนาจาริก ของเพียร นะมาตร์ นิราศไปจังหวัดตรัง ของคลัง สุขชะบุณณะพันธ์ นิราศกลางทะเลหลวง ของคำขำ ชาวบก นิราศสงขลา และนิราศเมืองนครศรีธรรมราช ของ จ.ศรีอักษรกุล รสชีวิต ของวิเวกน้อย ชัยภูมิ นิราศวัดถ้ำ ของ เช้า ชูคำ

3) นิราศคือรูปแบบวรรณกรรมที่ใช้บันทึกการเดินทาง การให้ความหมายลักษณะนี้กวีตั้งใจเขียนขึ้นเพื่อเป็นบันทึกหรือหมายเหตุการเดินทางโดยไม่มีการแสดงความรู้สึกโหยหาคนรักหรือสถานที่จากเลย เช่น นิราศปانبอด ของปาน ชีช้าง นิราศเกาะใหญ่ ของสินวล มากนวล นิราศท่าแค ของสว่าง พงศ์สุชาติ สุโขงปาดิคำกลอน ของพระภัทรธรรมธาดา นิราศพระบรมธาตุยอดทอง ของพุทธเพชรรัตน์

4) นิราศคือรูปแบบวรรณกรรมที่ใช้บันทึกถึงช่วงสำคัญของชีวิตกวีและชุมชน นิราศในความหมายนี้ถือเป็นลักษณะเด่นของนิราศบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา บางเรื่องกวีไม่ได้ตั้งชื่อเป็นนิราศ แต่กลุ่มผู้อ่าน (ทั้งอ่านจาก

หนังสือและอ่านโดยผ่านช่องทางแบบมุขปาฐะ) นิยมเรียกกันติดปากว่า ‘นิราศ’ บางเรื่องมีลักษณะเหลื่อมซ้อนกับลักษณะนิราศที่เขียนขึ้นภายใต้ความหมายอื่นๆ ดังข้างต้น แต่โดยแก่นของเรื่องเป็นการบันทึกถึงช่วงชีวิตที่สำคัญของกวีไว้ด้วย เช่นนิราศรับพัชนีของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ นิราศอดข้าวอดน้ำ ของแดง นักปราชญ์ (สุวรรณบัณฑิต) นิราศข้าวแห้งนาถ่ม ของทอง หนองถั่ว (นวลศรี) อัดตประวัติคำโคลง ของพระมหาเปื้อน นิราศนายชิต ของ นายชิต นิราศพ่อหม้าย ของชัย จันรอดภัย เรื่องอาสา ของเกลี้ยง พริกเทพ เรื่องค่ายยวพุทธ ของเปรม อักษรสว่าง นิราศวัดหรั่งแคบ ของสรวง บัวทอง นิราศพรมภามิตรระบาย ของพรมและระบาย นิราศสงขลา ของ จ.ศรีอักษรกุล นิราศประวัติรับราชการ ของนายสว่าง พงศ์สุชาติ เรื่องชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. ของห้วน จันรอดภัย

5) นิราศคือรูปแบบของวรรณกรรมเรื่องเล่าลักษณะคล้ายนิยาย ซึ่งอาจจะเป็นเรื่องจริงหรือเรื่องแต่งก็ได้ บางเรื่องผู้แต่งไม่ได้ตั้งชื่อว่าเป็นนิราศ แต่ผู้เสกเรียกติดปากว่านิราศ นิราศลักษณะนี้มี 2 เรื่อง คือนิราศเร่ขาย หรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ ของจิตติกรมย์ และอศรรักษ์ขาวนาสิบสองเดือน ของ ส.ย่องหลี ดอนรูป ส่วนอีกลักษณะหนึ่งคือนิราศที่มุ่งจะเล่าตำนานหรือสภาพของชุมชนหรือสถานที่สำคัญๆ โดยไม่มีการเดินทางจริงๆ เช่น นิราศพระบรมธาตุ ของ ส.ย่องหลี ดอนรูป นิราศเกาะใหญ่ นิราศนางเรียบ และนิราศเกาะยอ ของฉั่ว ทิพย์วาริ

2.3.2 ลักษณะสำคัญของกวีผู้แต่งนิราศ

ก่อนที่จะมีการพิมพ์เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2470-2472 วรรณกรรมภาคใต้มักจะไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง⁷³ และประวัติความเป็นมา แต่ด้วยเหตุที่วรรณกรรมนิราศซึ่งนำมาศึกษาครั้งนี้ส่วนหนึ่งอยู่ในช่วงที่เทคโนโลยีการพิมพ์เกิดขึ้นแล้วในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา วรรณกรรมนิราศจำนวนหนึ่งจึงระบุชื่อผู้แต่งไว้อย่างชัดเจน ขณะเดียวกัน วรรณกรรมนิราศที่เขียนขึ้นก่อนการพิมพ์เกิดขึ้น

⁷³ สุริวงค์ พงศ์ไพบุลย์, “วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้,” ใน น้าบ่อทราย รวมข้อเขียนทางคติชนวิทยา (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2536; พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสครบเกษียณอายุราชการของรองศาสตราจารย์บุญ จิตต์ธรรม 1 ตุลาคม 2536), หน้า 82.

ก็ได้รับการรวบรวม รื้อฟื้นมาจัดพิมพ์ในวาระพิเศษต่างๆ เช่น งานฉลองสมณศักดิ์ งานศพ งานบุญ ฯลฯ จึงสามารถหาประวัติความเป็นมาของกวีส่วนหนึ่งได้ วรรณกรรมนิราศจำนวนหนึ่งแม้ไม่สามารถหาด้นฉบับได้ แต่การสำรวจข้อมูลภาคสนามก็สามารถได้ต้นฉบับ และประวัติผู้แต่งมาส่วนหนึ่ง ซึ่งเมื่อนำมาวิเคราะห์จัดกลุ่มกวีผู้แต่ง พบว่ามีอยู่ 5 กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้

1) กวีเจ้านาย เป็นกลุ่มกวีชนชั้นนำมีบทบาทในการเมืองการปกครองชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา การเดินทางอันเป็นมูลเหตุให้เกิดนิราศนั้นจะเป็นการเดินทางเพื่อปฏิบัติราชการ สัมพันธ์กับส่วนกลางอย่างใกล้ชิด กวีกลุ่มนี้จึงรับอิทธิพลด้านขนบวรรณกรรมนิราศจากส่วนกลางได้ง่ายและเร็วกว่า สามารถปรับเปลี่ยนขนบการเขียนได้อย่างรวดเร็ว เช่น พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) ที่เขียนนิราศเมืองทลุง เมื่อ ปี พ.ศ.2420 ในลักษณะของวรรณกรรมนิราศแบบเก่าคือเอาอารมณ์พลัดพรากจากคนรักเป็นแก่น และเอาหมายเหตุการณ์เป็นกระพี้ แต่ 2 ปีหลังจากที่ท่านไปรับราชการอยู่กรุงเทพฯ ท่านกลับมาเขียนนิราศเมืองปะเหลียนซึ่งเน้นให้ความสำคัญกับหมายเหตุการณ์มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด กระนั้นก็ตาม ยังเห็นได้ชัดเจนว่านิราศของกวีเจ้านายนั้นพยายามรักษารูปแบบของวรรณกรรมนิราศของภาคกลางอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุที่ไม่ตั้งใจที่จะเผยแพร่ ประกอบกับช่องทางในการเผยแพร่ในยุคนั้นยังจำกัดอยู่มาก ผลงานของกวีชนชั้นนำอย่างพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) จึงไม่น่าจะมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์นิราศของกวีรุ่นหลังๆ เท่ากับการศึกษาและเทคโนโลยีการพิมพ์ซึ่งนำเอาวรรณกรรมจากภาคกลางเข้ามาสู่ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในระยะต่อมามากนัก

2) กวีพระสงฆ์ เป็นกลุ่มพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาในทางธรรมระดับสูง การเดินทางอันเป็นมูลเหตุของการสร้างสรรค์นิราศเกิดจากการออกจากชุมชนเพื่อแสวงหาชีวิตใหม่ด้วยการศึกษาทางธรรม บางครั้งเมื่อประสบความสำเร็จในชีวิตทางธรรมแล้วก็กลับมาเยี่ยมบ้านเกิด บางครั้งเป็นการเดินทางเพื่อปฏิบัติภารกิจซึ่งทางการมอบหมาย กวีกลุ่มนี้ประกอบด้วยพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) พระมหาเปลี่ยน พระภัทรธรรมธาดา คำจำ ขาวบก (พระประสิทธิ์ศีลคุณ) กวีกลุ่มนี้โดยเฉพาะพระสงฆ์มีลักษณะยึดหยุ่นขนบนิราศมากกว่ากวีกลุ่มแรก และเป็นกลุ่มแรกๆ

แต่งวรรณกรรมนิราศที่กล่าวได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของนิราศของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ เป็นบันทึกหรือหมายเหตุการเดินทางล้วนๆ เช่น นิราศรับพัชนี อัตตประวัติคำโคลง และสุไหงปาดีคำกลอน อย่างไรก็ตามก็ดี ด้วยความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมวรรณกรรม ทำให้กรีกกลุ่มนี้มีความสามารถในการใช้รูปแบบการประพันธ์ที่แตกต่างออกไปจากวรรณกรรมนิราศโดยส่วนใหญ่ เช่น การใช้โคลงในการแต่ง ดังปรากฏในอัตตประวัติคำโคลง ของพระมหาเปลี่ยน

3) กวีข้าราชการรุ่นใหม่ โดยมากแล้วจะเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จจากการศึกษาสมัยใหม่หลังจากสถาบันพระสงฆ์เริ่มถูกลดทอนความเป็นศูนย์กลางชุมชนลงไปแล้วด้วยพระราชบัญญัติการประถมศึกษา พ.ศ.2464 การสร้างสรรค์ผลงานของกวีข้าราชการจึงหนาแน่นขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา มูลเหตุการเดินทางและ/หรือของกวีเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะแรงผลักดันของงานราชการ เช่น การไปฝึกอบรมครู การโยกย้ายหน้าที่การงาน ภารกิจเหล่านี้มีลักษณะเป็นช่วงชีวิตที่สำคัญของกวีด้วย เช่น นายสว่าง พงศ์สุชาติ เขียนเล่าถึงประวัติตลอดชีวิตของการรับราชการ จ.ศรีอภัยกุล และตริก พฤษะศรี เขียนเล่าถึงการเดินทางไปฝึกอบรมครูที่จังหวัดสงขลาในนิราศสงขลาและนิราศฝึกหัดครู (ตามลำดับ)⁷⁴ การศึกษาสมัยใหม่ส่งผลให้การสร้างสรรค์ของกวีเหล่านี้สร้างสรรค์นิราศที่แตกต่างออกไปจากกวีทั่วไป เช่น การแต่งนิราศด้วยคำกาพย์ ดังเช่นนิราศเมืองนครศรีธรรมราช ของ จ.ศรีอภัยกุล หรือการถอดความวรรณคดีนิราศของส่วนกลางออกมาเป็นนิราศรูปแบบอื่น เช่น นายเพียร นะมาตร ถอดความนิราศนรินทร์ออกมาเป็นนิราศนรินทร์คำกลอน เป็นต้น⁷⁵

4) กวีปัญญาชนชาวบ้าน กรีกกลุ่มนี้มักจะเป็นชาวบ้านที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัด ได้รับการศึกษาทางธรรมในระดับอ่านออกเขียนได้ มูลเหตุ

⁷⁴ตริก พฤษะศรี, นิราศฝึกหัดครู (นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศรีอักษร, 2519; อนุสรณ์เนื่องในวันพระราชทานเพลิงศพคุณครูตริก พฤษะศรี ณ เมรุวัดนันทาราม อำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช 8 พฤษภาคม 2519), หน้า 31-36.

⁷⁵เพียร นะมาตร, นิราศนรินทร์คำกลอน (ยะลา: ศูนย์พัฒนาการศึกษา ภาคการศึกษา 2, 2505), หน้าคำนำ.

ของการเดินทางหรือเหตุที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์ผลงานของกวีกลุ่มนี้คือความผกผันของชีวิตกวีเองและ/หรือของชุมชน ตลอดจนความลำบากในการประกอบอาชีพอื่นๆ ทำให้ต้องมาเขียนหนังสือพิมพ์จำหน่าย กวีกลุ่มนี้จะอยู่ในความทรงจำของผู้เสพได้มากกว่า ด้วยเหตุปัจจัย 2 ประการ คือ การเผยแพร่ผลงานส่วนใหญ่จะผ่านการพิมพ์จำหน่าย โดยกวีมักจะเป็นผู้ตระเวนจำหน่ายเอง ระหว่างจำหน่ายก็จะจับบทนิราศให้คนทั่วไปฟัง ผลงานเหล่านี้เผยแพร่ออกไปกว้างขวางขึ้นด้วยการนำไปจับหรือสวดกันในชุมชน ทำให้มีคนจดจำได้มาก นอกจากนั้นลักษณะเนื้อหาบางเรื่องก็เอื้อให้แก่การจดจำเพราะเป็นการบันทึกในลักษณะหมายเหตุการณ์ที่สำคัญๆ ของชุมชน เช่น นิราศอดข้าวอดน้ำ ของแดง นักปราชญ์ (สุวรรณบัณฑิต) นิราศข้าวแห้งนาล่ม ของทอง หนองถั่ว (นวลศรี) นิราศวัดหรั่งแคบ ของสรวง บัวทอง กวีคนอื่นๆ ในกลุ่มนี้เช่น คลั่ง สุขชะ ภูมณพันธ์ ชัย จันรอดภัย ส.ย่องหลี ดอนรูป พุทธ เพชรรัตน์ เปรม อักษรสว่าง กวีเหล่านี้สร้างสรรค์วรรณกรรมหลายประเภท เป็นงานที่ตั้งใจจัดพิมพ์เพื่อจำหน่ายหารายได้เลี้ยงชีพ บางคนเมื่อครบคร้วลำบากก็นึกถึงการพิมพ์หนังสือขายเป็นหนทางสุดท้าย ขณะที่บางคนมีอาชีพเขียนหนังสือขายเพียงอย่างเดียว⁷⁶

5) กวีชาวบ้าน ส่วนใหญ่เป็นกวีสมัครเล่น มูลเหตุของการสร้างสรรค์ของกวีกลุ่มนี้คือความผกผันของชีวิตกวี เรื่องราวที่เป็นแก่นเรื่องของนิราศคือช่วงชีวิตที่สำคัญ เช่น การได้เข้ารับราชการ การถูกจำคุก กวีกลุ่มนี้บางคนไม่บันทึกเรื่องฉันทลักษณ์นัก แต่ด้วยเหตุที่มีความต้องการถ่ายทอดช่วงชีวิตที่สำคัญนั้นสูง จึงสร้างสรรค์วรรณกรรมขึ้นมา ทั้งบางคนยังมั่นใจที่จะพิมพ์จำหน่าย ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ เรื่องอาสา ของนายเกลี้ยง พริกเทพ ที่เขียนเล่าเรื่องเหตุการณ์และเบื้องหลังการตัดสินใจสมัครเข้าเป็นทหารอาสา (อ.ส.) กวีคนอื่นๆ เช่น ห้วน จันรอดภัย เขียนเล่าชีวิต

⁷⁶ การขายหนังสือในยุคของกวีเหล่านี้มักจะขายยาสมุนไพรควบคู่ไปด้วย กวีส่วนหนึ่งมีความสามารถด้านยาสมุนไพร ผลิดยาเหล่านี้ตระเวนขายด้วย เช่น นายทอง หนองถั่ว นายแดง นักปราชญ์ หรือรุ่นหลังๆ อย่างนายชัย จันรอดภัย ปัจจุบันกวีบางคนยังสืบทอดวัฒนธรรมนี้อยู่ เช่นนายถีน บ้านปากคลอง ที่ยังพิมพ์หนังสือและผลิดยาสมุนไพรควบคู่กันไปบนรถไฟและสถานีรถไฟบางแห่ง

ระหว่างการเข้าไปเป็นทหารอาสา นิราศพรมภานิตระบายเล่าถึงช่วงชีวิตสำคัญระหว่างการตัดสินใจขายนาไปสร้างสวน นายเปรม อักษรสว่าง เขียนเล่าถึงความชื่นชมยินดีในฐานะนายกวุฒพิททิสมาคมบางแก้วที่ได้เป็นผู้นำชุดเหมืองท่าเหี้ยด นายชิต ผู้เขียนนิราศนายชิตเล่าถึงชะตาชีวิตตัวเองที่ต้องถูกตัดสินจำคุกตลอดชีวิต

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าในด้านลักษณะของวรรณกรรมนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลา แม้ว่ากวีจะรับรูปแบบมาจากภาคกลางก็จริง แต่เมื่อลงมาสู่ชุมชนแถบนี้ ทั้งผู้สร้างและผู้เสพก็รับรู้หรือให้ความหมายนิราศแตกต่างไปจากความหมายของนิราศในภาคกลาง (ทั้งความหมายดั้งเดิมและความหมายใหม่) กล่าวคือขอบเขตของคำวานิราศในบริบทชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นกว้างขวางไปถึงรูปแบบการบันทึกเรื่องราวหรือหมายเหตุการณ์แทบทุกประเภท ระยะแรกๆ ขอบเขตที่กว้างขึ้นนี้ปรากฏให้เห็นในผลงานที่เขียนโดยพระสงฆ์ โดยอาจมีสาเหตุสำคัญอยู่ที่พระสงฆ์ไม่อาจจะรำพึงรำพันถึงความรักหรือผู้หญิงอันเป็นที่รักได้ ขอบเขตนิราศมาขยายออกกว้างขึ้นในผลงานของกวีกลุ่มปัญญาชนชาวบ้านและชาวบ้านทั่วไปที่มีแรงปรารถนาที่จะเขียนแม้ว่าจะไม่มีความรู้ทางด้านฉันทลักษณ์จนถึงระดับผู้เชี่ยวชาญ

ความเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการของนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลา ดังกล่าวนี้อาจยืนยันให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความยืดหยุ่นของขนบวรรณกรรมชาวบ้าน เพราะเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างนิราศของปัญญาชนชาวบ้านและชาวบ้านทั่วไปกับนิราศที่เขียนโดยเจ้านาย จะเห็นว่านิราศของเจ้านายมีความพยายามรักษารูปแบบของนิราศแบบภาคกลางเอาไว้มากกว่า แต่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา เมื่อนิราศแพร่มาสู่พระสงฆ์ปัญญาชนชาวบ้าน และชาวบ้าน ขนบเหล่านั้นก็ถูกเปลี่ยนแปลง จนกระทั่งเมื่อระบบการศึกษาสมัยใหม่มีอิทธิพลอย่างชัดเจนขึ้น ผู้คนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาให้การยอมรับการศึกษาสมัยใหม่มากขึ้นในฐานะของตัวแบบที่เชื่อถือได้ขององค์ความรู้ด้านต่างๆ วรรณกรรมนิราศที่แต่งขึ้นภายใต้บรรยากาศเช่นนี้ก็หวนกลับไปสู่ขนบนิยมแบบเก่าอย่างยุคกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีก อีกทั้งยังเป็นการหวนกลับไปอย่างเคร่งเครียดและเคร่งครัดกว่าเก่าด้วย โดยเฉพาะตั้งแต่ปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา ตัวอย่างนิราศที่ยึดถือขนบเก่าโดยกวีไม่ตั้งใจสะท้อนคุณค่าในเชิงบันทึกหมาย

เหตุการณ์ทางสังคมดังกล่าวนี้ก็เช่นนิราศหอคารค้า ของสว่าง พงศ์สุชาติ⁷⁷ นิราศหาดใหญ่ ของจิตติรัตน์ ฉิมพิทักษ์⁷⁸ นิราศทุ่งสง ของตริก พฤกษะศรี⁷⁹ นิราศเหล่านี้แม้ผู้วิจัยจะสามารถหาด้นฉบับได้ แต่ไม่ได้นำมาใช้ในการศึกษานี้

⁷⁷สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศหอคารค้า,” ใน หนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543), หน้า 75.

⁷⁸จิตติรัตน์ ฉิมพิทักษ์, “นิราศหาดใหญ่,” อ้างถึงใน เบญจมาศ พลอินทร์, *วรรณคดีนิราศ* (สงขลา: วิทยาลัยครูสงขลา, 2521), หน้า 242-247.

⁷⁹ตริก พฤกษะศรี, *เรื่องเดิม*, หน้า 38.

บทที่ 4

ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนชาวนา

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ

ลักษณะพื้นที่และการเคลื่อนย้ายเพื่อการผลิต
ของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

แม้จะเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นแหลม ยาวเรียว และแคบ แต่พื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาก็มีความแตกต่างกันไปอย่างเป็นเอกลักษณ์ใน 4 ลักษณะด้วยกัน ดังนี้

1) พื้นที่ที่ราบลุ่มชายฝั่ง พื้นที่ลักษณะนี้จะอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลาและรอบๆ ทะเลสาบ ห่างจากทะเลสาบมาประมาณ 10 กิโลเมตร ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตจังหวัดสงขลา

2) พื้นที่ทุ่งราบ อยู่ด้านตะวันตกของทะเลสาบ เป็นทุ่งราบกว้างใหญ่เหมาะแก่การทำนาและเพาะปลูก พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง

3) พื้นที่เขาควน พื้นที่ส่วนนี้มีที่ราบผืนเล็กๆ ระหว่างเขาควนสำหรับทำนาและเพาะปลูก พื้นที่ส่วนนี้อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา

4) พื้นที่ทุ่งพรุ ลักษณะเป็นดินเลน ดินพรุ และป่าพรุ ส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ในเขตจังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา และจังหวัดนครศรีธรรมราช

ลักษณะพื้นที่ที่มีความแตกต่างหลากหลายดังกล่าวนี้ส่งผลให้ชุมชนแต่ละชุมชนมีวิถีอันเป็นเอกลักษณ์แตกต่างกันไปด้วย กล่าวคือชุมชนทางด้านตะวันออกและรอบๆ ทะเลสาบซึ่งอยู่บนเส้นทางคมนาคมทางน้ำอันเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในอดีตเป็นชุมชนที่เติบโตมาก่อนด้วยการเพาะปลูกและแลกเปลี่ยนทางเรือ ชุมชนด้านทิศตะวันตกเป็นชุมชนเพาะปลูก ชุมชนเขาควนเป็นชุมชนเพาะปลูกพืชไร่พืชสวนและหาของป่า สุดท้ายคือชุมชนทุ่งพรุเป็นชุมชนที่พึ่งขยายตัว ทำการเพาะปลูกเป็นหลักเช่นกัน

เมื่อวิเคราะห์จากวรรณกรรมนิราศแล้ว จึงพบว่าชุมชนชาวนาอพยพเคลื่อนย้ายเพื่อการเพาะปลูกอยู่ในพื้นที่ 3 ลักษณะด้วยกัน คือชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันออก ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตก และชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันออกและรอบๆ ทะเลสาบสงขลา

พื้นที่ส่วนใหญ่ของชุมชนกลุ่มนี้เป็นพื้นที่ที่ถูกขนาบด้วยทะเลทั้งสองด้าน ด้านหนึ่งเป็นทะเลอ่าวไทย อีกด้านคือทะเลสาบสงขลา ลักษณะพื้นดินของชุมชนย่านนี้ จึงมีความแตกต่างกัน กล่าวคือเริ่มจากเป็นทรายชายฝั่งทะเลอ่าวไทย ค่อยๆ เป็นดินเลน และดินปนทรายเมื่อห่างฝั่งทะเลเข้าไป พื้นที่ตอนในด้านติดทะเลสาบสงขลาเป็นดินเหนียวเหมาะแก่การทำนาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในทุ่งระโนดนั้นถือเป็นหัวใจของชุมชนชาวนาในลุ่มทะเลสาบทางด้านนี้ เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ผู้แต่งนิราศรับพัชนีเดินทางผ่านไปเห็นทุ่งนาในท้องที่จังหวัดเพชรบุรีเมื่อปี พ.ศ.2460 ท่านได้นัยประหวัดถึงทุ่งระโนดด้วยน้ำเสียงภาคภูมิใจว่า ทุ่งระโนดของท่านก็กว้างขวางและอุดมสมบูรณ์ไม่แพ้ทุ่งเพชรบุรี ดังกลอนกล่าวว่า

ให้คนลงแล้วไปหนองไม้เหือง	เขาทะโมนเนืองเนืองตามกำหนด
ถึงห้วยเสือสถานีที่รอรถ	เลยไปจดเมืองเพชรบุรี
ดูเห็นคนเกี่ยวข้าวในนาคล้า	นาที่ทำทุ่งกว้างขวางกว่านี้
กับทุ่งระโนดกว้างขวางเหมือนกันมี	ดินนาดีข้าวอ้วนนำควรรทำ ¹

ความอุดมสมบูรณ์ของทุ่งระโนดเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศดังกล่าวนี้ทำให้ในปี พ.ศ. 2469 ชาวจีนคนหนึ่งขยายผืนนาออกได้กว้างขวางถึง 700 ไร่ พยายามเพิ่มผลผลิต

¹พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี (สงขลา: ม.ป.ท., 2516; จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะทิ้งพระ ครั้งที่ 2 วันที่ 20 ตุลาคม 2516 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวชิราวุธ สงขลา), หน้า 21.

ด้วยการนำเครื่องจักรมาใช้ในการทำนาแทบทุกขั้นตอน จนถึงกับเก็บเกี่ยวไม่ทันในบางฤดูกาล²

อย่างไรก็ดีพื้นที่บางส่วนในแถบนี้ยังเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมขังซึ่งมีปัญหาต่อการเพาะปลูกและการตั้งชุมชนไม่น้อย อย่างเช่น ชุมชนบ้านตกวัด ในตำบลบางเขียด อำเภอเมืองสงขลา ที่มีตำนานเล่ากันถึงภูมิศาสตร์ของชุมชนที่อยู่ในที่ลุ่มทำให้เกิดน้ำท่วมชุมชนอยู่เสมอๆ ครั้งที่หนักที่สุดนั้นท่วมอยู่นานถึง 3 ปี จน ‘ตาเขียด’ ผู้นำชุมชนต้องย้ายผู้คนและย้ายวัดขึ้นบนที่ดอนมากขึ้น³ แม้กระทั่งพื้นที่บางส่วนของปากพนังซึ่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชุมชนนี้ได้ชื่อว่าเป็นอยู่ข้าวอู่น้ำของนครศรีธรรมราช และสัมพันธ์กับชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างใกล้ชิด ชุมชนปากพนังในระยะแรกๆ มีปัญหาเรื่องพื้นที่กับการเพาะปลูกและการตั้งชุมชน นิราศพระบรมธาตุยอดทอง ของนายพุทธ เพชรรัตน์ สะท้อนถึงปัญหาข้อนี้ไว้อย่างชัดเจนว่าไม่ว่าจะตั้งบ้านเรือน ทำการประมงพื้นบ้าน หรือการทำไร่นาก็จะไม่ได้ตั้งใจไปเสียทั้งสิ้น เพราะมีความเสี่ยงภัยจากปริมาณน้ำที่ขึ้นลงไม่แน่นอน ชุมชนในแถบนี้ในอดีตจึงไม่ค่อยมั่นคงถาวรนัก ดังความว่า

ตั้งบ้านช่องลองดูจับปูปลา
เป็นที่ลุ่มชุ่มฉ่ำน้ำขึ้นลง

ทำไร่นาไม่สมหวังดังประสงค์
ไม่ยืนยงถาวรแต่ก่อนกาล⁴

² ตรีณี บุญภิบาล, พัฒนาการทางเศรษฐกิจของจังหวัดสงขลาหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึง พ.ศ.2530 (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2532), หน้า 33.

³ พระครูนิเทศธรรมมาภรณ์, ประวัติตำบลบางเขียด (สงขลา: โรงพิมพ์เมืองสงขลา, 2521; ที่ระลึกในการที่คณะครูและศิษย์เก่าแห่งโรงเรียนบ้านบางเขียดประกอบพิธีสร้างน้ำอิตติครุใหญ่ และผู้อุปการะโรงเรียน ณ โรงเรียนบ้านบางเขียด ตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 13-14 เมษายน 2521), หน้า 4.

⁴ พุทธ เพชรรัตน์, นิราศพระบรมธาตุยอดทอง เล่ม 2 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2506), หน้า 14.

เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ผ่านไปเห็นสภาพพื้นที่ในชุมชนเกาะหลัก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ท่านก็มีนัยประหวัดมาถึงสภาพพื้นที่ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา และได้สะท้อนไว้อย่างชัดเจนว่าพืชที่สามารถขึ้นได้ในที่ดินลักษณะนี้ไม่ใช่พืชที่ชาวนาจะสามารถเพาะปลูกเพื่อการดำรงชีพได้ ดังความในนิราศรပ်ພັນที่ว่า

เกาะหลักเหมือนเขาปากไวกกลางน้ำ	ดูสวยงามกลางทะเลระเหระเห
ริมทะเลแลเห็นเป็นบ้านคน	มีดินสนมะพร้าวเป็นเหล่าราย
ดินตรงนั้นเหมือนดินริมระวะ	ไม่มีหญ้าเหมือนแกล้งแต่งฉากถ่าย
ดินอ่อนเข้าระคนปนดินทราย	งอกแต่ไม้ทิ้งทวดกับเสม็ดชุน ⁵

ระวะ = พื้นที่ที่เป็นปากน้ำ ชื่อชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบ
 ทิ้งทวดและเสม็ดชุน = ชื่อพันธุ์ไม้ซึ่งเจริญเติบโตได้ดีในดินพรุและริมน้ำ

เอกสารรายงานราชการของข้าราชการส่วนกลางเมื่อ พ.ศ. 2445 ยืนยันความเป็นจริงที่สะท้อนอยู่ในนิราศรပ်ພັນนี้ได้เป็นอย่างดี เอกสารระบุว่าที่ดินซึ่งมีลักษณะที่ชาวนาปลูกอะไรไม่ได้นี้มีอาณาเขตตั้งแต่บ้านท่าบอน ในเขตอำเภอระโนดปัจจุบันขึ้นไปทางทิศเหนือจนถึงอำเภอหัวไทร⁶ โดยเฉพาะในเขตบ้านแหลม อำเภอหัวไทรนั้นบันทึกความจำของชาวบ้านคนหนึ่งสะท้อนไว้ด้วยว่าในช่วงปี พ.ศ. 2420-2460 ไม่เหมาะแก่การขยายชุมชนและการเพาะปลูกของชาวนาเลย ทั้งนี้ยังมีปัญหาเรื่องสัตว์ป่า โดยเฉพาะช้างเข้ามารบกวนอีกด้วย⁷

พื้นที่เพื่อการเพาะปลูกอันจำกัดด้วยมีลักษณะเป็นสันทรายยาว เมื่อส่วนหนึ่งเป็นที่ดินไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกไปเสียแล้ว โอกาสในการขยายตัวของชุมชนและการทำ

⁵พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 20.

⁶สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 63-64.

⁷สุวิทย์ เกิดแก้ว, อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพ พระครูสถิตยธรรมรส วัดแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: เทพนิมิตการพิมพ์, 2537), หน้า 76.

นาจึงมีน้อยลงไปด้วย ความหลากหลายของพืชที่สามารถขึ้นได้ในพื้นที่ลักษณะนี้จึงมีน้อยมาก พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) สะท้อนถึงข้อจำกัดดังกล่าวนี้เอาไว้อย่างชัดเจน ในอีกตอนหนึ่งของนิราศรับพัชนี ว่าเมื่อเปรียบเทียบกับทุ่งไผ่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งท่านนั่งรถไฟผ่านไปเห็นแล้ว แม้ว่าลักษณะของพื้นที่จะมีความหลากหลายเหมือนกัน แต่ลักษณะดินก็เอื้อให้พืชผลเติบโตได้หลากหลายไม่เหมือนกัน

ถึงท่าฉางไผ่สถาวร	รกรอผ่นผันให้คนขึ้นลง
ที่ไผ่ทุ่งนาป่าโหนดแน่น	นับหมื่นแสนแลและเรียงหล่ง
เหมือนกับทุ่งจะทิ้งพระ เป็นป่าดง	ทางทำตรงทุ่งนาก็เหมือนกัน
ทิศตะวันตกไผ่มีป่าเขา	จะทิ้งเราเป็นทะเลเสียเท่านั้น
บ้านเขามีต้นไม้มากมายพรรณ	ต้นอินจันทร์หมากพร้าวเป็นเล้าลาย ^๘

ป่าโหนด = พื้นที่ที่มีตาลโตนดแน่นหนา

จะทิ้งพระ = ชุมชนหนึ่งในอำเภอสติงพระปัจจุบัน

หมากพร้าว = หมากและมะพร้าว เล้าลาย = ทลาย

ความหลากหลายของสภาพพื้นที่ดังกล่าวนี้สำหรับไผ่แล้วถือว่าเป็นสิ่งที่ดี เพราะจะส่งผลต่อผลผลิตจากการเพาะปลูกอันหลากหลายด้วย แต่สำหรับชุมชนทางทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา สภาพเช่นนี้กลับไม่เอื้อให้แก่การเพาะปลูกพืชได้อย่างหลากหลาย นอกจากจะเอื้อให้เกิดการทำมาหากินเชิงซ้อนขึ้นเพื่อที่ชาวนาจะสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยความพอเพียงเท่านั้นเอง

1.1 ชาวนาอพยพระลอกแรก: ตำนานการอพยพของชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออก

เหตุผลดังที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น ส่งผลให้ในช่วงเวลาดังแต่ปี พ.ศ. 2420 จนถึงปี พ.ศ. 2460 ชาวนาจำนวนหนึ่งในชุมชนทางทิศตะวันออกกลายเป็นชาวนาที่ไม่สามารถอยู่ติดที่ได้ พวกเขาจึงเคลื่อนขบวนอพยพลี้ภัยเข้าไปในแผ่นดินใหญ่บริเวณ

^๘พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 17-18.

ที่ใกล้กับทะเลสาบสงขลามากขึ้น การอพยพเหล่านี้ก็เพื่อจะแสวงหาที่ทำกินอันอุดมสมบูรณ์เป็นสำคัญ ในวรรณกรรมตำนานของชุมชนชาวนาด้านทิศตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบหลายชุมชนเราจึงเห็นภาพของการเคลื่อนย้ายจากชุมชนริมทะเลอ่าวไทยเข้ามาพึ่งพิงความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสาบสงขลา ดังเช่นในวรรณกรรมตำนานบ้านศรีไชยใหญ่และบ้านศรีไชยน้อยที่กล่าวถึงการอพยพของดาหลวงวิชัยจากเมืองสทิงพระมาอยู่ที่บ้านสระศรีมงคล แต่อยู่ได้ไม่นานก็ขัดสนพื้นและน้ำจึงต้องเคลื่อนย้ายอีกครั้งเพื่อให้ใกล้ทะเลสาบมากขึ้น ดังกลอนตำนานกล่าวว่า

มาแรกกล่าวครั้งตั้งเมืองสทิงพระ	โดยเหตุจะสืบสร้างทางกุศล
ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สระศรีมงคล	พาขัดสนพื้นและน้ำจำย้ายไป
มาเที่ยววัดหลักปักเขตบอกเหตุให้ทราบ	ชายทะเลสาบเหมาะดีจะมีไหน
จึงมีนามเกี่ยวกันทุกวันไป	ให้ชื่อบ้านศรีไชยแต่ไรมานำ

การเคลื่อนย้ายดังปรากฏในตำนานดังกล่าวเกิดขึ้นกับชาวนาในชุมชนหนึ่งในตำบลบางเขียดเช่นเดียวกัน ดังประวัติความเป็นมาของบ้านตกวัด ในตำบลบางเขียดที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น มีใจความว่าผู้นำชุมชนบางเขียดได้อพยพชาวนามาจากบ้านเตยซึ่งอยู่ห่างทะเลสาบมาอยู่ริมทะเลสาบเพื่อที่ชาวนาจะทำมาหากินได้สะดวก ทั้งการทำประมงในครัวเรือนและการทำนา¹⁰

ในวรรณกรรมตำนานชุมชนชาวนาบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาหลายชุมชน เราไม่สามารถแยกแยะการตั้งชุมชนและการบุกเบิกที่นาออกจากกันได้ เพราะในความเป็นจริง การแสวงหาพื้นที่เพื่อการทำนาคือการแสวงหาพื้นที่เพื่อสร้างชุมชนนั่นเอง ตัวอย่างตำนานของชาวนาบ้านปลายหาร และบ้านอุซูด อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ยืนยันความเป็นจริงข้อนี้ได้ดี กล่าวคือบ้านปลายหารถือกำเนิดขึ้นมาจาก ‘นายมาก’ ซึ่ง

⁹วิทยาลัยการศึกษาสงขลา, คติชาวบ้านอำเภอสทิงพระ อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา (สงขลา: แผนกภาษาไทย วิทยาลัยการศึกษาสงขลา, ม.ป.ป.), หน้า 46.

¹⁰พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 4.

เดิมอยู่ที่บ้านพรวน ต่อมาด้วยเหตุที่ชุมชนเดิมคับแคบ และที่ดินไม่อุดมสมบูรณ์ นายมากจึงได้ชักชวนลูกหลานเดินทางไปจับจองที่ดินทำกินอยู่ที่บ้านปลายหาร เพราะที่ดินที่นี้อุดมสมบูรณ์กว่า¹¹ ตำนานบ้านอุซุด เล่ากันว่าขุนปลัดภักดีซึ่งเดิมอยู่ตำบลระแงงได้อพยพผู้คนมาเรื่อยๆ ใช้วิธีการพิสูจน์ความอุดมสมบูรณ์ของดินด้วยการชิม จนมาพบที่บ้านอุซุด จึงปักหลักทำมาหากินอยู่ที่นั่นจนมีลูกหลานมากมายในปัจจุบัน¹²

ตำนานการกำเนิดชุมชนเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าได้มีความพยายามมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเคลื่อนขบวนอพยพเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินและตั้งชุมชนของชาวนา การออกเดินทางเพื่อแสวงหาดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นจากแรงกดดันหลายๆ อย่าง ตั้งแต่การที่ชุมชนดั้งเดิมเติบโตขึ้นจนไม่มีพื้นที่ที่ว่างเปล่าและอุดมสมบูรณ์มากพอรองรับจำนวนผู้คนที่เพิ่มขึ้นตามกาลเวลา หรือไม่ก็เป็นเพราะที่ดินในชุมชนดั้งเดิมไม่อุดมสมบูรณ์เพียงพอ หรือบางครั้งอาจเกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างผู้นำในชุมชน¹³ โดยเฉพาะชุมชนชาวนาบริเวณด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นชุมชนที่มีประวัติการเกิดชุมชนมายาวนาน โอกาสที่จะเกิดการอพยพโยกย้ายเพื่อแสวงหาที่ทำกินใหม่ๆ ย่อมมีมากกว่าเพราะเมื่อเวลาผ่านไปที่ดินว่างเปล่าและอุดมสมบูรณ์มีน้อยลง ขณะที่จำนวนผู้คนที่กลับขยายตัวมากขึ้น ในช่วงเวลาเช่นนี้ความเคลื่อนไหวของการเข้ามาตั้งชุมชนด้านที่ติดกับทะเลสาบจึงสามารถมองเห็นได้ชัดมากขึ้นจากวรรณกรรมตำนานดังกล่าว

¹¹ วิทยาลัยการศึกษาสงขลา, เรื่องเดิม, หน้า 48.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹³ ตัวอย่างตำนานบ้านศรีไสยน้อย และบ้านศรีไสยใหญ่ดูเหมือนจะรวมเอาความกดดันทั้ง 3 ประการนี้เข้าด้วยกัน กล่าวคือตำนานหนึ่งกล่าวถึงตาหลวงวิชัยกับเพื่อนขัดแย้งกัน ตาหลวงวิชัยจึงอพยพไปตั้งอยู่ที่ใหม่กลายเป็นบ้านศรีไสยน้อย อีกตำนานหนึ่งกล่าวถึงตาหลวงวิชัยว่าเดิมอยู่เมืองสติงพระ แต่ขาดแคลนพื้นและน้ำจึงย้ายมาอยู่ริมทะเลสาบบริเวณบ้านศรีไสยปัจจุบัน อีกกระแสหนึ่งระบุว่าบ้านศรีไสยน้อยเกิดขึ้นเพราะ “บ้านใหญ่คัดอุดอยู่ไม่ไหว มีลูกหลานขึ้นมามากลำบากใจ จึงแยกไปเป็นสองบ้านแต่โบราณมา” ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

1.2 น้ำจืดกับความมั่นคงของชุมชน

การเพาะปลูกที่ต้องพึ่งพาน้ำฝนและน้ำจากธรรมชาติเป็นหลัก ทำให้การแสวงหาที่ตั้งชุมชนนอกจากจะมุ่งเลือกสรรดินที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ที่ดินผืนนั้นก็ต้องอยู่ใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ในวิธีการเพาะปลูกของชาวนานั้นคือที่ดินซึ่งอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำจืดเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามด้วยเหตุที่พื้นที่ของชุมชนทางด้านฝั่งตะวันออกของทะเลสาบอยู่ติดทะเล ชุมชนเก่าแก่ทางด้านนี้จึงประสบปัญหาน้ำจืดมาก ปัญหานี้ส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชนอยู่เป็นระยะๆ เช่นในพื้นที่อำเภอปากพนังเมื่อปี พ.ศ. 2466 เกิดวิกฤติขาดแคลนน้ำจืดจนมีการซื้อขายน้ำกันในราคาแพง ในนิราศพระบรมธาตุยอดทอง ของนายพุทธ เพชรรัตน์ ได้เล่าถึงวิกฤติน้ำจืดครั้งนั้นไว้ว่าเกิดขึ้นเพราะฝนไม่ตกเลย น้ำเค็มจึงหนุนเข้ามามาก ทำให้เกิดการซื้อขายน้ำจืดกันในราคาแพง กลอนนิราศกล่าวว่า

ปากพนังน้ำเค็มจัดฝนพรัดขาด	ไม่สามารถดื่มได้ใช้ล้างของ
สร้างบ่อได้ใช้น้ำตามทำนอง	แต่ยังต้องเหือดแห้งไข้เกลี้ยงกล่าว
ที่लगคนขัดสนทนลำบาก	ต่างอดอยากน้ำท่าทำตาขาว
ต้องซื้อน้ำปีบละบาทยามขาดคราว	คิน่าเศร้าแสนสลดระทดใจ ¹⁴
ฝนพรัด = ฝนที่เกิดจากลมตะวันออกเฉียงเหนือ ปีบ = ปีบ	

ปัญหาขาดแคลนน้ำจืดก็ยังสะท้อนอยู่ในนิราศจินตนาจาริกของนายเพียร นะมาตร ไวเช่นกัน ดังนิราศกล่าวถึงการเดินทางไปถึงบ้านปากกระวะ กวีจึงมีนัยประหวัดไปเปรียบเทียบกับชุมชนหัวไทรซึ่งเดินทางผ่านมาแล้ว ว่า

หากปีใดฝนบกฝนตกหนัก	จักไปคลอง-ทะเลได้ทั้งได้เหนือ
มีน้ำกินน้ำใช้ไว้จนเจือ	ไม่เหมือนเมื่อพักย่านบ้านหัวไทร ¹⁵

¹⁴พุทธ เพชรรัตน์, เรื่องเดิม, หน้า 23.

ความมั่นคงของชุมชนชาวนาบริเวณด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลาซึ่งขึ้นอยู่กับน้ำจืดนี้เห็นได้ชัดขึ้นในปี พ.ศ. 2471 เมื่อเกิดความแห้งแล้งขึ้นทั่วไปในเขตอำเภอระโนดและอำเภอหัวไทร ปรากฏการณ์นี้บันทึกไว้อย่างชัดเจนในนิราศอดข้าวอดน้ำของแดง นักปราชญ์ ดังตอนหนึ่งกล่าวว่า

ในปีสิงห์เดือนอ้ายฝนไม่ตก ฉันไม่หกลบอว้หม้ายสักห้า
 ที่จังหวัดนครร่อนแรงพา ทั้งพลิกแพลงหากินสิ้นหนทาง¹⁶
 ไม่หกลบ = ไม่โกหก หม้าย = ไม่มี

เนื้อหาของวรรณกรรมนิราศเรื่องนี้นอกจากส่วนที่เป็นบทกล่าวแนะนำตัวไว้แล้วก็ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องอื่นใดอีกเลยนอกจากสภาพความวุ่นวายและความซบเซาของชุมชนที่เกิดจากวิกฤติน้ำจืดในครั้งนั้น ภาพของชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลาไม่ว่าจะเป็นท่าเขิน บ้านมาบเตย บ้านจันทาก บ้านคลองแดน บ้านท่าบอน บ้านบ่อโด บ่อคาน บ่อแดง คือชุมชนที่ประสบปัญหาด้านความมั่นคงอย่างหนัก กล่าวคือเต็มไปด้วยความวุ่นวาย ผู้คนและวัวควายล้มตาย เกิดโจรลักเล็กขโมยน้อยขึ้นในชุมชน ชาวนาไม่สามารถไถ่จ้างใครได้เลย โจรเหล่านี้ขโมยสิ่งของซึ่งในสถานการณ์ปกติสิ่งของเหล่านี้ไม่ใช่ทรัพย์สินสมบัติมีค่าหายากที่ต้องขโมยเลย เช่น ข้าวสาร น้ำจืด เป็นต้น เพราะโดยปกติทุกรัฐเรือนสามารถทำการผลิตและมีใช้อยู่แล้วจากธรรมชาติ

วิกฤติน้ำจืดในชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลาครั้งนี้เชื่อว่าจะทำให้ชาวนาจำนวนไม่น้อยต้องอพยพออกจากชุมชนเพื่อไปแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ๆ กระจัดกระจายไปทั่วบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เพราะผลจากการสำรวจข้อมูล

¹⁵เพียร นะมาตร์, “จินตนาจาริก,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยรัตน์การพิมพ์, 2520), หน้า 43.

¹⁶แดง นักปราชญ์, นิราศอดข้าวอดน้ำ, 2544. เทียบบันทึกเสียง; พิณ สงเสน, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2544.

ภาคสนามพบว่ามีชาวนาในเขตจังหวัดพัทลุง และจังหวัดนครศรีธรรมราช จำนวนหนึ่งจดจำนิราศเรื่องนี้ได้อย่างขึ้นใจ ชาวนาเหล่านี้ยอมรับว่าการอพยพมาจากชุมชนบริเวณตะวันออกของทะเลสาบสงขลานั้นเกิดขึ้นในรุ่นพ่อแม่ของพวกเขา บ้างก็ว่าเกิดขึ้นสมัยพวกเขายังเป็นเด็ก แม้วานิราศอดข้าวอดน้ำจะได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือออกจำหน่ายแต่ชาวนาเหล่านี้กลับไม่ได้จดจำนิราศเรื่องนี้มาจากการอ่าน หากจดจำได้จากการที่พ่อแม่และคนแก่คนเฒ่าขับให้ฟังในลักษณะของการถ่ายทอดเชิงมุขปาฐะ¹⁷

ด้วยเหตุจากความขาดแคลนน้ำจึงดังกล่าวมานี้ จึงปรากฏว่าการแก้ไขปัญหาน้ำจืดในชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา มีการดำเนินการโดยชาวนาเองมาอย่างยาวนาน ร่องรอยของการจัดการน้ำดังกล่าวเราอาจเห็นได้จากการกระจายตัวของตระพังน้ำที่มีอยู่มากมายและกระจัดกระจายไปทั่วชุมชนแถบนี้ ตระพังเหล่านี้บ้างก็ต้องพึ่งพาน้ำจืดจากทะเลสาบและน้ำฝน บ้างก็พึ่งพาเพียงน้ำฝน ในนิราศจินตนาจารีกดังกล่าวข้างต้น แม้เมื่อกล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของน้ำจืดที่บ้านปากระวะ แต่เห็นได้ว่าความอุดมสมบูรณ์นั้นไม่ได้เป็นความอุดมสมบูรณ์ที่มั่นคงถาวร หรือยั่งยืนด้วยเทคโนโลยีและภูมิปัญญาการจัดการของชาวนาแต่อย่างใด หากเป็นความอุดมสมบูรณ์ที่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของธรรมชาติ กล่าวคือความอุดมสมบูรณ์ที่ว่อนนั้นเนื่องจากน้ำจืดในทะเลสาบมีมากเพียงพอที่จะหนุนน้ำเค็มออกทะเลนอกไปได้¹⁸ ด้วยเหตุนี้การมีตระพังก็หาได้ช่วยแก้ไขปัญหาน้ำให้แก่ชุมชนได้ในระยะยาว ในฤดูฝนหรือฤดูที่น้ำหลากจากเทือกเขาบรรทัดด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบตระพังเหล่านี้อาจสามารถกักเก็บน้ำจืดไว้หล่อเลี้ยงชุมชนได้ แต่ในฤดูแล้ง น้ำจืดในตระพังก็จะแห้งตามไปด้วย ดังเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศเมืองทลุง ของพระรัตนัญญวิมล (สว่าง ณ พัทลุง) ว่าเมื่อเดินทางผ่านไปยังบ้านป่าขาดเมื่อปี พ.ศ. 2420 ได้เห็นสภาพสระน้ำที่แห้งขอด เต็มไปด้วยตะไคร่น้ำและหญ้าแฝก ดังความในนิราศว่า

¹⁷ ช้อย คำมี, สัมภาษณ์, 1 มีนาคม 2544; พร้อม รักแก้ว, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545; ครอบ รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544; สว่าง บัวทอง, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544.

¹⁸ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 43.

เห็นสระหนึ่งงามด้อยู่นั่น	ผู้ใดสรรค์เสริมสร้างคูกว้างใหญ่
แต่น้ำตื้นกลางพื้นมีแต่ไคล	สุมาโลยบุษบาหาไม่มี
แลเห็นสระเปล่าคาหญาภิรมรก	นี่กวีตกรรมกรอมหมองฉวี
ตัวเราร้างห่างบ้านป่านะนี้	เห็นจะมีแฟกคาคังป่าดอน ¹⁹

ไคล = ตะไคร่น้ำ

ในนิราศจินตนาจาริกยังยืนยันแก่เราว่าแม้ว่าจะล่วงเข้าปี พ.ศ. 2470 แล้ว ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทางด้านทิศตะวันออกก็ยังคงประสบปัญหาเรื่องน้ำโดยที่ไม่มีอำนาจ เทคโนโลยี หรือภูมิปัญญาการจัดการแต่อย่างใดได้เลย นิราศเรื่องนี้ได้สะท้อนสภาพดังกล่าวไว้ว่า เมื่อถึงหน้าแล้งบางปีแม้กระทั่งน้ำในทะเลสาบสงขลาเองก็แห้งจึงไม่อาจส่งน้ำจืดเข้าคลองสายใดได้ ดังความว่า

ทะเลสาบสงขลาคงคาพร่อง	จนห้วยหนองวาริไม่มีขัง
ถึงหน้าแล้งแห้งหุดหมดวนวัง	บ่อสระพังแห้งสิ้นถึงดินทราย ²⁰

สภาพเช่นนี้ทำให้บางชุมชนถูกตัดขาดจากชุมชนอื่นๆ กลายเป็นชุมชนที่ถูกมองว่าล้าหลัง ดังเช่นภาพชุมชนปากจา จังหวัดพัทลุง ที่ปรากฏในนิราศไปจังหวัดตรัง ของ คลิ่ง สุชะบุณณะพันธ์ ชุมชนนี้ในความคิดของกวีล้าหลังถึงขนาดนำไปเปรียบเปรยเป็นชุมชน ‘หมูเหินือ’ ซึ่งเข้าใจกันโดยทั่วไปว่าล้าหลังกว่าหมู่มุ้งเป็นอย่างมาก ทั้งที่ชุมชนปากจานี้อยู่ใกล้กับชุมชนแหลมจากที่เป็นศูนย์กลางความศรัทธาในพระพุทธศาสนาโดยมีพระนอนขนาดยักษ์ฝีมือการสร้างสรรค์ของพระมหาลอยเป็นศูนย์กลางและบ้านบ่อหว่า ที่มีความเคลื่อนไหวอย่างคึกคักของชาวนาที่ประกอบอาชีพด้วยความผาสุก บางบ้านก็หาของป่าพาไปขาย ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

¹⁹ พระรัตนัญญินิจฉัย (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองทอง (เพชรบุรี: ภาควิชาภาษาไทย วิทยาลัยครูเพชรบุรี, 2526), หน้า 8.

²⁰ เพียร นະมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 60.

แต่หัวเหว่เอามาจากรัก	ออกจะหักแตกตายในสายสินธุ์
ดูชาวบ้านบ่หว่าไม่ราคิน	เขาทำกินผาสุกสนุกสบาย
ที่ลงบ้านหาของต้องประสงค์	บรรทุกลงนาวาพาไปขาย
เราทุกรักหนักเพียบน้ำเลียบพาย	มิได้ขายเสียให้บาบรรเทาเลย ²¹

ทุก = บรรทุก

เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะในฤดูแล้งน้ำแห้งมากจนเรือไม่สามารถเข้าออกได้ บ้านปากจางจึงต้องกลายเป็นชุมชนปิดในบางฤดูกาล ดังภาพในนิราศที่ว่า

ถึงปากจางว่าไอ้พุทโธเอย	กระไรเลยอยู่ราวเหมือนชาวเหนือ
จะไปมาพาอยากลำบากเรือ	เข็นกันเบือทั้งปีเต็มทีแรง
ถ้าเรือเปล่าพอเอาเข้ามาได้	ทุกของไว้สักนิคกลับติดแข็ง
ต้องเข็นกันตรันเอาหัวเข้าแดง	ฤดูแห้งเหือดหายฝ่ายคงคา ²²

ตรัน = คันจนสุดแรง เบือ = เบื่อ

เราจะเห็นความแตกต่างในสภาพความเป็นอยู่อย่างชัดเจนของชุมชนซึ่งอยู่ใกล้กัน ความแตกต่างเหล่านี้จะเห็นได้ว่าเป็นเพราะเงื่อนไขทางสภาพแวดล้อมและน้ำในทะเลสาบสงขลาเป็นสำคัญ กล่าวคือขณะที่ชุมชนบ่หว่าซึ่งอยู่ติดกันมีความเป็นอยู่ที่สนุกสนาน และขยายตัวออกไปในระดับหนึ่งแล้วด้วยการค้าขายสินค้าในชุมชน แต่ชาวบ้านในชุมชนปากจางยังคงทำหัตถกรรมเล็กๆ น้อยๆ ในครัวเรือน ดังนายคลึง สุขชะปุมณะพันธ์ บันทึกไว้ว่า

หันไปข้างการสานสอบนั่ง	ทำอยู่บ้างใหญ่น้อยห้อยระแสง
------------------------	-----------------------------

²¹ คลึง สุขชะปุมณะพันธ์, นิราศไปจังหวัดตรัง (สงขลา: สงขลาพานิช, 2496), หน้า 5.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

ทำสาธิตประกอบทำปล้ำกันเอง ไปตามเพลงภาษาการหาหิน²³
 สอบนั่ง = กระสอบสานด้วยกระจูด กก หรือใบเตย ให้ส่วนกันเป็นรูปสี่เหลี่ยม
 จตุรัส มี 4 มุม ส่วนที่เป็นตัวกระสอบสานวนโดยรอบ ส่วนปากม้วนริม
 ความสูงโดยทั่วไปประมาณ 1 ฟุต ปล้ำ = ดิ้นรน

จากนิราศตอนนี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาในชุมชนปากจาในความเห็นของกวีดูจะไม่ประสีประสากับการทำมาหาหินอื่นๆ เท่าใดนัก นอกจากการทำนากับการทำ
 หัตถกรรมในครัวเรือน ความเป็นจริงข้อนี้เป็นผลมาจากสภาพของพื้นที่ที่ส่งผลต่อวิถี
 ชีวิตทางเศรษฐกิจของพวกเขาอย่างมีนัยสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วว่าความยากลำบากเหล่านี้กดดันให้ชุมชนทางด้านตะวันออกและ
 ชุมชนรอบๆ ทะเลสาบสงขลามีความพยายามแก้ไขปัญหาน้ำจืดเสมอมา การแก้ไขดังนี้
 นอกจากจะด้วยการละทิ้งชุมชนดั้งเดิมที่ใกล้ทะเลอ่าวไทยแล้วอพยพเคลื่อนย้ายเข้าใกล้
 ทะเลสาบสงขลามากขึ้นแล้ว บางชุมชนไม่สามารถแสวงหาที่ดินที่ใกล้แหล่งน้ำจืดและ
 อุดมสมบูรณ์เพียงพอได้ จึงต้องจัดการสร้างคลองทดน้ำจืดจากทะเลสาบสงขลามาใช้
 ด้วยความร่วมมือร่วมใจของชาวนาในชุมชนนั่นเอง ไม่มีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร
 โดยเฉพาะหลักฐานจากวรรณกรรมนิราศมายืนยันถึงการจัดการดังกล่าวนี้ของชุมชน
 มากพอ นอกจากวรรณกรรมตำนานว่าด้วยนิราศจากชุมชนดั้งเดิมเพื่อมาสร้างชุมชน
 ใหม่บางชุมชน เช่นบ้านคลองคว้นในตำบลลุงุด อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา ที่เล่าถึง
 ‘ตาคว้น’ ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นกลุ่มแรก กลุ่มชาวนานำโดยตา
 คว้นนี่เองที่ร่วมมือกันขุดคลองทดน้ำจากทะเลหลวงเข้ามาสู่หมู่บ้าน แต่คลองนั้นเข้าไป
 ไม่ลึกพอจึงเรียกว่าบ้านคลองคว้น²⁴

ในนิราศอย่างน้อย 2 เรื่องที่บันทึกไว้ว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา ปรากฏว่า
 ทางราชการได้เข้ามาจัดการเรื่องน้ำเค็มและจืด ตลอดจนขุดคลองและลอกคลองใน

²³ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

²⁴ วิทยาลัยการศึกษาสงขลา, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ชุมชนบริเวณนี้ ดังเช่นคลองในชุมชนเกาะใหญ่ที่บันทึกไว้ในนิราศเกาะใหญ่ ของฉิว ทัพย์วารีว่าสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระยาสุมนัวินิตลงมตรวราชการมณฑลนครศรีธรรมราช

ครั้งเจ้าคุณยมราชเป็นเทศา เกณฑ์คนมาขุดคลองช่องเกาะใหญ่
เป็นทางลัดตัดผ่าทุ่งนาไป ระยะไกลราวสี่กิโลกว่า²⁵
เจ้าคุณยมราช = พระยายมราช (ปั่น สุขุม) เป็นสมุหเทศาภิบาลคนแรก
ของมณฑลนครศรีธรรมราช เทศาฯ = ระบบเทศาภิบาล
เกาะใหญ่ = ชุมชนในเขตจังหวัดสงขลา

และในนิราศจินตนาจาริกที่ว่า

พระสุมนัวินิจคิดหมายปอง ให้ขุดคลองลัดทางกลางทุ่งนา
ผลสำเร็จเรียบร้อยทางร้อยเส้น ใช้คนเกณฑ์เป็นกำลังครั้งเทศา²⁶
พระสุมนัวินิจ = ปั่น สุขุม ก่อนเป็นพระยายมราช

นอกจากคลองในชุมชนเกาะใหญ่แล้ว ในระยะเวลายังมีการขุดและลอกคลองอีกหลายสายในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบ เช่น ขุดลอกคลองระโนด (พ.ศ. 2439)²⁷ คลองปากกรอ ปี พ.ศ.2447²⁸ ปี พ.ศ.2440 ขุดคลอง 2 สาย คือคลองบางตะพาน-

²⁵ฉิว ทัพย์วารี, รวมนิราศของฉิว ทัพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระเสลีนธุ์ (สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541), หน้า 58.

²⁶เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 60.

²⁷กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้,” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.

²⁸กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จน้อยขาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์,” 9 สิงหาคม ร.ศ. 122.

เขาพังไกร และเขาพังไกร-ระโนด²⁹ ปี พ.ศ.2447 ขุดคลองขอยจากคลองระโนดในพื้นที่แขวงปะทะ³⁰ ตลอดจนขุดคลองอุตุในจังหวัดสงขลาในห้วงเวลาเดียวกัน³¹ แต่นโยบายเหล่านี้ก็ไม่ได้ส่งผลให้ชุมชนชาวนามั่นใจที่จะฝ่าฟันอุปสรรคเรื่องน้ำจืดในการทำนาแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะสุดท้ายแล้วคลองเหล่านั้นก็ยังต้องพึ่งพาน้ำจืดจากธรรมชาติเป็นหลักโดยชาวนาไม่มีอำนาจ เทคโนโลยี หรือภูมิปัญญาการจัดการที่ดีพอจะควบคุมได้เหมือนเดิม อีกทั้งเมื่อเวลาผ่านไป ที่ดินบริเวณนี้ก็ยังลดน้อยถอยลง ชาวนาจำนวนหนึ่งต้องต่อสู้กับค่าเช่าที่นาผืนอุดมสมบูรณ์และค่าเช่าวัวควายที่สูงมากมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2430 มาแล้วเป็นอย่างซ้ำ³² ปัญหาเหล่านี้ทำให้ชาวนาทางด้านนี้ต้องอพยพอีกครั้ง

1.3 ชาวนาอพยพระลอกสอง: การละทิ้งชุมชน และการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนา

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมาปรากฏหลักฐานว่าชาวนาบางกลุ่มในชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลาและที่ใกล้ชิดทะเลสาบบางชุมชนเริ่มที่จะละทิ้งที่นาและชุมชนมากยิ่งขึ้น³³ การละทิ้ง

²⁹กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

³⁰กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์,” 21 เมษายน ร.ศ. 122.

³¹วิรัตน์ ธรรมเจริญ, สัมภาษณ์, 8 มีนาคม 2545.

³²กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้,” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.

³³อันที่จริงอาจจะกล่าวได้ว่าการละทิ้งชุมชนและที่นานั้นมีมาก่อนหน้านั้นนานแล้ว ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากบทความในวารสาร “ศรีธรรมราชศึกษา” ของมณฑลนครศรีธรรมราชบทความหนึ่งกล่าวถึงนาร้างที่ถูกทิ้งไว้นานจนกลายเป็นป่าไปแล้วในปี พ.ศ.2475 ผู้เขียนบทความจึงเรียกร้องให้ชาวนารุ่นใหม่ๆ เข้าไปเบิกนาใหม่ในที่นาร้างเหล่านั้นและลงมือทำให้จริงจังสถานการณ์เช่นนี้ในบริเวณชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบอาจจะรุนแรงที่สุดในบรรดาชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบด้วยกัน เพราะถึงขนาดมีบทความเรื่องหนึ่งเขียนถึงปัญหาและแนวทาง

ดังกล่าวนี้แทนที่จะละทิ้งเพื่อแสวงหาชุมชนใหม่กลับไม่เป็นเช่นนั้น หากเป็นการละทิ้งเพื่อเปลี่ยนสถานภาพตัวเองจากชวนาไปเป็นคนในอาชีพและสถานภาพอื่นๆ ดังเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศจินตนาจารึกเกี่ยวกับภาพของชวนาที่บ้านบางนบว่า อำเอระโนด จังหวัดสงขลาว่า

พวกเราเหล่าชวนาเวลานี้	ชวนกันลี้หลบกายทั้งชายหญิง
เข้าเมืองใหญ่ไปสำนักหาพักพิง	นับวันยิ่งขาดหายหลายครอบครัว ³⁴

แม้กระทั่งชวนาในชุมชนเกาะใหญ่ที่ราชการได้บุคคลองคค์ผ่านทุ่งนาให้แล้ว ซึ่งดูอย่างผิวเผินอาจทำให้พวกเขามีน้ำจืดอย่างพอเพียงมากขึ้น ยังต้องละทิ้งชุมชนและที่ดินเพาะปลูกของตนไปด้วยการขายให้แก่ชาวจีน ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศเกาะใหญ่ของสินวล มากนวล ว่าปี พ.ศ.2479 เป็นอย่างช้า ที่ดินในชุมชนเกาะใหญ่เปลี่ยนมือไปเป็นของชาวจีนแล้วส่วนหนึ่ง ชาวจีนเหล่านี้แทนที่จะปลูกข้าวเหมือนดังชวานาดั้งเดิม กลับปรับปรุงพื้นที่เพื่อการทำสวนผักนำผลผลิตออกไปขาย ในลักษณะของการเกษตรกรรมเพื่อขาย ดังนิราศกล่าวว่า

ดินละเมาะเกาะใหญ่ของไทยแท้	โฉนดแปรจีนเข้าเป็นเจ้าสวน
ดินก็ขุยปุ๋ยก็ดีที่ก็ควร	ทำเลล่วนชีวะกสิกรรม ³⁵

^{33(ต่อ)} แก้ไขปัญหาของชวนาในอำเภोजึงพระ จังหวัดสงขลา โดยเฉพาะ ระดับของความรุนแรง ดังกล่าวนี้อย่ามองเห็นได้จากการที่บทความกำชับชวานาอย่างหนักแน่นว่า “ควรพยายามทำกันให้สิ้นเนื้อที่ อย่าปล่อยให้ร้างว่างเปล่าไว้เป็นอันตราย ถ้าที่ดินนาของผู้ใดเหลือเกินกำลังที่จะทำให้หมดได้ หรือมีการจำเป็นอย่างใดเกิดขึ้นที่จะทำเองไม่ได้ก็ควรให้ผู้อื่นเช่าทำต่อไป” ดู พระยาศรีธรรมราช, “สรรพข่าวและความเห็น,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366; และ ป.ไชยานุพงษ์, “ทำนบทำนา,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 5 (มีนาคม 2473): 449; และขุนไชยมนิพงศ์, “คำแนะนำชวานากิ่งอำเภोजึงพระ จังหวัดสงขลา,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 5, 6 (เมษายน 2475): 507.

³⁴ เพียร นะมาตร์, *เรื่องเดิม*, หน้า 33.

การอพยพเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนาดังกล่าวนี้ ในอีกทิศทางคือการออกจากชุมชนโดยอาศัยช่องทางการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาทางธรรม ปรากฏการณ์นี้เมื่อพิจารณาจากวรรณกรรมนิราศน่าเชื่อได้ว่าดำเนินมาอย่างคึกคักอย่างช้าที่สุดประมาณปี พ.ศ. 2440 แล้ว ดังจะเห็นได้ในนิราศอัตตประวัติคำโคลงของพระมหาเปลี่ยน ซึ่งกล่าวถึงพระมหาเปลี่ยนเมื่อครั้งเดินทางเข้าไปศึกษาทางธรรมในกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2457 ขณะเมื่อวัยเพียง 11 ปีเท่านั้น โคลงนิราศกล่าวว่า

ลูงปักคีตั้งผู้	อุปถัมภ์ เราฤา
มาเยี่ยมเราและนำ	พุดน้อม
เรื่องบางกอกประจำ	ว่าสนุก สบายเฮย
ทั้งชักชวนเราพร้อม	เพื่อเมื่อเมืองหลวงฯ ³⁶

เราอาจกล่าวได้ว่าความมั่นใจที่จะให้ความอุปการะเด็กชายวัยเพียง 11 ปีของคนสักคนหนึ่งนั้นคงจะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะคนซึ่งมีที่ทางอย่างมั่นคงอยู่แล้วในเมืองหลวง กรณีลูงปักคีของกวีผู้แต่งอัตตประวัติคำโคลงก็เช่นกัน ด้วยเหตุนี้การออกจากชุมชนบ้านดอนคันทน์ของชาวนาอย่างลูงปักคินั้น คงจะเกิดขึ้นก่อนพระมหาเปลี่ยนเดินทางเมื่อปี พ.ศ.2457 นานพอสมควร

เราจะมองเห็นความเป็นจริงข้อนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อหันไปพิจารณาเนื้อความบางตอนของนิราศรับพิขน์ โดยเฉพาะตอนที่กล่าวถึงภาพเหตุการณ์เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณเดินทางไปถึงกรุงเทพมหานครแล้ว แม้ว่าในตอนแรกพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะปรวิติคไปโดยตลอดว่าในฐานะของพระบ้านนอกและชราภาพมาก ท่านอาจจะแปลกแยกกับ

³⁵สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” เอกสารลายมือพระแดง จิตติญาณ (แดง มากนวล) และนายมาณพ มากนวล, ม.ป.ป., หน้า 22.

³⁶พระมหาเปลี่ยน, อัตตประวัติคำโคลง (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496; พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกคิส สิริพงศ์ ผู้เป็นโยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านดอนคันทน์ ตำบลคูขุด อำเภोजึงพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน พ.ศ.2496), หน้า 22.

พระที่กรุงเทพฯ ทั้งในเรื่องของการสื่อสาร หรือการกินการอยู่ แต่ปรากฏว่าเมื่อท่านไปถึงกรุงเทพฯ ภาพบรรยากาศที่ท่านบรรยายไว้ในนิราศรับพัชนีกลับทำให้เรารู้สึกเหมือนท่านอยู่ในวัดทางภาคใต้ ท่านบรรยายไว้ว่า

พระจะนะและพระวัดชะแล้	วัดชะแมก็ยังคงจำนาง
พระบางกอกก็มีไม่กี่องค์	พระนอกกรุงมาอยู่มีมากมาย ³⁷

นิราศรับพัชนีตอนนี้สะท้อนว่ามีพระที่บวชไปจากวัดจะนะ วัดชะแล้ วัดชะแม และวัดอื่นๆ ในจังหวัดสงขลาไปอยู่ที่วัดในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก กลอนนิราศตอนหนึ่งบรรยายบรรยากาศที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณได้รับการต้อนรับจากพระเหล่านั้นอย่างอบอุ่นและเป็นกันเองว่า

นั่งล้อมหน้าล้อมหลังพลางไต่ถาม	ตามเรื่องความที่มาเหตุไฉน
พระชุมบอกสืบความตามเรื่องไป	ต่างทราบในเรื่องสิ้นแสนยินดี
บ้างไปจัดปัดกวาดปูเสื่อหมอน	ที่นั่งนอนหมอนตั้งไว้ข้างที่
จุดโคมยามตามไฟในทันที	จัดหาที่เขียนขันและปั้นชา
พระพรรษาเริ่มอ่อนสนิทเหมือนศิษย์สอน	ไม่เกรงงอนเกลียดซึ่งคิดหึงสา
ด้วยพระชุมอยู่วัดนั้นแต่นานมา	พระสงขลาเพื่อนมียู่มากองค์ ³⁸
ปูเสื่อ = ปูเสื่อ	หึงสา = อิจฉา

หรือบรรยากาศในวัดสามพระยาในวันที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณกำลังจะเสร็จสิ้นภารกิจ นิราศรับพัชนีก็ให้ภาพและความรู้สึกแก่เราไม่ต่างอะไรกับภาพและความรู้สึกที่อาจเกิดขึ้นอย่างเป็นปกติเมื่อเข้าไปเห็นความสัมพันธ์ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เราจะเห็นผู้คนจากชุมชนทางตะวันออกของลุ่มทะเลสาบสงขลาจำนวนหนึ่งเดิน

³⁷ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁸ เรื่องเดียวกัน.

เข้าออกเยี่ยมเยือนพระครูวิจารณ์ศีลคุณอย่างสนิทชิดเชื้อและเคารพศรัทธา ผู้คนเหล่านี้เมื่อ พ.ศ. 2460 คงได้เปลี่ยนสถานภาพจากชาวนาไปสู่พระสงฆ์ ข้าราชการ และคนในเมืองหลวงไปแล้ว นิราศสะท้อนภาพบรรยากาศดังกล่าวเอาไว้ว่า

ขึ้นรถเจ๊กชักไวไปตามถนน	รีบร้อนรนเร็วไวไปส่งสู่
ณ วัดสามพระยาที่มายู่	สานุศิษย์รู้ไปนั่งในกลางคิน
ถามถึงญาติและมิตรที่อยู่หลัง	บอกสบายให้ฟังน้ำใจชื่น
ประสกพระไปหาทุกคำคิน	พระวัดอื่นใกล้ไกลรู้ไปมา
ไม่ทราบว่ามีจากแต่วัดไหน	สุดแท้แต่ที่ไปจากสงขลา
อีกพระเส่งวัดโพธิ์รู้เรื่องมา	พระมหาห้วกะดินได้ยื่นไป
พระนุ้ยเป็นสามเณรไปแต่วัด	ครบปียัติได้สองพรรษาใหม่
ทั้งพระกำวัดหงษ์ประจใจ	รู้เรื่องไปไปหาทุกอาราม
ครูธรรมาธิการกับนายเปรื่อง	ครั้นรู้เรื่องไปหาพูดจาถาม
ถึงญาติมิตรบิดวงศ์พวงพงษ์นาม	ก็เล่าความอยู่สบายให้เขาฟัง
หนูกลับฝากผ้าไปให้นายเปรื่อง	รับเรื่องทราบสมอารมณ์หวัง
พระวิโชติอยู่ใกล้ได้ยื่นฟัง	ออกคำสั่งยกสำหรับให้ทุกวัน ³⁹

ปียัติ = ปรียัติ

จากนิราศตอนนี้เราอาจเห็นได้ชัดเจนถึงความพลุกพล่านของผู้คนจากชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาในวัดสามพระยา กล่าวคือบุคคลที่เข้ามาเยี่ยมเยือนพระครูวิจารณ์นั้นมีทั้งลูกศิษย์จากวัดจะทั้งพระโดยตรง และคนอื่นๆ ที่ท่านไม่รู้จักรวมอยู่ด้วย ในฐานะของพระซึ่งมีชื่อเสียงเป็นอย่างยิ่งในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา (โดยเฉพาะชุมชนด้านทิศตะวันออก) ขอบข่ายในชีวิตและความรู้ของท่านจึงย่อมจะกว้างไกลไปด้วย การที่มีพระ ลูกศิษย์ ในความอุปการะของท่าน และคนที่ท่านไม่รู้จักเข้ามาหาท่านที่วัดสามพระยาจำนวนมาก นอกจากจะสะท้อนโดยตรงถึงความมีชื่อเสียงของท่านแล้ว ในทาง

³⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

กลับกันกลุ่มคนที่ท่านไม่รู้จักก็ยิ่งชี้ให้เราเห็นถึงกลุ่มทะเลสาบสงขลาพลัดถิ่นซึ่งเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ผ่านทางการอุปถัมภ์หรืออุปการะจากพระหรือบุคคลที่มีกำลังสายอื่นๆ ด้วย คนเหล่านี้ท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณไม่รู้ว่ามีมาจากชุมชนไหนกันบ้าง แต่รู้ว่ามีมาจากสงขลา หรือชุมชนด้านทิศตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบด้วยกันทั้งสิ้น นับดังกล่าวนี้นี้สะท้อนให้เราเห็นว่าการอพยพออกจากชุมชนของชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออกนั้นเกิดขึ้นเสมอมาด้วยช่องทางต่างๆ โดยเฉพาะการศึกษาทางศาสนา ยิ่งในระยะหลังๆ ที่การศึกษาสมัยใหม่ขยายตัวไปสู่ชาวนามากขึ้น ชาวนาก็ทะเยอทะยานอย่างมากที่จะใช้การศึกษาไต่เต้าเพื่อไปให้พ้นจากอาชีพทำนา ข้าราชการตำรวจคนหนึ่งจึงรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณนายเพียร นะมาตร์ กวีผู้แต่งนิราศจินตนาจาริกเป็นอย่างมาก เพราะนายเพียร “นับเป็นคนแรกที่ขุดขึ้นมาจากโคลนตมในทุ่งนาบ้านคอนคัน”⁴⁰ นอกจากนั้นในช่วงชีวิตของนายเพียร บทบาทที่สร้างความภาคภูมิใจให้แก่ลูกหลานของเขาได้ไม่น้อยก็คือการพาลูกหลานชาวนาจากบ้านคอนคันออกไปจากชุมชนเพื่อสนับสนุนให้ได้รับการศึกษาและประกอบอาชีพอื่นๆ กล่าวคือนายเพียร “เมื่อกลับไปเยี่ยมบ้านเกิดที่ตำบลคอนคัน...ก็จะชักชวนญาติให้ไปเรียนหนังสือและทำงานที่จังหวัดนราธิวาสเสมอๆ”⁴¹ ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนลักษณะนี้เป็นตัวการที่ทำให้การอพยพเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพตัวเองของชาวนาเป็นไปอย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้น ความสำเร็จของลูกหลานชาวนาที่สามารถไต่เต้าทางสังคมจนพ้นไปจาก “โคลนตมในทุ่งนา” ได้ ถือเป็นความสำเร็จที่ชุมชนภาคภูมิใจ เพราะความสำเร็จนั้นเกิดขึ้นมาจากข้าวในนา วรรณกรรมนิราศส่วนหนึ่ง เช่น นิราศรบพชันี นิราศจินตนาจาริก นิราศกลางทะเลหลวง นิราศ

⁴⁰ โชคชัย ส่องเจริญ, “น้ำตาหลังยังไม่หมดสิ้น,” ใน หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

⁴¹ อัมพร นะมาตร์, “คุณพ่อครับ,” ใน หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

อัตตประวัติคำโคลง นิราศสงขลา นิราศประวัติการรับราชการ ถือเป็นบันทึกของการเดินทางหรือช่วงชีวิตที่ประสบความสำเร็จแล้วของลูกหลานชาวนา ทั้งในทางธรรมและในการศึกษาสมัยใหม่ ในหนังสือประวัติตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา เราจะได้ถึงความภาคภูมิใจของชุมชนเกี่ยวกับผู้คนเหล่านี้ ด้วยการที่หนังสือได้แจกแจงรายละเอียดอย่างครบถ้วนเกี่ยวกับ “ลูกบางเขียด” ที่ประสบความสำเร็จในชีวิตทั้งในทางธรรมและทางโลก โดยเฉพาะลูกหลานที่ได้รับราชการและเรียนระดับปริญญาตรีขึ้นไป⁴² ในหนังสืองานศพของข้าราชการระดับสูงและผู้ประสบความสำเร็จในชีวิตจำนวนหนึ่ง มักจะอ้างถึงชีวิตช่วงหนึ่งอย่างภาคภูมิใจที่ได้ทำนา⁴³ แม้แต่พระยาโสภณพัทลุงกุล ท่านก็ยังเขียนประวัติตัวเองว่าในบั้นปลายชีวิตท่านก็ยังทำนา⁴⁴ หรือใช้ชีวิตเสียช่วงหนึ่งช่วงเวลาหนึ่งเป็นชาวนานั่นเอง

2. ชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกทะเลสาบสงขลา

บริเวณทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ปัจจุบัน พื้นที่นี้เคยมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำนาเป็นอย่างมาก เพราะมีลำคลองซึ่งมีต้นน้ำไหลมาจากเทือกเขาบรรทัดพัดพาความอุดมสมบูรณ์ลงมายังที่ราบติดทะเลสาบนับสิบๆ สาย เช่น คลองลำปำ คลองนางลาด คลองจงเก คลองปรางหมู่ คลองป่าพยอม คลองปิ่นเต คลองป่าตอ คลองท่าแนะ คลองโละจังกระ คลองท่ามะเค็ด คลองบางแก้ว คลองป่าบอน คลองรัตภูมิ คลองพรุพ้อ คลองแม่เตย เป็นต้น เมื่อครั้ง

⁴²พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 24-29.

⁴³ในทิศทางเดียวกัน นัยของหนังสืองานศพก็สะท้อนถึงการบันทึกความสำเร็จของผู้ตายด้วย เมื่อพิจารณาเช่นนี้จึงไม่น่าแปลกใจที่ในหนังสืองานศพจะปรากฏรายนามเครือญาติผู้ตายอยู่มากมายที่ประสบความสำเร็จในชีวิตด้วยงานอื่นๆ ที่ไม่ใช่การทำนา เพราะความสำเร็จของบุคคลเหล่านั้นคือความสำเร็จของผู้ตายนั่นเอง มุมมองนี้อาจสามารถอธิบายได้ถึงวัฒนธรรมหนังสืองานศพอันเข้มแข็งแพร่หลายในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา

⁴⁴พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), ประวัติและธรรมเนียมปฏิบัติของพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) (พระนคร: ม.ป.ท., 2476; พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) ณ วัดคูหาเต่า จังหวัดพัทลุง วันที่ 5 พฤษภาคม 2476), หน้า 10.

พระยาโสมณพัทลุงกุลเดินทางไปยังเมืองปะเหลียนดังที่บันทึกเอาไว้ในนิราศเมืองปะเหลียน พ.ศ.2422 ตลอดระยะทางตั้งแต่ลำปำถึงด่านช่องระหว่างพัทลุงกับตรัง ท่านและบ่าวไพร่ต้องข้ามและผ่านคลองถึง 9 สาย⁴⁵ แม้ในนิราศจะไม่ได้บันทึกเอาไว้ว่าคลองทั้ง 9 สายนั้นคือคลองอะไรบ้าง แต่เห็นได้ว่าคลองเหล่านั้นเป็นคลองใหญ่และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ ดังเช่นเมื่อเดินทางไปถึงบ้านนา นิราศบรรยายถึงการข้ามคลองสายหนึ่งว่า ยากลำบากอย่างมาก กระแสน้ำไหลเชี่ยวกราก หากพอเรือเพียงเล็กน้อย น้ำก็อาจจะพัดพาคนหายไปถึงได้ นิราศบรรยายความทุกข์ทรมานดังกล่าวเอาไว้ว่า

รำพันพลางช้าเดินจนเกินวัด	เข้าพงชู้ตัดทางขึ้นข้างขวา
ออกจากคลองข้ามลำน้ำมา	สายชลาลึกเชี่ยวเป็นเกลียวโชน
ข้างข้ามพ้นแต่คนเดินลำบาก	ชูห่อหมากห่อผ้าผาโผน
บ้างเดินเลียบริมหาดไม่อาจโจน	พอดัวโตนดินตะแกงน้ำแพงไป
นางหนูจิ้นร้องให้นายเม้งช่วย	นายปานฉวยอุ้มข้ามสายน้ำไหล
นายเม้งโกรธตาแดงเป็นแสงไฟ	พวกที่ไปให้ลั่นสนั่นเกรียว ⁴⁶

ห่อหมาก = สำหรับหมากพลู

ความทุกข์ทรมานที่ปรากฏอยู่ในนิราศนี้ นอกจากสะท้อนให้เห็นถึงน้ำทำอันอุดมสมบูรณ์ของชุมชนทางแถบนี้ในยุคนั้น ยังบอกถึงสภาพของชุมชนด้วยว่าชุมชนห่างไกลศูนย์กลางเหล่านี้ ยังไม่เป็นที่ขยายตัวมากนัก เพราะยังไม่เห็นความพยายามของคนในการจัดการกับอุปสรรคในธรรมชาติที่จะมีผลต่อวิถีสังคมและการผลิต ขณะที่เมื่อผ่านชุมชนที่ขยายตัวแล้ว คลองอันอุดมสมบูรณ์ไม่ใช่อุปสรรคของการเดินทางเลย นิราศจึงบรรยายภาพขณะเดินทางผ่านข้ามคลองในชุมชนที่ขยายตัวแล้วไปโดยไม่ให้รายละเอียดใดๆ นอกจากบอกว่าเดินข้ามคลอง เช่น ในชุมชนที่ขยายตัวมา

⁴⁵พระยาโสมณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2523), หน้า 2, 4, 7-12, 17.

⁴⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

ก่อนแล้วอย่างชุมชนลำปำนิราศบอกเพียงแต่ว่า “มาถึงสะพานยาวค้อยก้าวย่อง ช้างข้าม
คลองขึ้นบกหญาจรจัด”⁴⁷ บางครั้งก็แวะพักอาบน้ำในคลองอย่างสบายอกสบายใจเสียอีก
ดังเช่นเมื่อเดินทางไปถึงบ้านเขากังก็ให้ช้างหยุดพัก นิราศบรรยายไว้ว่า

ถึงศาลาที่หน้าบ้านเขากัง	ช้างพลายพังหยุดสำนักพอพักผ่อน
ฟังจากหลังช้างค้อยอย่างจร	อาบสาครในสายกระแสนชล
ชวนคุณโตนั่งเล่นเย็นเรื่อยเรื่อย	พอหายเหนื่อยจะได้ไปในไพรสนธ์
พวกบ่าวไพร่พร้อมพรูอยู่ทุกคน	ขึ้นกมลสรวลเสเสียงเฮฮา ⁴⁸

ในบริเวณตะวันตกของทะเลสาบสงขลามีชุมชนชาวนาเก่าแก่ดำรงอยู่แล้วหลาย
ชุมชนด้วยกัน เช่น ชุมชนกำแพงเพชร ชุมชนบางแก้ว ชุมชนเขาชัยสน ชุมชนชะรัด
ชุมชนงหรา รวมทั้งชุมชนที่มีศักยภาพเป็นศูนย์กลางของชุมชนอื่นๆ หรือชุมชนที่
มีสภาพเป็นเมือง เช่น ชุมชนลำปำ หรือชุมชนคูหาสวรรค์ ชุมชนเหล่านี้อยู่มาก่อน พ.ศ.
2420 แล้ว อย่างไรก็ดี การกล่าวเช่นนี้ก็หาได้หมายความว่าบริเวณรอบๆ ชุมชนเหล่านี้
จะถูกบุกเบิกเป็นนาไปเสียทั้งหมด สภาพที่สะท้อนออกมาจากนิราศเมืองปะเหลียน
ของพระยาโสมณพัทลุงกลบอกร่ำว่าพื้นที่บริเวณนี้ขณะนั้นยังคงเป็นป่าดงดิบ การ
บุกเบิกนาของชาวนารายย่อยจึงเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก นอกจากต้องมีกำลังแรงงาน
มากพอเท่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องยากยิ่งของชาวนา ไม่เพียงเท่านั้น หากชาวนาคนใดหรือกลุ่ม
ใดสามารถเข้าไปบุกเบิกได้ พวกเขายังต้องเผชิญกับปัญหาไข้ป่า และยังต้องต่อสู้กับสัตว์
ป่าอีกด้วย ผู้บุกเบิกชุมชนงหราผู้หนึ่งต้องต่อสู้กับสัตว์ป่าจำพวกเสือ หมี ซึ่งอาศัยอยู่
มากในป่าแถบนั้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2450 แต่ด้วยความที่มีร่างกายแข็งแรง เขาก็

⁴⁷พระยาโสมณพัทลุง (สว้าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁴⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

สามารถพิชิตป่าทึบผืนนั้น จนได้สร้างบ้านเรือนสืบทอดมาถึงปัจจุบัน⁴⁹ แต่ชาวนาผู้หนึ่งในเขตอำเภอควนขนุนปัจจุบันกลับเป็นชาวนาที่โชคร้าย ทั้งๆ ที่ได้จับจองที่ดินในวังที่เขาวังปัจจุบันไว้แล้ว แต่พอเริ่มถางป่าก็มีอุบัติเหตุถูกช้างป่าแทงเสียก่อน⁵⁰ ในระยะหลังๆ ยังต้องประสบกับปัญหาน้ำในการเพาะปลูกด้วย เพราะลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ลาดต่ำมากทำให้น้ำฝนที่ตกลงมาในลำคลองเล็กๆ หลายสายดังที่กล่าวข้างต้นนั้นจึงไหลลงทะเลไปอย่างรวดเร็วทำให้ไม่มีน้ำจืดสนับสนุนการเพาะปลูกอย่างเพียงพอ⁵¹

ด้วยข้อจำกัดทำนองนี้ การขยายตัวของชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบเมื่อช่วงปี พ.ศ. 2422 จึงขยายออกไปได้ไม่ห่างไกลจากศูนย์กลางของชุมชนมากนัก ในนิราศเมืองปะเหลียน กวีมีน้ำเสียงมั่นใจที่จะกล่าวถึงผืนนาขนาดใหญ่พอที่จะเรียกว่า ‘ทุ่ง’ และ ‘ทุ่งนา’ ได้ก็เมื่อขี่ช้างออกมาจากบ้านพักในตัวเมืองลำป่าได้เพียงไม่ถึงกิโลเมตร นั่นคือก่อนจะถึงวัดวังและหลังผ่านวัดเบิกเพียงไม่กี่อึดใจ นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ดูศาลเจ้าหลักเมืองเปลื้องวิตก	สองหัตถ์ยกขึ้นประณมก้มเกศ
เจ้าพ่อช่วยรักษาตัวข้านี้	ให้มีแต่ความสบายไร้โรค
ช้างเดินดัดลัดทางออกกลางทุ่ง	เข้มนมุงเหลียวแลชะเง้อหา
เห็นต้นไทรใบก้านตระการตา	อนิจจาตัวพีชโรโร ⁵²

⁴⁹ขงยุทธ ชูแว่น, การดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ ‘ไร่เลื่อนลอย’ ในหมู่บ้านบริเวณเชิงภูเขาบรรทัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง (พ.ศ.2518-2529) (สงขลา: ชมรมสังคมศาสตร์ภาคใต้, 2529), หน้า 21.

⁵⁰“อนุสรณ์งานฉลองสถูป (บัวใหม่) ของทวดปาน ทวดนวลแก้ว และทวดแจ่ม ทองขุนคำ,” อ้างถึงใน สารูป ฤทธิ์ชู และสุณีย์ ทองไชร์, ตามรอยช้างแลได้ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 56.

⁵¹กรมชลประทาน, “การพัฒนาการชลประทานในจังหวัดภาคใต้,” ใน ผลงานพัฒนาภาคใต้ (พระนคร: คณะกรรมการพัฒนาภาคใต้, 2504), หน้า 55.

⁵²พระยาโสภณพัทลุงกุล, เรื่องเดิม, หน้า 2.

หลังจากนั้นก็ผ่านวัดเบิกซึ่งชำรุดทรุดโทรม ก่อนมาถึงผืนนาขนาดใหญ่พอจะเรียกว่า ‘ทุ่งนา’ อีกทุ่งหนึ่ง ดังความว่า

มาถึงสะพานยาวค้อยก้าวย่อง
พีนั่งชมทุ่งนาสารพัด

ซ้างข้ามคลองขึ้นบกหญ้าารจัด
ล้วนข้าวกล้าเขียวชั้ดระบัดกอ⁵³

เมื่อพ้นอาณาเขตชุมชนลำปำและชุมชนคูหาสวรรค์ไปแล้ว ที่ดินสองข้างทางที่พระยาโสภณพัทลุงกุลเดินทางผ่านก็ยังไม่ถูกหักเป็นพื้นที่นาออกไปอย่างกว้างขวางแต่อย่างใด จะมีก็แต่ชุมชนริมคลองซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางที่กวีและคณะเดินทางผ่าน เช่นเมื่อผ่านบ้านนางลาด กวีก็บรรยายภาพชุมชนไว้เพียงสั้นๆ ว่า “พื้มองดูเห็นแต่หมู่บ้านไกลไกล”⁵⁴ โดยไม่เห็นรายละเอียดเกี่ยวกับผู้คนหรือความเคลื่อนไหวอื่นใดอีก

ภาพสะท้อนในนิราศเมืองปะเหลียนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาในยุคนี้อยังไม่ถูกหักร้างทางพงออกไปอย่างกว้างขวางนัก⁵⁵

⁵³พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

⁵⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

⁵⁵พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2433) ก็ได้กล่าวถึงชุมชนบนเส้นทางจากลำปำถึงคูหาสวรรค์ไว้เช่นกันว่าบนเส้นทางนี้ล้วนเป็นที่ราบทำนาทั้งหมด “ไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้แต่ที่ ‘ควน’ คือเนิน จึงเป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ ผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบลๆ หนึ่งมี 20-30 เรือน แต่ในหมู่เหล่านี้บ้านควนพร้าวเป็นบ้านใหญ่กว่าทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง...น้ำลำปำ...ราษฎรกันทำนาบขังน้ำไว้ทำนาเป็นตอนๆ ตลอดไป” เพราะสภาพพื้นที่ตั้งแต่ลำปำจนถึงเขากังเป็นเช่นนี้เองทำให้เราสามารถเข้าใจถึงน้ำเสียงมั่นใจของพระยาโสภณพัทลุงกวีผู้แต่งนิราศเมืองปะเหลียนได้ในการที่ท่านจะเรียกผืนนาในบริเวณดังกล่าวว่าเป็น ‘ทุ่ง’ และ ‘ทุ่งนา’ และเพราะความเป็นชุมชนชาวนาเช่นเดียวกันที่ทำให้เส้นทางคมนาคมจากลำปำถึงคูหาสวรรค์สะดวกสบายกว่า จนขบวนเดินทางของพระยาโสภณพัทลุงใช้เวลาจากลำปำถึงเขากังเพียงไม่กี่ชั่วโมงเท่านั้น ขณะที่บนระยะทางจากเขากังถึงบ้านลำกะที่มีความยาวเกือบจะเท่าๆ กัน คณะเดินทางกลับใช้เวลาเดินทางนานกว่ามาก ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120

ความเป็นไปได้ข้อนี้ยังสามารถเห็นได้จากการที่กวีและคณะหยุดพักขบวนหลายครั้ง เพราะการเดินทางที่ยากลำบากทำให้ช้าง ไพร่ และทาสที่ร่วมขบวนเหน็ดเหนื่อยโดยง่าย กล่าวคือหลังจากกวีออกมาจากลำปำผ่านเส้นทางที่สะดวกสบายจากลำปำมายังชุมชน อุหาสวรรค์แล้ว ขบวนก็หยุดพักครั้งแรกที่บ้านเขากัง เส้นทางหลังจากนี้จะเป็นป่า ทึบลำบากมาก เพราะคล้อยหลังไปเพียงไม่กี่ไร่ (หากวัดจากปัจจุบันจะเป็นระยะทาง ประมาณ 3 กิโลเมตร) ขบวนหยุดพักอีกครั้งที่บ้านเขาเจียก จากเขาเจียกอีกราว 8 กิโลเมตรก็ถึงบ้านลำกะเวลาบ่ายค่ำ⁵⁶ ความยากลำบากของเส้นทาง ทำให้คณะเดินทาง ของพระยาโสภณพัทลุงกุลใช้เวลาถึงหนึ่งวันหมดไปกับระยะทางเพียงไม่ถึง 20 กิโลเมตร

การสำรวจต้นฉบับวรรณกรรมไม่พบว่ามีวรรณกรรมนิราศที่สะท้อนภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวนาในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2420-2450 อย่างไรก็ตามก็ตีเอกสาร ของทางราชการบางฉบับก็สะท้อนให้เราเห็นว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงกับชุมชนชาวนาใน แถบนี้ขึ้นชัดเจนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 กล่าวคือชุมชนชาวนาที่พระยาโสภณพัทลุงกุลเห็น อยู่ไกลๆ เมื่อปี พ.ศ. 2422 ดังปรากฏในนิราศเมืองปะเหลียน เริ่มขยายตัวเข้ามายังริมทาง สัญจรทางบกมากขึ้น ทำให้พื้นที่ป่าบริเวณสองข้างสายนี้เปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด

เอกสารฉบับดังกล่าวคือจดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เอกสาร ได้บรรยายไว้อย่างชัดเจนถึงความเปลี่ยนแปลงนั้น กล่าวคือนอกจากจะมีการขยายตัวของพื้นที่ทำนากว้างเข้ามาข้างๆ ทางสัญจรมากขึ้นแล้ว ชาวนายังเคลื่อนย้ายบ้านเรือนมา อยู่บริเวณข้างทางอีกด้วย ดังเช่นสภาพสองข้างทางตั้งแต่บ้านนาท่อมจนถึงท่ามิหรำ “มี นาอยู่มากหน่อย แต่ร้างบ้าง เปนฟางบ้าง มีเรือนที่เห็นได้อยู่ใกล้ถนน 4-5 หลัง...ต่อไป เปนนาก็ทั้งสองฟาก แลมีบ้านสวนสลับบ่อยๆ เสมอไป...ออกดงยาง เปนทุ่งนาสวน

^{55(ต่อ)} รวม 4 คราว (พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ, 2468; ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ พระราชทานในจารพระศัพทสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิริินิภาพรธวัดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรศักยญา ณ พระเมรุท้องสนามหลวง 2468), หน้า 22-27.

⁵⁶พระยาโสภณพัทลุงกุล, เรื่องเดิม, หน้า 1-5.

บ้านปนกันไปอย่างตอนก่อน ตั้งแต่บ้านนาท่อมมาทางราบเสมอหมด ตอนนีถนนทำ
เรียบดีด้วย แต่มีถนนเก่าตายข้างทางอีก...ข้ามสะพานก็ถึงที่พักตำบลท่ามิไร”⁵⁷

2.1 การเติบโตของชุมชนริมทางคมนาคมแบบใหม่

ในห้วงเวลาที่ชาวนากลุ่มเล็กๆ กลุ่มหนึ่งทางด้านทิศตะวันตกของ
ทะเลสาบสงขลาเคลื่อนย้ายชุมชนเข้ามาริมทางถนนที่เริ่มพัฒนาขึ้นในช่วง พ.ศ. 2440
เป็นต้นมา ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนและเอกสารของข้าราชการจาก
ส่วนกลางดังกล่าวข้างต้น ชาวนาอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งอยู่ติดกับทะเลสาบสงขลาทางด้านทิศ
ตะวันตกและชาวนาจากชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา หรือชาว ‘ท่า
ออก’ ก็เริ่มอพยพมาขยับขยายที่ดินบริเวณริมทางรถไฟซึ่งเปิดใช้อย่างเป็นทางการในปี
พ.ศ.2459 เช่นเดียวกัน⁵⁸ ภาพการขยายตัวนี้เราสามารถเห็นได้ชัดเจนมากในนิราศรับ
พัชนี ที่ได้บันทึกสภาพและความคึกคักของชุมชนริมทางรถไฟเอาไว้อย่างมีชีวิตชีวา
หลายชุมชน บางชุมชนเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เช่น ชุมชนบางกล่ำ ชุมชนบางแก้ว
ชุมชนเขาชัยสน ชุมชนคูหาสวรรค์ ชุมชนปากคลอง ชุมชนแหลมโดนด ชุมชนเหล่านี้
บางชุมชนก็ย่อมจะดำรงอยู่เป็นชุมชนเล็กๆ อยู่ก่อนหน้าการเข้ามาของเส้นทางรถไฟแล้ว
แต่สำหรับบางชุมชน ในปี พ.ศ.2464 นั้นเราจะเห็นว่ากำลังอยู่ระหว่างการบุกเบิก
หรือไม่ก็อยู่ระหว่างการขยายตัว เช่น ชุมชนน้ำกระจ่าย กวีกล่าวว่า

ที่น้ำกระจ่ายเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตทางรถกำหนดที่
สองข้างทางสร้างสวนมะพร้าวมี	อ้วนงามดีพึงปลูกตกลูกกลาย
ยังคิดสร้างถางป่าต่อต่อไป	รอยเอาไฟเผาเลนเหมือนปรนไร
ความโลภของมนุษย์สุดแรงร้าย	ไม่คิดกายว่าจะเหนื่อยเมื่อยกายา ⁵⁹

⁵⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไป
ตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 42.

⁵⁸ ปก แก้วกาญจน์, การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง
(สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2534), หน้า 73.

⁵⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10.

ความเคลื่อนไหวเพื่อการบุกเบิกและการขยายตัวของชุมชนริมทางรถไฟในนิราศรับพัชนีนั้นเราจะเห็นได้ตลอดรายทาง ไม่ว่าจะเป็นผู้คนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหรือนอกเหนือไปจากนี้ เช่น ชุมชนบ้านคลองจัง ชุมชนบ้านช่องเขา ในจังหวัดนครศรีธรรมราชก็เป็นชุมชนใหม่ที่เกิดขึ้นหลังการเข้ามาของทางรถไฟ กลอนนิราศเล่าถึงภาพของชุมชนช่องเขาไว้ว่า “ใช้คนจ้างถางป่าไปอีกเล่า นานคงเข้าดูไปไกลหายหู”⁶⁰ หรือชุมชนบ้านคลองจังที่เห็นร่องรอยของการถางป่าไฟ แสดงถึงความเป็นชุมชนใหม่อย่างชัดเจนว่า

เมื่อยามเช้าเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตรถไฟรีบผายผัน
เลื่อนเลขไปในป่าพนาวัลย์	ใกล้กระชั้นถึงสถานีที่คลองจัง
มีคลองทำนาไร้อยู่หลายบ้าน	ปลูกเรือนร้านมากมายอยู่หลายหลัง
ที่สร้างสวนหมากมะพร้าวเล่าก็ยัง	บ้านเพิ่งตั้งบ้านใหม่ไปเรียงราย
รถออกจากสถานีเลยรีรา	ไปริมป่าไม้ไผ่ผากมากใจหาย
รอยคนฟันบันเล่นเสียเรี่ยราย	ไม่มีไม้อื่นมาเข้าปะปน ⁶¹

ภาพการบุกเบิกและการขยายตัวของชุมชนเหล่านี้แม้ไม่ใช่ภาพที่เกิดขึ้นในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบโดยตรง แต่แสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ของผู้คนในการตอบรับกับความเปลี่ยนแปลงทางด้านการคมนาคมซึ่งย่อมส่งผลต่อการดำเนินชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ มโนทัศน์เช่นนี้ย่อมเป็นสากลซึ่งสามารถเกิดขึ้นแก่ชาวนาในแถบใดก็ได้ ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเองก็คงหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะรับกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้

เมื่อเราคำนึงว่าภาพจากรายงานของทางราชการเมื่อปี พ.ศ. 2445 และภาพนิราศตอนนี้เป็นภาพเมื่อปี พ.ศ. 2464 หลังการเริ่มต้นอย่างเป็นทางการของรถไฟสายใต้เพียง

⁶⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ไม่กี่ปีเท่านั้น ทำให้เป็นที่น่าสังเกตว่าการบุกเบิกชุมชนเพื่อตอบสนองการคมนาคมที่พัฒนาขึ้น ได้รับการตอบสนองภายในเวลาอันรวดเร็วจากชาวนา ปราบฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่าในห้วงเวลานั้นความอ่อนไหวต่ออุปสรรคในในการทำนาพร้อมที่จะทำให้ชาวนาอพยพเคลื่อนที่ได้ทันทีที่พวกเขามีทางเลือกอื่นๆ และการอพยพเพื่อบุกเบิกชุมชนริมถนนและทางรถไฟในระยะนี้ก่อให้เกิดตลาดขึ้นมาเป็นจำนวนมาก บริเวณริมทางรถไฟ และริมทางรถยนต์ เหมือนกับที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วเมื่อครั้งที่การคมนาคมทางน้ำยังเป็นหลักอยู่ในชุมชนบริเวณด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ในนิราศนายชิต ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ.2475 แสดงถึงความคึกคักของชุมชนริมทางระหว่างจังหวัดพัทลุงและจังหวัดตรัง ตั้งแต่ชุมชนเขาพนมวังก์ ชุมชนหว่างคลอง ชุมชนเขาเจ็ยก ชุมชนนาท่อม ชุมชนม่วงลูกคำ ควนดินสอ บ้านนา ต้นไทร ความคึกคักดังกล่าวนี้เป็นความคึกคักของการปฏิสัมพันธ์กันในตลาดซึ่งกลอนนิราศได้บรรยายเอาไว้ถึง 4 แห่งด้วยกันคือตลาดนาท่อม ตลาดปากควน ตลาดนาวง ตลาดต้นไทร เราจะเห็นภาพของผู้คนที่หลากหลายเข้ามาปะทะสังสรรค์กันชุมชนแถบนี้ทั้งจีน แขก และไทย

ของที่ขายรายเรียงเคียงเป็นแถว	อีกถ้วยแก้วชามฝรั่งยังใหม่ๆ
ทั้งเสื้อผ้าแพรสีฉวีไล	ล้วนใยไหมตั้งขายดูกายกอง
จีนแขกไทยนั่งดูอยู่เป็นหลั่น	สารพันหญิงชายที่ขายของ
พวกสาวสาวแม่ค้ำนำประคอง	เนตรน้ามองชมเพลินพลางเดินดู ⁶²

ตลาดแสดงถึงความจำเป็นในการปะทะสังสรรค์ของผู้คนที่หลากหลาย ภาพเหล่านี้ยังแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของผู้คนในละแวกเดียวกันจนก่อให้เกิดเป็นชุมชนที่ขยายใหญ่ขึ้นอีกด้วย พิจารณานิราศนายชิต จะพบว่าชาวนาในชุมชนทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลาเมื่อ พ.ศ. 2470-2480 ขยายพื้นที่ทำนาออกไปกว้างขวางขึ้นกว่ายุคก่อนหน้านั้นมาก กล่าวคือเมื่อถึงด้านตรวระหว่างเขตจังหวัดพัทลุงกับ

⁶²นายชิต, นิราศนายชิต (พัทลุง: ม.ป.ท., 2541), หน้า 3.

จังหวัดตรังนายชิตก็ต้องหลบหนีเข้าป่าข้างทางเพื่อหนีการตรวจจับ ไม่นานนักก็พ้นเขตป่าแล้วจึงออกไปถึงทุ่งนา ถัดจากนั้นก็ไปพบเพื่อนเกลอในชุมชนอีกชุมชนหนึ่ง ดังกลอนว่า

เพราะมีด่านขวางไว้ที่ข้างหน้า	ตัวของข้าชิตนายผ่านไม่ไหว
ลงจากรถตั้งหน้าบุกป่าไพร	ด้วยฉันทะริ่หลีกตัวกลัวภัย
ซั้วเดินเท้าสั่นสั่นฉันท้อออกทุ่ง	สายตามุ่งพอสวมอารมณ์หมาย
ด้วยเกลอพร้อมเพื่อนข้ารีบพากาย	เมื่อตอนบ่ายถึงเจาะพอประมาณ ⁶³

นาย = ตำรวจ

ออกจากชุมชนนั้นไปเพียง “บัดเดียว” ก็พบกับอีกชุมชนหนึ่ง ดังกลอนว่า

บัดเดียวหนึ่งถึงเรือนแม่เพื่อนพร้อม	ลูกบนบ้อมวันทาแล้วปราศรัย
หยุดพักนอนพ่อนกายคลายร้อนใจ	แม่อาลัยรักใคร่มิให้จร ⁶⁴

การขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกและชุมชนที่กว้างขึ้นดังกล่าวนี้ทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันของผู้คนในชุมชนกว้างขวางขึ้นด้วย (ในทางกลับกันปฏิสัมพันธ์ที่กว้างขวางอยู่แล้วโดยวัฒนธรรมชุมชนก็อาจส่งผลถึงการขยายตัวของชุมชนด้วยเช่นกัน) แม่ของนายชิตจึงกล้าที่จะเดินป่าตามหานายชิตเพียงคนเดียวหลังจากนายชิตหลบหนีคดีฆ่าพี่เขย และเธอก็ใช้เวลาเพียงชั่วข้ามคืนตามหาลูกชายจนพบ ดังความในนิราศว่า

ฉันรู้ความยามขัดฉันทนแน่	เอ็นดูแม่ชลดนัยน้ลงไหลหลัง
ด้วยความรักลูกชายไม่รอรั้ง	บุกป่าร้างคนเดียวเร่เที่ยวตาม
ไอ้ออกเอยเราได้ทำกรรมแท้แท้	ให้ตัวแม่เสดสาบุกป่าหนาม

⁶³ นายชิต, เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-8.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

ลูกทุกข์ยากพากเพียรพยายาม

แม่กลัวความติดกายลูกชายไป⁶⁵

เสดสา = ลำบาก น่าวทนา

ความหลากหลายของผู้คนที่เข้ามาปะทะสังสรรค์กันในกลุ่มชนทางด้านฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลาตั้งที่สะท้อนอยู่ในนิราศเรื่องนี้ ย่อมส่งผลต่อวิถีคิดในการดำรงชีวิตและการผลิตของผู้คนอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ในตลาดนัดใหญ่อย่างตลาดนัดนาท่อม กวีก็กล่าวว่ นอกจากแม่ค้าขายขนม ขายของใช้ฟุ่มเฟือยแล้ว ก็ยังมีแม่ค้าขายข้าวแกงอยู่ด้วย“อาชีพหลังสุดนี้นอกจากจะเกิดขึ้นมาเพื่อรองรับเงินและแขก ซึ่งเป็นคนต่างถิ่นที่คงจะเข้ามาในฐานะพ่อค้าคนกลางแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่า ขอบข่ายของชีวิตชาวนาท่อมกว้างขึ้นกว่าเก่าแล้ว ซึ่งการมีขอบข่ายชีวิตที่กว้างขวางขึ้นทำให้ชาวนาท่อมมีทางเลือกในชีวิตมากขึ้นด้วย ไม่ได้ผูกพันอยู่กับการทำนาเพียงอย่างเดียว ความเป็นไปได้ข้อนี้สอดคล้องกับวิถีคิดของนายชิตผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ที่แม้ว่าเขาจะมีอาชีพทำนาอยู่ด้วย แต่จากนิราศทั้งเรื่องไม่เห็นร่องรอยว่านายชิตได้ให้ความสำคัญกับการทำนาในฐานะของเครื่องชีวิตรฐานะทางเศรษฐกิจของตนเลย นอกจากเห็นว่าเป็นเพียงอาชีพพื้นฐานซึ่งน่าจะทำให้พออยู่พอกินโดยไม่ต้องอดตายเท่านั้น กล่าวคือนายชิตเอ่ยถึงนาต่อเมื่อถูกคุมขังแล้ว เขากลับเพียงแต่ว่านาจะรกเรื้อเท่านั้น ไม่ได้เสียดยว่าเมื่อไม่ได้ทำนาแล้วจะไม่มีอะไรกินเลย (ไม่ว่าเขาเองหรือครอบครัว) ดังกลอนนิราศที่ว่า

พร้อมทั้งมารครยกรลา

นาและป่าต้องร้างไม่หำงเห

นาสวนไม่ได้สมอารมณ์คะเน

จั้นปำนหมลกรร้างกวางนอนใน⁶⁷

เหมล = พืชโตรวดเร็วในป่าละเมาะ ผลกินได้ ภาคกลางเรียกสำหร

⁶⁵ นายชิต, เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

2.2 ชุมชนเพื่อการค้าและแลกเปลี่ยน

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา ราชการในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พยายามส่งเสริมให้ชาวนาผลิตข้าวให้ได้ประสิทธิผลอย่างเต็มที่ในพื้นที่ดินที่ชาวนาครอบครองอยู่แล้ว การส่งเสริมดังกล่าวนี้ สำหรับชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ปรากฏออกมาในรูปของบทความและบทกลอนจำนวนหนึ่งที่ตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษา ของกองกรรมการมณฑลนครศรีธรรมราช บทความและบทกลอนเหล่านี้มีแนวคิดร่วมกันในเรื่องของการปรับเปลี่ยนทัศนคติของชาวนาต่อการผลิตข้าวจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้าเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจระบบเงินตรา

กิจกรรมส่งเสริมดังกล่าวที่กองกรรมการมณฑลนครศรีธรรมราชกระทำผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษาได้บอกแก่เราโดยไม่ตั้งใจถึงสถานการณ์การบุกเบิกที่นาของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 ว่าการบุกเบิกได้ดำเนินมาถึงจุดที่กำลังจะอิ่มตัวเต็มที่แล้ว แม้ว่าในระบายนี้อาจยังมีพื้นที่ป่าและทุ่งหญ้าอีกจำนวนหนึ่งยังไม่ถูกจับจองจากชาวนา โดยเฉพาะที่ดินป่าเลนรอบๆ ทะเลสาบ ทุ่งหญ้าและป่าที่บดด้านทิศตะวันตก และทุ่งพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบ เช่น ป่าทางทิศตะวันตกของทะเลสาบในเขตจังหวัดพัทลุง และบางส่วนของจังหวัดสงขลา และทุ่งพรุในชุมชนรอบๆ ควนเคร็ง บางส่วนในอำเภอหัวไทร ตลอดจนถึงเหนือของอำเภอรอนโคก

รัฐบาลเองก็ตระหนักถึงความจริงข้างต้น จึงปรับเปลี่ยนนโยบายจากเดิมที่เคยส่งเสริมการขยายที่นาอย่างเต็มกำลังโดยเฉพาะในช่วง พ.ศ. 2430-2440 มาสู่การผลิตอย่างมีประสิทธิภาพให้มากที่สุดบนพื้นที่อันจำกัดและคงตัวของชาวนาแต่ละครอบครัว แทนที่จะเป็นการส่งเสริมการขยายที่นาออกไปยังพื้นที่ป่าที่บดและป่าพรุซึ่งยังคงหลงเหลืออยู่จำนวนหนึ่งซึ่งในความคิดของรัฐบาลและชุมชนการค้าในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา พื้นที่เหล่านี้ถูกเรียกว่า “พื้นที่ว่างเปล่า”

พื้นที่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ถูกมองว่าว่างเปล่าและยังไม่ถูกจับจองในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2470 นั้นมีอยู่ 2 ลักษณะคือส่วนที่เป็นป่าที่บด และเป็นป่าพรุ ในส่วนที่เป็นป่าที่บดนั้นยังคงเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์อยู่มากมีไม้ใหญ่ๆ อยู่หลายชนิดด้วยกัน เช่น ไม้หลุมพอง ไม้ตะเคียน ไม้เคี่ยม ไม้ยาง ไม้พังกา ไม้จวง ไม้สะทัง ไม้แหร ไม้จำปา

ไม้พะยอม ไม้ไผ่เขียว ไม้ฉากบุด เป็นต้น ผืนป่าที่ไม้เหล่านี้ขึ้นส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ เช่นในพื้นที่ตำบลนาโหนด ตำบลภูหาสวรรค์ อำเภอเมืองพัทลุง ตำบลเขาชัยสน ตำบลควนขนุน อำเภอเขาชัยสน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด ตำบลป่าบอน อำเภอป่าบอน ตำบลฝาละมี ตำบลท่ามะเค็ด ตำบลหนองจีน อำเภอบางแก้ว อำเภอปากพูน และอำเภอควนขนุน นอกจากนี้สภาพความเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ยังดูได้จากชนิดของสัตว์ป่า เช่น แรด กวาง เสือ หมี อีเก้ง กระเจิง หมูป่า สมเสร็จ เป็นต้น⁶⁸ พื้นที่ว่างเปล่าเหล่านี้อาจจะขยายออกไปเพื่อการเพาะปลูกเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจเงินตราได้อีก เพราะ “ความโลภของมนุษย์สุดแรงร้าย ไม่คิดกายว่าจะเหนื่อยเมื่อยกาย”⁶⁹ ดังที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณได้แสดงความคิดเห็นเอาไว้ในนิราศรับพัชนี หลังจากที่ท่านผ่านไปเห็นการบุกเบิกพื้นที่ที่ชุมชนน้ำกระจาย

เป็นเรื่องธรรมดาที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณจะกล่าวถึงความโลภของมนุษย์เพราะท่านเป็นพระสงฆ์ แต่การที่ท่านกล่าวถึงความโลภในเวลาและสถานที่ที่การค้าและการแลกเปลี่ยนภายใต้ระบบเงินตรากำลังมีอิทธิพลมากขึ้นทุกทีแสดงให้เห็นถึงภาวะความต้องการในปริมาณมากๆ จนเกินความพอเพียงของผู้คน ซึ่งแตกต่างกับที่เคยเกิดขึ้นกับมโนทัศน์ในการผลิตของชาวนาดั้งเดิม ความต้องการมากๆ ดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นถึงวิถีคิดของชาวนาในชุมชนด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา (โดยเฉพาะในชุมชนริมทางรถไฟและถนน) ที่กำลังเปลี่ยนแปลง

อย่างไรก็ดีในช่วงเวลาที่เงินตรามีความจำเป็นในชีวิตมากขึ้น การมองภาพชาวนาว่าเป็นกลุ่มคนที่ต้องพึ่งพาข้าวแต่เพียงอย่างเดียวในชีวิตทำให้เรามักจะรวบรัดสรุปว่าเมื่อเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวเหนือชุมชนชาวนามากขึ้น วิถีทางเดียวของชาวนาก็คือพวกเขาต้องเพิ่มกำลังการผลิต ด้วยการขยายที่นาออกไปให้กว้างขวางขึ้น โดยกลไกราคาข้าวในระบบตลาดจะเป็นตัวการสำคัญในการกระตุ้นให้ชาวนาผลิตข้าวเพิ่มขึ้นโดยอัตโนมัติ

⁶⁸ ถัด รัตนพันธ์ (รวบรวม), หนังสือที่ระลึกงานปีไหมจังหวัดพัทลุง (พัทลุง: ม.ป.ท., 2479: จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีไหมจังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479), หน้า 160, 176, 185-186.

⁶⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10.

อย่างไรก็ดีเมื่อกล่าวถึงชวานารายย่อยในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแล้ว กลไกราคาดูเหมือนจะเกี่ยวข้องน้อยมากในการตัดสินใจเพิ่มกำลังการผลิตข้าว โดยเฉพาะการขยายการผลิตออกไปเป็นการผลิตขนาดใหญ่บนที่นาที่กว้างขวางมากขึ้นก็ยังคงมีความเป็นไปได้น้อยมาก กล่าวเฉพาะสถานการณ์ชวานารายย่อยในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2470 แม้ว่าในช่วงต้นทศวรรษนี้ราคาข้าวเปลือกจะสูงมากถึงราคาเกวียนละ 70 บาท⁷⁰ สูงกว่าราคาใน พ.ศ. 2456 ที่มีราคาเกวียนละ 40.22 บาท⁷¹ ราว 30 บาท แต่ความจริงยังมีพื้นที่ที่ว่างเปล่าและไม่มีคนจับจอง

⁷⁰กิตติ ตันไทย, “เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพารา ตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539,” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, 26-28 กรกฎาคม 2545 ณ โรงแรมกรีนเวิลด์พาเลซ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา (สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545), หน้า 53-54.

⁷¹เหตุที่กล่าวว่าราคาสูงมากก็โดยการเปรียบเทียบข้าวเปลือกในช่วง ปี พ.ศ. 2490 ซึ่งมีราคาเพียงเกวียนละ 25-27 บาทเท่านั้น อย่างไรก็ตามตัวเลขเหล่านี้ก็ไม่แน่นอน เพราะราคาข้าวขึ้นอยู่กับพ่อค้าคนกลางที่ไปรับซื้อ ชวานาอาจจะขายอีกราคาหนึ่ง ขณะที่พ่อค้ารายใหญ่อาจจะขายต่อไปในอีกราคาหนึ่ง ความไม่แน่นอนของราคาดังกล่าวนี้ อาจสังเกตได้จากเอกสารราชการ 2 ฉบับ คือ เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.6 ม 1.4/10 (กระทรวงมหาดไทย) เรื่อง “รายงานบัญชีจำนวนข้าวเปลือก, เข้าสารที่จำหน่ายออกไปต่างประเทศ พ.ศ. 2457 เทียบกับ พ.ศ. 2456. ให้ข้อมูลว่าปี พ.ศ. 2456 ราคาข้าวเปลือกเกวียนละ 42.72 บาท ปี พ.ศ. 2457 ราคาเกวียนละ 40.22 บาท แต่ในเอกสารราชการอีกฉบับหนึ่งซึ่งเป็นของอีกหน่วยงานหนึ่ง คือเอกสารกรมศิลปากร “เอกสารรัชกาลที่ 6 . กส.5/645 เรื่องมณฑลนครศรีธรรมราชยื่นรายงานแผนเกษตรประจำปี 2456.” กลับรายงานตัวเลขราคาเฉลี่ยข้าวเปลือกในปี พ.ศ. 2456 ว่าสูงถึง 66.53 บาท อย่างไรก็ตามความไม่แน่นอนของตัวเลขเหล่านี้ก็ไม่มีสำคัญแก่การศึกษาในประเด็นนี้เท่ากับว่าความไม่แน่นอนเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงสถานการณ์และกลไกราคาข้าวที่ปราศจากความมั่นคงโดยสิ้นเชิง มีเหตุปัจจัยมากมายเกินคาดคะเนที่จะทำให้ราคาข้าวของเดือนหนึ่งแตกต่างจากอีกเดือนหนึ่งอย่างน่าตกใจ เช่น ข้อมูลจากบันทึกของหมอปาน สงกุมาร ที่ระบุว่าต้นปี พ.ศ. 2473 ราคาข้าวสูงถึงเกวียนละ 75-80 บาท แต่พอถึงกลางปีราคาข้าวก็ลดลงเหลือเพียง 40 บาทต่อเกวียน ทำให้เขาซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลางขาดทุนย่อยยับ ต่อมาในปี พ.ศ.2474 บันทึกของนายปั้ง (นิยม) วุฒิพงศ์ ก็ระบุว่าราคาข้าวตกต่ำลงเหลือเพียงเกวียนละ 15

2 ลักษณะข้างต้น เราได้พบว่าในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 ซึ่งรัฐบาลส่งเสริมการทำนาเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบเงินตรามากขึ้นนั้น กลุ่มชาวนารายย่อยไม่ได้ตอบสนองนโยบายของรัฐบาลด้วยการเลื่อนไถนาบุกเบิกพื้นที่ตลอดจนผลิตข้าวมากขึ้น กระทั่งส่งผลต่อเศรษฐกิจข้าวของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างเด่นชัดนัก นิราศรับพัชนีได้สะท้อนไว้ว่าในปี พ.ศ.2464 ที่ชุมชนคูหาสวรรค์มีโรงสีเพียงโรงเดียวเท่านั้น มีนาข้าวปลูกในละแวกนั้นยังมีไม่พอสีเสียอีก ชาดแคลนข้าวเปลือกจนต้องซื้อจากชุมชนอื่นมาป้อน ดังความในนิราศรับพัชนีว่า

ริมสถานีสร้างโรงสีโรงหนึ่งใหญ่ ใช้อจักรไฟผัดผันหันผลอผลอ
ข้าวเปลือกเรือนใกล้สีไม่พอ ต้องทุกล้อเกวียนลากไปจากอื่น⁷²

ในนิราศป่านบอด ของนายปาน ชีช้าง บรรยายสภาพชุมชนคูหาสวรรค์ว่าคึกคักไปด้วยการค้าขาย ขายสิ่งของทุกอย่างเหมือนกลางเมือง มีรถยนต์โดยสาร มีโรงงาน โรงแรม แต่สิ่งอำนวยความสะดวกเหล่านี้ดูจะเกิดขึ้นมารองรับคนในเมืองและพ่อค้าจากต่างถิ่นมากกว่าเกี่ยวข้องกับชีวิตของชาวนา

^{71(ต่อ)} บาท เป็นต้น ด้วยเหตุนี้การทำนาเพื่อป้อนผลผลิตเข้าสู่ระบบตลาดที่ไม่มั่นคงเอาเสียเลยของชาวนารายย่อยจึงไม่น่าจะเกิดขึ้นได้เลย

ข้อมูลราคาข้าวใน ปี พ.ศ. 2490 จาก ขาว นุ่มน้อย, สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544; และเลื่อน เพชรสังข์, สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544. ข้อมูลราคาข้าวปี พ.ศ.2473 และปี พ.ศ.2474 ดู ปาน สงกุมาร, “บันทึกประวัติ,” ใน หนังสือที่ระลึกงานฉาบฉวยคุณหมอปาน สงกุมาร ณ เมรุวัดสวนป่าน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2515 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2515), หน้า 29.; และ ป้าง วุฒิพงศ์, ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม (ป้าง) วุฒิพงศ์ และงานศพชาวพุทธ (พัทลุง: ม.ป.ท., 2508; พิมพ์แจกเป็นธรรมเนียมกรรมการในงานฉาบฉวยนายนิยม (ป้าง) วุฒิพงศ์ วัดพิศกุลทอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2508), หน้า 12.

⁷² พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

มีโรงร้านรายเรียงเคียงสลับ	และตั้งค้ำพร้อมพรั่งทั้งโรงสี
พอรถยนต์วิ่งมาสถานี	โรงแรมมิชยาถนนมีคนพัก
แม่นใครคว่นไปมาทำขัดขวาง	เสียดวงค์บาทหนึ่งได้พึ่งหลัก
แต่กินเดียวเจียวสบายพอหมายพัก	ที่สำนักพักคนชอบกลจริง
ล้วนผู้ดีมีทรัพย์ระดับสร้าง	เก็บสวดงค์มากมายทั้งชายหญิง
มีเตียงตั้งนั่งนอนฟูกหมอนอิง	สบายยิ่งกว่าเรือนเราพวกชาวนา ⁷³

ภาพดังกล่าวนี้คงจะมีความหมายเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของแม่ค้าขายข้าวแกงในตลาดนัดนาท่อมซึ่งเราเห็นมาแล้วจากนิราศนายชิต

ในนิราศนาริป (คุณภูจักริกไปปักขี้ไต้) ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนาริป ประพันธ์พงศ์ซึ่งนิพนธ์ขึ้นในปี พ.ศ.2471 เมื่อท่านประพาสผ่านจังหวัดพัทลุงเป็นครั้งที่ 2 ในชีวิต สภาพเมืองพัทลุงแทนที่จะเปลี่ยนแปลงไปข้างเพราะเศรษฐกิจข้าวก็ไม่ได้เป็นเช่นนั้น กลอนตอนนี้นำว่า

ขึ้นรถผ่านย่านจังหวัดพัทลุง	ดูยังรุ่งรังผิดที่คิดหวัง
ถึงแปลกเปลี่ยนเพี้ยนก่อนก็ค่อนข้าง	ไม่ถึงตั้งใจมุ่งจกรุงเรือง
ถนนช่วยอวยปะถัมภ์เทิดลำนนา	แต่หมู่เห้ายังจ้อยไม่ลอยเลื่อง
สังเกตหมู่ผู้คนพลเมือง	ยังเชื่องเชื่องเฉยเฉยเหมือนเคยมา ⁷⁴

หรือเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนาริปประพันธ์พงศ์เดินทางผ่านไปยังชุมชนอุตะเถาซึ่งเคยเป็นชุมชนที่คึกคักคับคั่งไปด้วยผู้คน ที่ “เดินไปมาที่สถานี”⁷⁵ มา

⁷³ ปาน ชีช้าง, “นิราศปานบอด,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัดพิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2518), หน้า 54.

⁷⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนาริปประพันธ์พงศ์, นิราศนาริป นิราศเมืองไทยไปรอบโลก (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 49.

⁷⁵ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 11.

ก่อนเมื่อครั้งที่สถานีรถไฟหาดใหญ่ยังไม่ก่อตั้ง ชุมชนนี้ก็เงียบเหงาลงไปอย่างเห็นได้ชัด การบุกเบิกที่ดินก็หยุดชะงักตามไปด้วย ความศีกคักกลับไปอยู่ที่หาดใหญ่ซึ่งขยายตัวเป็นชุมชนการค้าขนาดใหญ่แทน กลอนบรรยายภาพนี้ไว้ว่า

บ้านดินลานลานอะไรไล่ดินไป	ไล่มูลโคลนข้าวเราเคยเห็น
รถมาสู่อยู่ตะเภาเข้ายามเย็น	น่าจะเป็นสถานีที่ศรีครึ้น
แต่โหรงเหรงนักเลงเก้งจองป่า	โยจึงรามือมิเห็นเรือนเด่นคั่น
รถเราผาดหาดใหญ่ใกล้กลางคืน	เข้าเทียบพื้นขนหน้าสถานี
แลผู้คนกล่นกลาดเกินคาดหมาย	ทั้งหลายหลากหลายชาติภาษีมารมนี้
เป็นสถานีใหญ่ในแถบนี้	ไม่เห็นมีที่อื่นน่าตื่นดู ⁷⁶

ภาพการชะงักของกลุ่มผู้บุกเบิกในชุมชนอุตะเกานันบอกแก่เราอย่างไม่อ้อมค้อมว่า การขยายตัวของชุมชนในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2470 เป็นการขยายตัวของชุมชนเพื่อต้อนรับความศีกคักของการค้าขายมากกว่าที่จะเป็นการขยายตัวของชุมชนเพื่อการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนา ความเป็นไปได้นี้ปรากฏอยู่ในนิราศนายชิตเช่นกัน

ในนิราศนายชิต เส้นทางของกวีเริ่มจากเขาพนมวังกัจจนถึงเขตหลักเมืองตรัง-พัทลุง แล้วเข้าไปตลาดห้วยยอดในตอนสุดท้าย ภาพที่นายชิตบรรยายเส้นทางตั้งแต่เขาพนมวังกัจจนาวังอันเป็นชายขอบของจังหวัดพัทลุงนั้นแสดงถึงความศีกคักของชุมชนริมถนนมากขึ้น ชุมชนเหล่านี้มีพัฒนาการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2420 ดังกล่าวแล้ว เมื่อการคมนาคมสะดวกสบายขึ้น การค้าขายแลกเปลี่ยนก็เริ่มเข้าไปโดยพ่อค้าคนกลางชาวจีนและชาวแขก นายชิตเดินตัดทุ่งนาที่บ้านพนมวังกัจและบ้านหว่างคลองโดยไม่แสดงความรู้สึกใดๆ นอกจากเห็นนาเป็นทุ่งกว้างที่สามารถเดินลัดร่นระยะเวลาเท่านั้น แต่เมื่อถึงตลาดนัด เช่น ตลาดนัดนาท่อม ตลาดนัดคั่นไทร หรือตลาดนาง ความประทับใจของเขาก็เกิดขึ้นทันที แรงปรารถนาในการซื้อสินค้าดูเหมือนจะเกิดขึ้นกับนายชิตอย่างเต็มเปี่ยม แต่นายชิตต้องอดใจไว้ ไม่ใช่เพราะเขาไม่มีอำนาจซื้อ หากเป็นเพราะความ

⁷⁶ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 54-55.

จำเป็นของการเดินทางที่เขาจะต้องไปถึงที่หมายเร็วๆ ด้วยรถยนต์โดยสาร กลอนนิราศ
ตอนนั้นกล่าวว่า

หลาดันไทรเคยไปมาหยุดพัก	แวะสำนักซื้อของต้องประสงค์
ทั้งจีนไทยนั่งอยู่เป็นวง	บังคมลงไหววอนขอกรลา
โอ้อนาถชลเนตรกระจายพลัด	หลาดที่นัดต้นไทรไปก่อนหนา
นับวันนานนายชิตทอได้มา	ลาเสื้อผ้าสิ่งของที่ตองใจ
อีกเจ้าร้านฉนวนเฮยลาเลยลับ	ฉันไม่กลับอย่าเพ่อขายชายคนไหน
เก็บใส่หีบจิบพับให้เรียบร้อย	กุศลใส่ไม่ตายคงได้มา
การลาหลาดสิ่งของตองคงไว้	รถหยับหยายไรไรไวนักหนา
พันหลาดนัดหัดถ้ประณมบังคมลา	รถรีบพาเดี่ยวหนึ่งถึงนาง ⁷⁷

หลา = ศาลา โดยมากแล้วจะเป็นตลาดนัดด้วย หลาด = ตลาด

ทอได้มา = จะได้มา ในที่นี้หมายความว่าอีกนานกว่าก็จะได้มา

ฉนวน = ล้น หยับหยาย = ขยับขยาย ในที่นี้คือรถเริ่มแล่นออก

เป็นที่น่าสังเกตว่าถ้าหากนายชิตไม่มีอำนาจซื้อ เขาย่อมแสดงท่าทีต่อสินค้าใน
ตลาดอีกท่าทีหนึ่ง ซึ่งอาจจะเป็นท่าทีแบบที่นายปาน ชีช่วง แสดงออกเมื่อกกล่าวถึง
โรงแรมในชุมชนกุหาสวรรค์ กล่าวคือเป็นท่าทีของคนที่ไม่คาดหวังว่าวันหนึ่งจะซื้อ
สินค้าและบริการเหล่านั้นได้ และเมื่อพิจารณาลงไปรายละเอียด อำนาจซื้อของนาย
ชิตนั้นแท้จริงแล้วไม่ใช่มาจากการผลิตข้าว แม้ว่านายชิตจะมีที่ดินทำนาและเข้าใจว่า
ตนเองเป็นชาวนาอยู่ด้วย แต่อำนาจซื้อนั้นอาจมาจากการทำเพาะปลูกพืชอื่นมากกว่าข้าว

นิราศเกาะใหญ่ ผลงานของสินวล มากนวล เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงการ
ขยายตัวของชุมชนเพื่อการค้ามากกว่าการขยายตัวเพื่อการทำนาใน พ.ศ. 2479 เมื่อ
นายสินวลเดินทางผ่านบ้านโคกขุ่น (ส่วนหนึ่งของบ้านควนขุ่นในปัจจุบัน) เขาเห็น
สภาพตลาดนัดร้าง ทั้งๆ ที่ที่นี่เคยคับคั่งไปด้วยผู้คนทั้งไทย จีน และเทศ

⁷⁷นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 5.

โคกขุ่นขุ่นมีที่นี่หรือ	มีแต่ชื่อขุ่นมีอยู่ที่ไหน
รอยโรงงานเรียงรายไว้แต่ไร	แต่เจ้าไทยเห็นมีไม่กี่คน
แต่ก่อนนี้เคยเป็นที่ตลาดนัด	แรกไม่จัดสรรสร้างทางถนน
ตลาดลุ่มลุ่มลงไม่คงทน	คงมีคนอยู่ที่นี่เท่านี้เอง
ชนชราคราครั้งตั้งตลาด	มีแต่ชาติจีนแก่ตาแปะเถง
อยู่ปกครองครอบครัวยุ้ยไม่กลัวเกรง	เป็นนักเลงการค้าหาทำไร ⁷⁸

ทั้งๆ ที่บริเวณควนขุ่นนั้นเป็นทุ่งราบที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าวมาก⁷⁹ ความเห็นของนักเขียนคนหนึ่งระบุว่าควนขุ่นในปี พ.ศ. 2479 ยังมี “เนื้อที่รกร้างว่างเปล่าจะทำ

⁷⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10-11.

⁷⁹ เมื่อกล่าวถึงชาวนาลุ่มทะเลสาบ นอกจากวิธีการผลิตจะเป็นข้อจำกัดของการบุกเบิกใหม่แล้ว กฎหมายและการรุกคืบเข้ามาของ ‘นาจีน’ ก็อาจเป็นข้อจำกัดที่ควรพิจารณาเช่นกัน กล่าวคือรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติว่าด้วยการหวงห้ามที่ดินรกร้างว่างเปล่าอันเป็นสาธารณสมบัติของแผ่นดิน พ.ศ. 2478 เพื่อกันที่ดินของรัฐบางแห่งไว้เพื่อใช้เป็นสาธารณประโยชน์ หรือใช้ในราชการโดยเฉพาะ กฎหมายอีกฉบับหนึ่งคือพระราชบัญญัติรักษาป่า ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2479 กฎหมายฉบับนี้ออกมาแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติรักษาป่า พ.ศ. 2456 และกฎข้อบังคับวางระเบียบวิธีการจัดการรักษาป่า พ.ศ. 2456 ซึ่งมีการห้ามตัดฟันไม้บางประเภท และกำหนดให้การตัดฟันต้องมีใบอนุญาตจากทางราชการ และต้องเสียภาษี กฎหมายดังกล่าวนี้ส่งผลกระทบต่อป่าสมบูรณ์เหล่านั้นด้วยอย่างแน่นอน เพราะในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีป่าหวงห้าม เช่น ป่าควนช้าง ในตำบลนาโหนด อำเภอควนขนุน (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอเมืองพัทลุง) ไม้หลายชนิดเป็นไม้หวงห้าม การตัดต้องขออนุญาตราชการ และจ่ายค่าภาษี เช่น ไม้หลุมพ้อ ไม้เตียม ไม้พยอม ไม้ยาง ดันรักป่า ไม้ก้อ เป็นต้น กฎหมายนี้ทำให้ชาวนาย่างยากในการติดต่อราชการ และต้องจ่ายเงินมากขึ้นเมื่อจะบุกเบิกพื้นที่ ส่วน ‘นาจีน’ เป็นการจับจองเพื่อการผลิตข้าวขนาดใหญ่ตั้งแต่ 700-4,000 ไร่โดยชาวจีนและผู้นำทางวัฒนธรรม เริ่มมีเมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมานาจีนผืนใหญ่เกิดขึ้นในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาหลายแห่ง เช่น ในพื้นที่อำเภอควนเนียงปัจจุบันที่เรียกกันว่าโคกนาจีน อำเภอบางแก้วที่เรียกว่าทุ่งครองชีพ และที่นาของบริษัท ปากพนการเกษตร จำกัด ของนายปักจิ่น แซ่ฉิน ที่กว้างขวางกินอาณาบริเวณถึง 2 อำเภอ คือตำบลนาปะขอ ตำบลท่ามะเค็ด อำเภอบางแก้ว และบางส่วนในอำเภอปากพูน เนื้อที่รวมกันประมาณ 10,000 ไร่ อำเภอเขาชัยสนที่เรียกว่าทุ่งหลวง

นาได้อีกมาก...ถ้ามีคนหนาแน่นขึ้นก็คงจะขยับขยายออกไปได้อีก”⁸⁰ ชาวนาในเขตนี้ก็มีอิสระจากเจ้าของที่ดินรายใหญ่ คือ “ไม่ได้เช่าที่นาทำอย่างอื่น”⁸¹ แต่เศรษฐกิจข้าวก็หาได้สำคัญเท่ากับเศรษฐกิจการค้าสินค้าอื่นๆ โดยเฉพาะของป่า พืชไร่ และพืชสวน แต่อย่างไร ชาวนาที่เคยไปตลาดนัดโคกขุ่นจึงนำสินค้าจากชุมชน เช่น ลางสาด ได้ หมดาก พลุ กล้วย เดินผ่านตลาดนัดชุมชนชาวนาตลาดเล็กๆ แห่งนี้ไปที่ตลาดปากคลองแทน⁸² เพราะปากคลองเป็นตลาดที่คึกคักอยู่แล้วดั้งเดิมด้วยการคมนาคมทางน้ำที่สะดวก และมาคึกคักยิ่งขึ้นเมื่อทางรถไฟผ่านเมื่อปี พ.ศ.2459 นิราศเกาะใหญ่แสดงภาพปากคลอง

^{79(ต่อ)} หลุด และทุ่งนาจีน ของนายชิงวัน แชนะ อำเภอเมืองที่เรียกว่าทุ่งศรีขนา นาทิดไทย และทุ่งท่าม่วง เนื้อที่ประมาณ 1,000 ไร่ อำเภอควนขนุนที่เรียกว่าทุ่งปากประ ส่วนที่อำเภอระโนดในท้องที่ตำบลคลองแดนมีนาของนายล้น สุวรรณมุสิก ที่ได้นำเครื่องจักรมาช่วยไถนาทำให้มีพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้นและเต็มพื้นที่ อำเภอหัวไทรมีนาของสกุลเหมทานนท์ ที่นำลำนี้นี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อผลิตข้าวป้อนตลาดอย่างชัดเจน โดยเฉพาะบริษัท ปากพน จำกัด มีการผลิตแบบครบวงจร ใช้เครื่องจักรในการปรับพื้นที่ ข้างแรงงานคนจำนวนมากในขั้นตอนการหว่านและการเก็บเกี่ยว มีโรงสีเพื่อแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารทั้งของตนเองและที่รับซื้อจากชาวนาเพื่อส่งขายในจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน กระนั้นก็ตาม จะว่านาจีนเหล่านี้ปรับเปลี่ยนจากป่าที่ไม่มีผู้จับจองทั้งหมดก็หาไม่ หากยังเป็นการซื้อสะสมที่ดิน หรือว่านซื้อจากชาวนารายย่อยอีกด้วย เช่น ชาวจีนในชุมชนเกาะใหญ่ (ในนิราศเกาะใหญ่) แม้ว่าชาวจีนกลุ่มนี้จะไม่ได้ปรับที่ดินเพื่อการทำนาไปเสียทั้งหมด แต่การรุกคืบเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่แสดงให้เห็นถึงพลังอำนาจของการสะสมทุนเพื่อการขยายพื้นที่เพาะปลูก กรณีของนายล้น สุวรรณมุสิก เจ้าของผืนนาขนาดใหญ่ที่ทุ่งระโนดก็ทำนองเดียวกันที่สะสมทุนและที่ดินจากการทำการค้าขาย ชาวจีนที่สะสมที่ดินเหล่านี้เองที่มีความสามารถในการปรับตัวทางวัฒนธรรมได้สูง จนสามารถทำนาผืนใหญ่ๆ ต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง แตกต่างกับนาจีนที่ทำเป็นอุตสาหกรรมอย่างแนวทางของบริษัท ปากพน จำกัด ที่เกิดความขัดแย้งเรื่องน้ำกับชาวนารายย่อยอยู่เสมอ จนต้องเลิกกิจการไปเมื่อปลายทศวรรษ 2480

⁸⁰ไทย อัมรินทร์, “ภูมิศาสตร์อำเภอควนขนุน,” ใน หนังสือที่ระลึกงานปีไหมจังหวัดพัทลุง (พัทลุง: ม.ป.ท., 2479; จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีไหมจังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479), หน้า 179.

⁸¹เรื่องเดียวกัน.

⁸²สุข แสงทอง, สัมภาษณ์, 14 เมษายน 2545.

อย่างคึกคักและหรูหรา เต็มไปด้วยผู้คน การค้า และร้านรวง กวีบรรยายชุมชนปากคลองราวกับเด็กชนบทไร้โอกาสในยุคนี้ได้ไปเห็นกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก ดังกลอนว่า

ถึงปากคลองห้องที่มีตลาด	มิได้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
ซื้ออะไรก็ได้ตามความจ้านง	เขาบรรจงจัดไว้น่าใคร่ยล
เรือนโรงร้านรายเรียงคูเรียบร้อย	ช่างชดช้อยแนบแนวแถวถนน
ทั้งหญิงชายขายของคล่องทุกคน	แขกไทยปนจีนเจือเหลือประมาณ ⁸³

นิราศเกาะใหญ่ตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นถึงความตื่นตาตื่นใจของกวีเมื่อมาเห็นสภาพของชุมชนเพื่อการค้าอย่างชุมชนปากคลอง ความตื่นตาตื่นใจเช่นนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าหากในจิตสำนึกของกวีไม่ได้ให้ค่าแก่การค้า และตระหนักถึงความเหนือกว่าของชุมชนที่เปลี่ยนไปเป็นชุมชนการค้าอย่างเช่นชุมชนปากคลองกับชุมชนที่เป็นภูมิสำเนาของกวี

เราจะเห็นได้ว่าลักษณะของชุมชนทางด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะชุมชนริมถนนและริมทางรถไฟดูจะเป็นชุมชนการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นๆ ที่ไม่ใช่ข้าวเป็นสำคัญ สินค้าเหล่านี้มีทั้งของป่า พืชไร่ และพืชสวน⁸⁴ การเติบโตของชุมชนการค้าเหล่านี้ส่งผลต่อการผลิตของชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินไปทางด้านภูเขาบรรทัดทางทิศตะวันตกอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ สภาพพื้นที่ทางด้านนี้ซึ่งมีทั้งเป็นที่ราบเหมาะแก่การทำนา และที่เขาควนซึ่งเหมาะแก่การทำไร่ทำสวน ทำให้ชาวนามีทางเลือกในการทำการอาชีพที่มั่นคงมากกว่าชาวนาทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ระหว่าง พ.ศ. 2480-2490 ชาวนาแถบที่ราบเชิงเขาบรรทัดไม่ว่าจะในอำเภอเมืองหรืออำเภอควนขนุน จึงเริ่มที่จะกระจายกำลังขึ้นไปสูงขึ้นเพื่อแสวงหาที่ดินเพื่อเพาะปลูกพืชไร่ และพืชสวน (ตลอดจนพืชเศรษฐกิจอย่างยางพารา) ขณะที่นาบนที่

⁸³ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 12.

⁸⁴ สมนึก อมรเดโช, “คนสมัยเตาพรก,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานพัทธวงศาภิบาล 2526 วันที่ 25 มกราคม 2526 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2526), หน้า 28.

ราบก็ยังทำอยู่เช่นเดิม เพียงแต่ทำไว้เพียงพอกินเท่านั้น⁸⁵ ผลผลิตจากไร่สวนเหล่านี้
นี่เองที่จะถูกนำลงมาขายเป็นสินค้านำเงินตรามาใช้จ่าย

ในช่วง 10 ปีหลัง พ.ศ. 2500 ความเสื่อมถอยของเศรษฐกิจข้าวชัดเจนยิ่งขึ้น
วรรณกรรมนิราศสะท้อนว่าชาวนาส่วนหนึ่งถึงกับต้องขายที่นาเพื่อเอาเงินไปซื้อที่ดิน
สวน เพราะมีความตระหนักรู้มากขึ้นว่าอาชีพชาวสวนในห้วงเวลานั้นสามารถสร้างฐานะ
ทางเศรษฐกิจได้ดีกว่าและมีความมั่นคงมากกว่าการทำนา ดังเช่นนิราศพรมภานิต-
ระบาย ซึ่งนายพรมกับระบายเขียนขึ้นเพื่อเล่าเรื่องของตนเองและครอบครัวหลังจาก
ตัดสินใจขายบ้านขายนาเพื่อเอาเงินไปซื้อสวน การตัดสินใจครั้งนี้เกิดขึ้นในวัยที่ภะ
วียอมรับว่าตนเองแก่ชราแล้ว แม้ว่าลึกๆ จะรู้สึกสับสนอยู่ แต่ความมั่นคงของอาชีพ
ชาวสวนในห้วงเวลานั้นทำให้ภะวียึดที่จะเสี่ยง กลอนกล่าวว่า

ปรึกษาด้วยเนียมน้องละอองศรี	ปลายปีนี้ต้องพรากจากเขตจันทร์
ตั้งหน้าทำสวนเรือปลูกเผือกมัน	หมุ่นให้ทันสมัยใจอย่าเพลน
.....	
คิดทำสวนเมื่อกายใกล้ชรา	นึกขึ้นมาอายสัตว์น้าบัดสี
ถึงอย่างไรทำลองสองสามปี	ได้ผลดีหรือชั่วอย่ากลัวตาย ⁸⁶

4. ชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือทะเลสาบสงขลา

ชุมชนด้านนี้ถ้านับจากทิศเหนือลงมาจะมีอาณาบริเวณตั้งแต่ตำบลทรายขาว ถึง
ตำบลแหลม ตำบลควนชริก ในเขตอำเภอหัวไทร จนถึงตำบลเคร็ง ตำบลท่าเสม็ด
ตำบลนางหลง ตำบลบ้านคูล ตำบลขอนหาด ในเขตอำเภอชะอวด รวมไปถึงทางด้าน
ทิศเหนือของอำเภอระโนด ตั้งแต่บ้านท่าบอนขึ้นไป และส่วนหนึ่งของอำเภอควนขนุน

⁸⁵สมนึก อมรเดโช, เรื่องเดียวกัน; และ บรรเลง ชูคำ, “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชู
คำ,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูคำ ณ ฌาปนสถานวัดพิบูลทอง 27
สิงหาคม 2537 (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537), หน้า 30.

⁸⁶พรม และระบาย, นิราศพรมภานิตระบาย (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 1, 6.

ในพื้นที่ลักษณะนี้จะมีสัตว์ป่าจำพวกช้าง กวาง เสือ หมูป่า กระซัง ไก่ป่า อยู่มาก⁸⁷ หญ้า เช่น กก ปรีอ ราโพ กัลปหะ หญ้าเหล่านี้สูงระดับท่วมหัวช้างเลยทีเดียว ส่วนป่าพรุนั้นก็จะเป็นป่าไผ่น้ำ เช่น ไผ่ทั้งทวด ไผ่เสม็ด⁸⁸ ไผ่จิก ไผ่เมา และไผ่เถียะ⁸⁹ โดยเฉพาะไผ่เสม็ดนั้นจะขึ้นปกคลุมทั่วไปจนถึงบริเวณเทือกเขา (เขาพระบาทในเขตอำเภอเชียรใหญ่)

เว้นแต่พื้นที่ที่เป็นที่ดอนเช่นควนชะลิก ควนเคร็ง ท่าเสม็ด (ตะวันตก) แล้ว ในช่วง พ.ศ. 2420-2430 พื้นที่นี้ยังไม่ขยายตัวเป็นชุมชนแต่อย่างใดเพราะสภาพพื้นที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าว ทั้งยังมีปัญหาน้ำจืดอย่างมากอีกด้วย ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศออกข้าวอดน้ำของนายแดง นักปราชญ์ และนิราศข้าวแห้งนาล่มของนายทอง หนองถั่ว ชาวนาที่เข้ามาอยู่ในชุมชนแถบนี้ส่วนมากจะเป็นกลุ่มชาวนาที่ล้นออกมาจากชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลาซึ่งประสบปัญหาขาดแคลนที่ดินและปัญหาน้ำจืด พวกเขาเป็นชาวนาทั้งจากด้านตะวันตกและตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ชาวนาในเขตอำเภอหัวไทรเล่าว่าพวกเขามีบรรพบุรุษมาจากพัทลุงบ้าง จากสงขลาบ้าง⁹⁰ ชาวนาในตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด ซึ่งเป็นกลุ่มผู้บุกเบิก 10 คนแรกในพื้นที่หมู่ที่ 3 บ้านวังกลมก็เป็นกลุ่มชาวนาที่อพยพมาจากอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง⁹¹ เช่นเดียวกับชุมชนบ้านขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราชที่เป็นที่รวมของชาวนาพลัดถิ่นจากอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง แทบทั้งหมดบ้าน⁹² ในวรรณกรรมมุขปาฐะของชาวบ้านในชุมชนเครื่องหลายบ้านเล่าต่อๆ กันมาถึงผีบรรพบุรุษที่เป็นย่าและทวดซึ่งเคยเป็นเจ้าของที่ดินที่ป่าผืนใหญ่ๆ ในชุมชนแถบนี้ว่าย่าและทวดเหล่านั้นปรากฏให้เห็นในลักษณะของการแต่งกาย ‘นุ่งผ้ายาว’ แบบชาว

⁸⁷ เทพ เดชสุวรรณ, ของดีหัวไทร (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท, 2540), หน้า 2.

⁸⁸ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 20.

⁸⁹ เชื้อน ศิวโรจน์, “ตำนานตะเคียนะตำนานช้างทุ่ง,” ใน หนังสือที่ระลึกระโนดสังสรรค์ครั้งที่ 30 , 5 กุมภาพันธ์ 2543 ณ หอประชุมคุรุสภา กระทรวงศึกษาธิการ (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2543), หน้า 79.

⁹⁰ เทพ เดชสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 8.

⁹¹ ถิ่น ถมแก้ว, สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2545.

⁹² ผัด แก้วทนต์, สัมภาษณ์, 11 พฤศจิกายน 2544.

พัทลุง⁹³ วรรณกรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มผู้บุกเบิกในชุมชนทุ่งพรุได้เป็นอย่างดีว่าอาจจะเป็นกลุ่มคนจากฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา

สภาพดินซึ่งไม่เอื้ออำนวยให้แก่การปลูกข้าวของชาวนาในชุมชนทุ่งพรุและป่าพรุอาจเห็นได้จากนิราศรับพัชนี เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั่งรถไฟผ่านสถานีแหลมโตนดซึ่งเป็นพื้นที่ติดกับชุมชนบ้านขนหาดซึ่งเป็นชุมชนทุ่งพรุอย่างชัดเจน แม้ว่าจะเห็นร่องรอยของการทำนา แต่ที่นาเหล่านั้นก็รกเรือไปด้วยป่าจุกหนู⁹⁴ จนกระทั่งถึงสถานีท่าเสม็ด หรือสถานีชะอวดในปัจจุบัน ท่านก็บรรยายให้เห็นว่า สภาพพื้นดินเป็นดินปนทราย พืชที่สามารถเติบโตได้ในที่ดินสภาพนี้ก็คงเป็นแต่ไม้ทั้งทวดและไม้สนเท่านั้น สภาพสองข้างทางที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณเห็นยังเป็นป่าละเมาะที่ไม่ถูกปรับปรุงเป็นที่นาแต่อย่างใด นิราศตอนนั้นกล่าวไว้ว่า

หยุดอยู่นานจัดการเอาพื้นน้ำ	ได้ครบบตามทีของต้องประสงค์
แล้วเลื่อนรถเลี้ยวทางวางเข้าดง	เป็นป่าพงห่างห่างหนทางจร
ดินทรายคล้ายศาลาไม้ร้อย	ต้นสนสร้อยขรมทางสร้างสลอน
ก่อกะพุกทั้งทวดชวดชะฮ้อน	ทรายขาวอ่อนดูเพลินเจริญตา ⁹⁵

ทำนองเดียวกัน ในนิราศสงขลาของ จ. ศรีอักษรกุล ก็สะท้อนความเป็นจริงของชุมชนบริเวณนี้ออกมา กล่าวคือ เมื่อ จ. ศรีอักษรกุล เดินทางโดยรถไฟจากนครศรีธรรมราชเพื่อไปอบรมวิชาหัตถศึกษาในปี พ.ศ. 2504 ช่วงที่กวีผ่านไปถึงบ้านตุลกวีก็เห็นว่าสภาพที่ดินของที่นี่เหมาะที่จะปลูกส้มมากกว่าพืชชนิดอื่นๆ ดังกล่าวว่า

⁹³ กลิ่น ทองกลับ, หนังสือประวัติเครื่องหรือเคร่ง (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2537; พิมพ์เพื่ออุทิศเป็นวิทยาทาน แจกเป็นที่ระลึกในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดควนเคร่ง วันที่ 27 ตุลาคม 253), หน้า 39, 48.

⁹⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 14.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

ถึงบ้านตุลมูลดินในถิ่นนี้	แม้้นถางที่ปลูกส้มคงสมหมาย
จะชูช่อต่อเป็นมิเว้นวาย	นี่ก็จะใคร่สร้างสวนคิพรวนดิน
ให้เนื้ออุ่นบุญหนาได้พาขาย	แสนสบายด้วยค่าผลาสิน
ขจัดจนจางหายไร้ราคน	เกียรติระบิลบอกระปือกันอ้ออิง ⁹⁶

นิราศทั้งสองตอนชี้ให้เห็นได้ถึงข้อจำกัดอันเป็นพื้นฐานการทำงานของคนใน พื้นที่แถบทุ่งพรุ แม้ล่วงเข้า พ.ศ. 2480 แล้วบางพื้นที่ก็ยังทำนากันอย่างจริงจังไม่ได้ นอกจากจะทำนา “น้ำ” เท่านั้น⁹⁷ ในช่วง พ.ศ. 2485-2495 ชาวบ้านตุลยังไม่สามารถ เพาะปลูกข้าวได้อย่างเต็มที่ ขณะที่ชาวนาชะอวดและควนขนุนบางส่วนต้องเอาเนื้อ กระจุค ของป่า และเปลือกไม้เสียดไปขายที่ปากพนังเพื่อซื้อข้าวกลับมา⁹⁸ อาจเป็น เพราะเหตุนี้วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นในทศวรรษน้อยอย่างน้อย 2 เรื่อง คือนิราศไป จังหวัดตรัง ของนายคลิ่ง สุขะปุณณะพันธ์ และนิราศสุไหงปาดีคำกลอน ของพระภัทร ธรรมธาดาจึงไม่สนใจที่จะบรรยายภาพของชุมชนตั้งแต่บ้านนางหลงขึ้นเหนือไปจนถึง บ้านตุล นอกจากหันไปรำพึงรำพันถึงหญิงคนรัก และแสดงข้อคิดเห็นเรื่องชื่อของ ชุมชนไปตามขนบนิยมของวรรณกรรมนิราศ ทั้งๆ ที่นิราศสองเรื่องนี้สนใจบรรยาย ภาพและแสดงความรู้เกี่ยวกับชุมชนสองข้างทางมาโดยตลอด โดยเฉพาะพระภัทรธรรม ธาดาผู้แต่งนิราศสุไหงปาดีคำกลอน ก่อนหน้านั้นท่านสนใจสองข้างทางถึงขนาดที่เมื่อ สงสัยภาพที่เห็นภาพใดๆ หากไม่มีความรู้ ท่านก็จะถามหาความกระจ่างจากคนข้างๆ

⁹⁶จ. ศรีอักษรกุล, นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี 2504 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2504), หน้า 8-9.

⁹⁷เคลื่อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

น้ำ คือ กรรมวิธีการปลูกข้าวบนที่สูง หรือที่ที่ขาดน้ำ ดินแข็ง โดยใช้ไม้แหลมปักลง พื้นดินเป็นหลุม หยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไป แล้วกลบ

⁹⁸พอดา แก่นแก้ว, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ. 2439-2525,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 53.

แต่พอเลยมาจากสถานีแหลมโตนดท่านก็ออกตัวว่า “เราไม่คิดจดจำเพราะคำมีด”⁹⁹ มาถึงสถานีนางหลงท่านบอกเพียงว่าเป็น “สถานีเล็กจ้งหลังน้อยน้อย”¹⁰⁰ แล้วหันไปตั้งข้อสงสัยถึงชื่อชุมชน พอหันไปถึงท่าเสม็ดท่านไม่ได้ให้รายละเอียดหรือข้อมูลความรู้ใดๆ อีก ทั้งๆ ที่ท่านสัมผัสกับชุมชนแห่งนี้อย่างใกล้ชิด เพราะหลานสาวมีบ้านอยู่ที่นั่น และในการเดินทางครั้งนั้นเธอก็ลงรถไฟที่ท่านี่ท่าเสม็ด นอกจากกล่าวถึงภาพลักษณ์ที่น่ากลัวของท่านี่เสม็ดว่า

จนเที่ยงคืนคนพักผ่อนนอนกันหมด เราไม่ปด ท่าเสม็ดน่าเข็ดขาม
คำมีดแล้วไม่สนุกทุกโมงยาม นาคร์นคร้ามพวกนักจี้จะตี่ซิง¹⁰¹

นัยสำคัญซึ่งสะท้อนออกมาจากท่าทีของกวีดังกล่าวนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความ เป็นชุมชนใหม่ ที่กวีรู้จักแค่ป้ายชื่อสถานีเท่านั้น ความล้าหลังทางเศรษฐกิจของชุมชน ในทุ่งพรุเหล่านี้ บังเกิดมาจากที่ดินที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ ไม่สามารถทำการเพาะปลูก ได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย สภาพเช่นนี้ย่อมจะทำให้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นอย่างไม่อาจปฏิเสธ ได้ การที่ท่านี่เสม็ดมีภาพลักษณ์เป็นชุมชน “นักจี้ตี่ซิง” คงเป็นผลสะท้อนกลับของความ ยากลำบากของชาวนาในพื้นที่ทุ่งพรุนี้เอง

อย่างไรก็ดีการที่กวี ทั้งนายคลั่ง สุขชะปุลณะพันธ์ ผู้แต่งนิราศไปจังหวัดตรัง พระภัทรธรรมธาดา ผู้แต่งนิราศสุโขงป่าดีคำกลอน ตลอดจน จ.ศรีอักษรกุล ผู้แต่งนิราศ สงขลา (คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี พ.ศ.2504) ไม่ได้กล่าวถึงที่นาริมทางรถไฟใน ชุมชนนางหลง ชุมชนท่าเสม็ด ตลอดจนชุมชนบ้านตุล ไม่ได้หมายความว่าในระหว่าง พ.ศ. 2490 จนถึง พ.ศ. 2504 ชุมชนเหล่านี้จะยังไม่มีการบุกเบิกที่นาแต่อย่างใด เพราะ

⁹⁹พระภัทรธรรมธาดา, สุโขงป่าดีคำกลอน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2497; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธีรานุรักษ์ (สามป่าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอกาญจนบุรี มิถุนายน 2497), หน้า 36.

¹⁰⁰เรื่องเดียวกัน.

¹⁰¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

ดังที่กล่าวแล้วว่าสภาพอันจำกัดของพื้นที่แถบนี้ทำให้ชาวนาต้องแสวงหาที่ซึ่งพอจะทำนาได้เท่านั้น ชาวนาในแถบนี้ยังต้องการที่ดินซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำลำคลอง ซึ่งในแถบนี้พื้นที่ที่มีลักษณะเช่นนั้นมักจะอยู่ไกลออกไปจากทางรถไฟ ชาวนาผู้หนึ่งในพื้นที่ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด เล่าว่า ชุมชนแรกๆ ในตำบลบ้านตุลปัจจุบันคือชุมชนบ้านวังกลม (ตั้งอยู่ห่างจากบ้านตุลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ราว 5 กิโลเมตร) ชุมชนแห่งนี้แม้ว่าอยู่ใกล้กับคลองวังกลม แต่ระหว่าง พ.ศ. 2470-2487 พื้นที่ยังมีสภาพเป็นดินพรุ เพียงพอทำนาได้ก็เมื่อ พ.ศ. 2488 นี้เอง ก่อนหน้านั้นชาวบ้านตุลไม่เคยได้ทำนากันอย่างจริงจัง นอกจากทำข้าวไร่เพียงเพื่อพอกินคนละเล็กคนละน้อยเท่านั้น¹⁰² ชาวบ้านตุลรุ่นแรกๆ จึงต้องหาทางออกด้วยการออกไปจับจองที่ดินในเขตอำเภอหัวไทรซึ่งแม้ว่าส่วนหนึ่งจะเป็นพรุเหมือนกัน แต่สภาพก็เหมาะแก่การทำนามากกว่าในบ้านตุล อย่งไรก็ดี ชาวนาที่จะทำเช่นนี้ได้ก็ต้องเป็นผู้กว้างขวางหรือผู้นำทางวัฒนธรรมเท่านั้น อย่างเช่นตาของชาวนาคนดังกล่าวที่มีนาที่หัวไทรมากถึง 100 ไร่ ตาของนางเป็นผู้นำในการบุกเบิกชุมชนบ้านวังกลมซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของบ้านตุลมาตั้งแต่ต้น¹⁰³

แม้ชาวนาในชุมชนบ้านตุลจะหาทางออกด้วยการไปทำนาในอำเภอหัวไทร แต่ที่ดินในอำเภอหัวไทรก็ไม่เอื้อให้กับการทำนามากนัก ด้วยเป็นที่พรุมาก่อนและเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงอยู่เสมอๆ ชาวนาในชุมชนนี้จึงต้องต่อสู้กับภัยธรรมชาติอยู่เป็นระยะๆ ตั้งแต่ น้ำท่วม กระทั่งแห้งแล้งจนข้าวแห้งและอดน้ำ เมื่อนายเพียร นะมาตร์ ผู้เขียนนิราศเรื่องจินตนาจาริกเดินทางมาถึงหัวไทรจึงรำพึงรำพันถึงความทุกข์ยากของชาวนาเสียอย่างยืดยาว ก่อนที่จะบรรยายถึงสภาพของชุมชนแห่งนี้ว่า

เขาเล่าว่าหน้าน้ำตามแถวนี้
ต้องใช้เรือเป็นยานย่านสินธุ
เป็นเพียงกิ่งอิงทุ้งนี้ยุ่งยาก

น้ำเต็มปรี่ท่วมนาสุดตาหู
เขาจึงรู้สร้างเรือเพื่อขาดแคลน
ทางไกลมากมาเรือก็เหลือแสน

¹⁰² เกลื่อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน.

เมื่อไรได้ใช้มรรคาเข้ามาแทน ที่ยากแค้นก็จะเบาบรรเทาคลาย¹⁰⁴

นิราศข้าวแห้งนาถ่มของนายทอง หนองถั่วย ก็สะท้อนถึงสภาพชุมชนที่ประสบ
ปัญหาความแห้งแล้งอย่างแสนสาหัสของชาวนาในทุ่งปรุอย่างชุมชนหัวไทรเมื่อปี พ.ศ.
2491 โดยที่เมื่อ 20 ปีก่อนหน้านั้นเคยแห้งแล้งจนชุมชนเกือบแตกสลายมาแล้วครั้งหนึ่ง
ดังปรากฏในนิราศอดข้าว อดน้ำ ของนายแดง นักปราชญ์ วรรณกรรมนิราศทั้ง 2 เรื่องนี้
สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของพื้นที่ที่ส่งผลถึงชาวนาในชุมชนทุ่งปรุได้เป็นอย่างดี ดัง
นิราศอดข้าวอดน้ำตอนหนึ่งว่า

ในปีสิงห์เดือนอ้ายฝนไม่ตก	ฉันไม่หอบอกไว้หม้ายสักท่า
ที่จังหวัดนครรื้อนแรงพา	ทั้งพลิกเพลงหากินสิ้นหนทาง
.....	
อดข้าวปลาอาหารการเคื้อดร้อน	ราษฎรเลือกสนทนไม่ไหว
อดกันหมดทุกคนพาจนใจ	อดกันไปทั่วหน้าพาร้ายแรง
.....	
ย่านบ่อโคบ่อดานย่านบ่อแดง	อดกันแรงขึ้นกินสิ้นพร้าวเหมง
.....	
พวกคลองแดนแสนยากลำบากครัน	ทั้งน้ำนั้นก็ใช้ไม่มีใครพอ
บ้างขุดบ่อเอาไว้ใช้น้ำกร่อย	บ้างเขาพลอยลักดักไม่พักขอ
น้ำออกกินละไหไหนจะพอ	ทั้งเจ้าบ่อผู้สร้างไม่พักล้างเอง
.....	
เจ้าบ่อเล่นทำปัญญามาก	เลียมขวกปักรายตามชายฝั่ง
.....	
.....	เหลียวซ้ายแลขวาสาแต่พวกเหวน

¹⁰⁴ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 40.

ถ้าไม่ปล้ำไม่ได้กินคงสิ้นเงิน เอาหางเบนมาต่อพอถึงน้ำ

.....
 นำสงสารพวกหนองบอนคอนผาสุก ความสนุกหาไม่ได้สักเท่าปลายผม
 ลงในคลองกลองกลิ้งมีก็น้ำนม เอามาอมสาบวัวชนหัวกั๊ง¹⁰⁵

ไม่หก = ไม่โกหก หม้ายสักห้า = ไม่มีฝนสักห้า เหม็ด = หมด

มีก = คีมอย่างกระหาย พร้าวเหมง = มะพร้าวยังไม่มีเนื้อ กะลาอ่อนพอกินได้

ชนหัวกั๊ง = ชนหัวลูก สา = คงจะ ไม่สนิทใจ หางเบน = หางปลากระเบน

พวกเหวน = คนเร่ร่อน ในที่นี้คือคนที่คั่นรนาหิน หรือคนที่ตระเวนขโมยของชาวบ้าน

หรือสภาพแห่งแล้งในชุมชนหัวไทรเมื่อ พ.ศ. 2491 ดังบันทึกไว้ในนิราศข้าวแห้ง
 นาล่มของทอง หนองถั่ว (นวลศรี) ว่า

พอสอเก้าหนึ่งฝนเด็ดขาด	แห้งกันชาติได้ข้าวเบาเขาเหมือน
เพื่อนก็หม้ายผมก็หมดจดคำเตือน	ไม่งานเพื่อนเตือนใจเพราะไม่ไหวกิน
แสนสงสารชวานาปัจจาเอ๋ย	ถูกวิดน้ำป้อเลยเอยออกหมิน
แรกเห็นกล้าเราดำปุ้มันกิน	เบิกน้ำสิ้นฝนแล้งแห้งกันลุย
ที่ได้บ้างขึ้นออกก็พรอกพรอก	ออกเป็นดอกผักตบรวงขาวหลุย
พวกพี่น้องชวานาอย่าได้ลุย	คิดให้ลุยขึ้นมาทำไมงาม ¹⁰⁶

เด็ด = สะเด็ด หม้าย = ไม่ งาน = ประงาน ไม่ไหวกิน = ไม่มีอะไรกิน

เอยออกหมิน = เรอออกกลืนเหม็น (เปรี้ยว) ลุย = มาก ขาวหลุย = ขาวโพลน

¹⁰⁵ แดง นักปราชญ์, นิราศอดข้าวอดน้ำ, 2544. เทปบันทึกเสียง; และ พิณ สงเสน, สัมภาษณ์,
 12 ตุลาคม 2544.

¹⁰⁶ ทอง หนองถั่ว (นวลศรี), นิราศข้าวแห้งนาล่ม, 2544. เทปบันทึกเสียง; และ ผ่อง นวล
 ศรี, สัมภาษณ์, 15 ตุลาคม 2544; เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

หลัง พ.ศ. 2500 พื้นที่ว่างเปล่าแทบจะไม่มีเหลือรองรับการขยายตัวของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้อีกแล้ว ในนิราศบางเรื่องซึ่งเขียนขึ้นในทศวรรษนี้จึงเริ่มที่จะพูดถึงความทุกข์ยากของชาวนาอย่างจริงจัง บางเรื่องสะท้อนถึงความขาดแคลนพื้นที่ทำนาและเพาะปลูกโดยตรงไปตรงมา กระทั่งชาวนาต้องบุกเบิกเข้าไปบุกเบิกป่าสงวนแห่งชาติทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบผันตัวเองไปเป็นชาวสวนในที่สุด ดังเช่น ในนิราศวัดถ้ำ ที่นายเจ้า ชูดำ เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2508 เพื่อบอกเล่าถึงการเดินทางไปร่วมงานกุศลที่วัดถ้ำ บ้านเขาปู่ ตอนหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการดิ้นรนเพื่อที่ดินทำกินของผู้คนรุ่นใหม่ๆ โดยไม่เกรงกลัวกฎหมาย นิราศตอนนั้นกล่าวว่า

ถึงขอนแก่นทางเข้มนไม่เห็นขอนแก่น	เขาดัดรอนเมื่อไรน้ำใจหาย
แต่ก่อนเคยเป็นป่าน่าเสียดาย	มาทำลายปลูกสร้างยางพารา
ทรัพยากรของชาติมาขาดสูญ	เห็นเค้ามุลจะล่าปากยากหนักหนา
อนาคตหมดไม้ให้โรยรา	ปลูกเคหาอาศัยอะไรแทน
ถึงฤดูหน้าแล้งน้ำแห้งหมด	คงจะอดจะอยากล่าปากแสน
นานต่อไปเบื้องหน้าจะแร้นแค้น	รัฐหวงแหนห้ามไว้ก็ไมฟัง ¹⁰⁷

ในนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. ของนายห้วน จันรอดภัย ซึ่งจัดพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2516 ก็กล่าวถึงการบุกเบิกไว้เช่นกัน ว่า

ไม่ยุ่งยางทางมาป่าสงวน	ที่ริมควนแบกปากมากสลด
รัฐสงวนพันธุ์ไม้ไว้แน่นอน	เมื่อถูกบ่อนทำลายไม้ขาดพันธุ์
ต่อไปหน้าท่าธารละหานหิน	จะหมดสิ้นเพราะไม่ได้จัดสรร
ป่าสงวนเป็นบ้านรำคาญครัน	ไม่กี่วันป่าไม้กลายเป็นนา ¹⁰⁸

¹⁰⁷ เจ้า ชูดำ, “นิราศวัดถ้ำ,” ใน นิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจักขณ์: รวมนิราศชนะการประกวดและสำนวนได้รับความชมเชยในการประกวดของสโมสรสุนทรภู่ 2508 (พระนคร: สโมสรสุนทรภู่, 2509), หน้า 345.

เราจะเห็นได้ว่าภาวะการขาดแคลนที่ดินเพื่อการทำนาทำให้คนรุ่นใหม่ ๆ ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ไม่ถูกผลักดันออกจากชุมชนไปสู่การศึกษา การเป็นแรงงานรับจ้าง ตลอดจนประกอบอาชีพอื่นๆ ทำให้ที่ดินทุ่งพรกลายเป็นที่รองรับ การเติบโตในเชิงปริมาณของชาวนารุ่นใหม่ ๆ และเกิดการขยายตัวของชุมชนชาวนา ชุมชนใหม่ ๆ อย่างชัดเจนขึ้นในบริเวณทิศเหนือของทะเลสาบสงขลาตั้งแต่ปลาย ทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ความเป็นดินเลวของดินในทุ่งพรทำให้การปลูก ข้าวของชาวนาได้ผลไม่เต็มที่ ชุมชนทุ่งพรจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างไม่มั่นคงนัก ทั้งนี้ปรากฏจากคำบอกเล่าว่าเมื่อปี พ.ศ. 2492 ชาวนาในอำเภอหัวไทรจำนวนไม่น้อย โยกย้ายไปเป็นชาวนาไร่และชาวนาสวนอยู่ในต่างจังหวัดและต่างอำเภอซึ่งอยู่บริเวณรอบนอก ลุ่มทะเลสาบสงขลา เช่นที่อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอเขาพนม จังหวัด กระบี่ อำเภอพระแสง อำเภอเวียงสระ อำเภอบ้านนาสาร อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุ ราษฎร์ธานี อำเภอละแม อำเภอท่าชะระ จังหวัดชุมพร และที่ไกลที่สุดก็คืออำเภอปราง บูรี จังหวัดประจวบคีรีขันธ์¹⁰⁹ หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ผู้ชายในชุมชนทุ่งพรจึงออก นอกชุมชนเพื่อเป็นแรงงานในเมืองใหญ่ๆ มากขึ้น เมื่อมีโอกาที่จะเปลี่ยนสถานภาพ ตัวเองชาวนาเหล่านี้ก็ไม่รีรอที่จะเปลี่ยนแปลง ดังเช่นในปี พ.ศ. 2503 และ 2516 ที่กวี สองคนคือนายห้วน จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. และนายเกลี้ยง พริกเทพ ผู้แต่งนิราศอาสา¹¹⁰ ตัดสินใจละทิ้งการเพาะปลูกไปเพื่อสมัครเข้าเป็นทหาร อาสาสมัคร การเปลี่ยนแปลงสถานภาพเช่นนี้ย่อมเป็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของ ชีวิต เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ยากลำบากไปสู่ความสะดวกสบายของ ชีวิต กวีทั้งสองจึงบันทึกภาพ อารมณ์ และความรู้สึกเอาไว้อย่างแน่นหนักและมั่นคงใน รูปของวรรณกรรม ขณะชาวนาบางส่วนก็พยายามที่จะเปลี่ยนแปลงไปสู่อาชีพชาวไร่

¹⁰⁸ ห้วน จันรอดภัย, *ชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส.* (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516), หน้า 15.

¹⁰⁹ เทพ เดชสุวรรณ, *เรื่องเดิม*, หน้า 24.

¹¹⁰ เกลี้ยง พริกเทพ, *หนังสือเรื่องอาสา* (พัทลุง: โรงพิมพ์คณะช่าง, 2503), หน้า 1.

และชาวสวนซึ่งเป็นอาชีพที่มั่นคงมากกว่าจนถึงกับกล้าที่จะกระทำผิดกฎหมายด้วยการบุกรุกป่าสงวนแห่งชาติ

สภาพดังที่ปรากฏในนิราศเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของจำนวนประชากร และความคงที่ของที่ดินซึ่งชาวนาจักษ์สามารถบุกเบิกเพื่อการทำนาได้ เมื่อประกอบกับลักษณะการทำนาของชาวนาที่ยังคงต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก ทำให้เกิดการอพยพเคลื่อนของชาวนาเสมอมาตั้งแต่ พ.ศ. 2470 มาแล้วเป็นอย่างน้อย โดยเฉพาะชาวนาในชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ในระยะแรกๆ ชาวนากลุ่มหนึ่งอาจอพยพไปบุกเบิกยังที่ดินว่างเปล่าดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ชาวนากลุ่มหนึ่งก็อาจจะอพยพเข้าเมืองซึ่งเติบโตขึ้นมาจากระบบการค้าขายเพราะการคมนาคมแบบใหม่ๆ ที่เจริญมากขึ้น คือการคมนาคมทางรถยนต์และรถไฟ วรรณกรรมนิราศที่เขียนขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2470-2480 เริ่มที่จะกล่าวถึงความทุกข์ยากลำบากอย่างสาหัสของของชาวนา และแสดงความเห็นอกเห็นใจที่พวกเขาจะอพยพโยกย้ายเปลี่ยนแปลงสถานภาพของตัวเองในชุมชนอาชีพอื่นๆ หรือเมืองใหญ่ๆ อย่างเมืองหาดใหญ่ เมืองสงขลา หรือเมืองพัทลุง และเมืองใหญ่ที่เป็นชุมชนการค้าบริเวณริมทางรถไฟด้วย ชุมชนเหล่านี้ก็เช่นชุมชนปากคลอง ชุมชนปากพนัง ชุมชนระโนด ชุมชนคลองแดน ชุมชนท่าเสม็ด หรือชุมชนบางแก้ว ซึ่งเป็นเมืองของเหล่าพ่อค้าและชาวนาจีน ไม่กี่ปีหลังจากนี้ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ก็ขยายตัวออกไปทำมาหากินในเขตต่างจังหวัดมากขึ้น

ความเสื่อมถอยของวิถีชีวิตชาวนาซึ่งเห็นได้ชัดเจนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาทำให้ชาวนาบางรายถึงกับต้องขายที่นาเพื่อนำเงินไปซื้อที่ดินสวน เพราะอาชีพชาวสวนในห้วงเวลานั้นสามารถนำมาซึ่งเงินตราใช้จ่ายได้ดีและมั่นคงกว่า ชาวนาบางรายจึงตัดสินใจขายที่นาเพื่อเอาเงินไปลงทุนทำการค้าพาณิชย์

ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนา

ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนาซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศอาจแบ่งได้เป็น 3 ประเด็นด้วยกัน คือ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ การใช้แรงงาน และชาวนาในระบบตลาด ดังจะได้อธิบายในรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. กิจกรรมทางเศรษฐกิจ

กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นสัมพันธ์อยู่กับสภาพภูมิศาสตร์อันหลากหลายเป็นพื้นฐาน โดยมีการทำนาเป็นหลัก การประมงเล็กๆ น้อยๆ การปลูกพืชสวนพืชไร่รอบๆ บ้าน และการเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพเชิงซ้อน จึงขอแยกพิจารณาถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจประเภทต่างๆ ดังนี้

1.1 การทำนา

ดังได้กล่าวแล้วว่า การทำนาของชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก โดยเฉพาะน้ำฝนและสภาพดินฟ้าอากาศ ผลผลิตที่ดีจากนาจึงเกิดขึ้นเพราะความสอดคล้องสัมพันธ์ระหว่างสภาพน้ำฝน ดินฟ้าอากาศ ตลอดจนพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะน้ำฝนนั้นจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการกับผลิตของชาวนาในแทบทุกขั้นตอน นิราศอัครรยชาวนาสิบสองเดือนจึงเริ่มต้นบทแรกของกลอนด้วยการให้ภาพของฟ้าฝน โดยกล่าวถึงฝนที่ตกต้องตามฤดูกาลในเดือนหกชาวนาจึงได้เริ่มทำนา บรรยายภาพในกลอนนิราศนี้ให้ภาพของฝนที่อุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมาก เราจึงได้เห็นความมีชีวิตชีวาของชาวนา ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

สกุณาฟ้าฝนคำรณรื่อง	ถึงฤดูเดือนหกฝนตกต้อง
ทั้งลั่นแลบแปลบปลาบอยู่วาวแวบ	ดังกึกก้องลั่นเปรี้ยงส่งเสียงไกล
ทั่วทุกทิศมีดมิดเป็นยี่ดโย	แล้วลั่นแลบแปลบเปรี้ยงเสียงลั่นไหว
วายุพัดสะบัดโบกอยู่โยกเยก	ฝนนอกในไปทั่วชั่วเวลา
ทั่วพิภพพลบค่ำย่ำเวลา	ดูโคลกเคลกเปียกชุ่มพุ่มพฤษภา
ทั้งหญิงชายชาวนาพาวัวควาย	สกุณาเข้าพุ่มประชุมนอน
ใกล้เคหาล่วมหลักให้พักนอน	เสียงโวยวายหมายใจไม่หยุดหย่อน
	แล้วรีบต้อนเปิดไถไปคอกพลัน ¹¹¹

ล่วม = ผูก มัด

¹¹¹ ส. ย่องหลี่ คอนรูป, อัครรยชาวนาสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500), หน้า 1.

เดือนหกคั้งที่ปรากฏในนิราศศรชัยชวนาสิบสองเดือนอยู่ในราวเดือน พฤษภาคมของทุกปี ชวนาจะเริ่มขั้นตอนการไถนาเพื่อเตรียมดิน ในเดือนเจ็ดถึงเดือนแปดก็จะหว่านข้าว และตกแต่งคันนา ดังปรากฏในนิราศเรื่องเดียวกันว่า

ฤดูฝนทนนาวบ่าวสาวไทย	ทั้งคำไถแปรคางอาจหาญ
เที่ยวขุดฟักชักน้ำทำพอราร	อีกหนึ่งการสับถางหว่างคันนา
ถ้าหล้ารบกปลกลมต้องสุ่มไฟ	ปลวกน้อยใหญ่มากมายทั้งซ้ายขวา
มีหล้าหุ้มคลุมปรกรกคันนา	ทั้งหล้าคาป่ารกขึ้นปกคลุม
ทั้งหิงหายหาวขมย้านนมเมีย	ทั้งผักเบี้ยถั่วพลูอยู่รุ่มสุ่ม
อีกผักคราดพาดก้านพาลกรุ่ม	ที่ชุกชุมต้องถางหว่างปลวกนา ¹¹²

รุ่มสุ่ม = รกเรือ ไม่เป็นระเบียบ

ต่อมาในเดือนเก้าฝนจะตกชุกขึ้นพอน้ำท่วมขัง ชวนาก็ต้องเตรียมจอบเสียม โกงวิดน้ำ เพื่อไปตกแต่งคันนา ถูน้ำ ป้อนน้ำ ร่องน้ำ วิดน้ำออกจากพื้นที่ที่มีน้ำท่วมกล้า จนจมใบ วิดน้ำใส่ผืนนาที่มีน้ำน้อยไม่ท่วม โคนกล้า ต้นข้าวจะได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นพิเศษในช่วงเวลานี้ เพราะถือเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ ที่ทำนาคำก็จะเริ่มปักดำกันในช่วงนี้ ด้วยเหตุนี้การตระเตรียมอาหารไว้ให้เพียงพอตลอดฤดูจึงเป็นสิ่งสำคัญ ดังนิราศให้ภาพไว้ว่า

อันอาหารการกินสิ้นทั้งหลาย	ทั้งหญิงชายทุกแห่งต้องแสวงหา
ถึงฤดูหม่นนี้มีทำนา	สุดจะคว่ำหากันให้ทันกิน
จึงตระเตรียมเปรียมไว้มีหลายอย่าง	ทั้งปลาเค็มปลาอย่างมาต่างถิ่น
ไว้สำหรับกับครัวเมียผัวกิน	สมถวิลเจตนามามากมาย ¹¹³

เปรียม = เตรียม

¹¹² ส. ย่องหลี่ คอนรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

หลังจากนั้นในเดือนอ้ายถึงเดือนสาม หรือธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ ข้าวก็จะแตกกอ ตั้งท้อง และออกรวง ฝนที่ตกหนักตามฤดูกาลจนน้ำท่วมใหญ่จึงมีความสำคัญกับความอุดมสมบูรณ์ของข้าวในช่วงเวลานี้ เพราะกระแสน้ำที่ไหลจากที่สูงสู่ที่ต่ำด้วยพลังน้ำฝน จะพาปุ๋ยธรรมชาติจากภูเขาและแหล่งปุ๋ยธรรมชาติอื่นๆ กระจายสู่ผืนนาเต็มพื้นที่ ปุ๋ยธรรมชาติที่ไหลมากับกระแสน้ำจะเป็นอาหารอันทรงคุณค่าของต้นกล้าในระยะนี้ และตกตะกอนอยู่ในผืนนาเมื่อน้ำลด เป็นปุ๋ยธรรมชาติที่มีคุณประโยชน์ต่อการทำนาปีต่อไปด้วย¹¹⁴

ด้วยสภาพดินที่มีความแตกต่างกันในชุมชนแต่ละส่วนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ประกอบกับธรรมชาติดินฟ้าอากาศที่แตกต่างกัน การใช้พันธุ์ข้าวจึงมีความแตกต่างกันไปด้วย พันธุ์ข้าวของชาวนาเมื่อแบ่งตามวงจรของการเจริญพันธุ์จึงสามารถแบ่งได้ 3 ชนิดคือข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก โดยข้าวเบาจะมีลักษณะเฉพาะคือเป็นข้าวที่มีวงจรของการเจริญพันธุ์นับตั้งแต่เริ่มแตกหน่อจนกระทั่งสุกสามารถเก็บเกี่ยวได้ ใช้เวลาประมาณ 3-5 เดือน เมล็ดข้าวสารนิ่ม และหุงไม่ขึ้นหม้อ แต่น้ำกิน มีน้ำหนัคน้อย ข้าวกลางปีใช้เวลาตั้งแต่เจริญพันธุ์ถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 6-7 เดือน เมล็ดข้าวสารนิ่ม หุงขึ้นหม้อและมีน้ำหนักรมากกว่าข้าวเบาเล็กน้อย ส่วนข้าวหนักจะมีช่วงอายุที่ยาวนานที่สุดคือราว 8-10 เดือน เมล็ดแข็ง น้ำหนักดี นิราศเรื่องเดียวกันนี้บันทึกความแตกต่างของข้าวเบาและข้าวหนักเอาไว้ว่า

ข้าวเบาเขาท้องเจ้าของเห็น	รวงลอยเด่นเห็นรวงอยู่กลางนา
แม่โพสพพบน้ำซำโสภา	ทรงครรภ์มาไม่นานออกรวงไว
แต่ข้าวเบาเขาเล่าว่าเจ้าเหนียว	ต้นกลมเรียวเกี่ยวกำล้าก่อใหญ่
ยามออกรวงพวงซ้ออรทัย	น้ำเคื่อนไหนทรงครรภ์ไม่ทันรู้
เพราะเจ้าของท้องนาถูกท่าฝน	เหลือจะทนจนใจไม่ไหวอยู่
สองผิวเมียเสียขวัญนอนกันคู่	เมื่อออกควารู้เล่ารวงข้าวเรียง

¹¹⁴วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุยแก้ว, วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 35.

ส่วนข้าวหนักซักข้าวสุคัล้าหลัง
ยามข้าวท้องต้องคูอยู่มืองเมียง

ต้องระวังขันน้ำปล้าดินเหวียง
รวงรายเรียงเคียงกันขวัญแม่มา¹¹⁵

นอกจากนั้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลายังมีการทำข้าวเหนียวบ้าง นิราศ
อัครราชยานาสิบสองเดือนบันทึกพันธุ์ข้าวพันธุ์ต่างๆ ทั้งพันธุ์ข้าวเบา ข้าวกลางปี ข้าว
หนัก และข้าวเหนียวเอาไว้ว่า

ครบกำหนดจจะจะทำเทือก
เตรียมพืชพันธุ์ธัญญาข้าวสาธิต
ฝ่ายเมียใหม่ใจดีถั่วถั่ว
เตรียมข้าวเบาเอาก่อนตอนสำคัญ
ฝ่ายเมียสาวนั้นเล่าจัดข้าวเหนียว
มีข้าวขาวข้าวเหลืองเรื่องโสกา
ศรีครเมืองเนื่องนอง เข้มทองงาม
นางจันทร์แจ่มแถมกันพันธุ์สาธิต
ข้าวลูกขอซ่อไผ่ข้าวไชน้อย
มลิวรรณซ่อซันนั้นนานา
ข้าวเงินยวงพวงหวายลายเมงดา
เป็นดอกดวงพวงห้อยย้อยยาวรี
อีกข้าวขาวยาวเล็กข้าวแจ็กยาว
ข้าวตาไผ่ใหญ่ห้อยห้อยสมควร
ข้าวลูกหวายลายล้วนสมควรค่า
ข้าวนางขาวยาวสง่าคงคาทอง
นางกะป้อมลูกคอมแมลงดา
ทั้งข้าวเล็กข้าวใหญ่ใส่เป็นพวง

ฝ่ายเมียเลือกจัดข้าวเล่าสวศรี
ล้วนมากมีนานาสารพัน
สมเป็นสาวชวานากล้าขยัน
แล้วจัดสรรข้าวหนักได้พักพา
ทั้งใหญ่เร็วเมล็ดยาวข้าวซ่อฟ้า
อีกพระยาเสวยเคยได้มี
รวงพวงตามซ่อซันหลายพันธุ์สี
ซ่อกะหลุ่มพีหนึ่งมีศรีมารดา
งามแซมซ้อยสมมาดปรารณา
ข้าวดอกข้าวนอกข้าวเจ้าเรามี
ซ่อละมุดโสกาสง่าศรี
งามสวศรีเป็นซ่อลออนวล
อีกหนึ่งเล่านางหงส์บรรจงส่วน
ช่างนิมนวลควรมีสาธิตทอง
ข้าวลูกปลาทองพูลขึ้นนูนห้อง
งามเลิศล่องซ่อซันกันเป็นพวง
รสโอชาดียิ่งหญิงเห็นหวง
มีต่อรวงส่งยาวราวกับมือ

¹¹⁵ ส. ย่องหลี คอณรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

ข้าวชุมพรก่อนว่าโอชาพอ	อีกรากขอสวงามยามมือถือ
ข้าวนอกเขาเราว่าเขามาถือ	อีกหนึ่งชื่อกันตั้งที่ยังมี
ข้าวเงินเล็กเงินปลาที่ว่าไว้	อีกมากมายหลายประมวลให้ถ้วนถี่
ข้างทองเกิดทองร่วงมะม่วงมี	รวงยาวริสวงามในยามชม
ทั้งข้าวอีตานีมีจุกเทียม	ได้ตระเตรียมมากมายเอาไว้ถม
ข้าวเหนียวดำจำแดงแจ้งให้ชม	ตามนิยมชาวนาประเทศไทย
ข้าวชมครสหอมพร้อมทุกส่วน	ได้ประมวลถ้วนบอกคอกไม้ไผ่
ทั้งเหนียวเข้าขาวเหลืองเรืองอำไพ	ดำแดงใหญ่เล็กยาวเล่าให้ฟัง ¹¹⁶

นอกจากความอุดมสมบูรณ์ของน้ำฝนและดิน (โดยเฉพาะที่บุกเบิกใหม่) แล้ว ชาวนายังต้องมีการปรับปรุงดินเพื่อผลตอบแทนที่คุ้มค่าอีกด้วย ในการทำนาแบบดั้งเดิม ปรากฏในวรรณกรรมนิราศว่า ชาวนาใช้ขี้ค่างควาในบริเวณภูเขา และขี้นกนางแอ่นบน เกาะหลายแห่งในทะเลสาบสงขลาใช้ในการปรับปรุงดิน ดังที่นิราศอัตตประวัติคำโคลงได้นัยประหวัดไปถึงยุคอดีตก่อนที่เกาะสี่เกาะห้าจะถูกพ่อค้าชาวจีนประมูลไปอย่างเบ็ดเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ชาวเราเล่าว่าถ้า	มีหลาย แห่งนา
นกชื่อนางแอ่นนาย	มากยัง
ทำรังกับน้ำลาย	โลहित มันทา
และถ่ายมูลลงทั้ง	ถิ่นถ้ำอบเฉาฯ
เขาว่ารังนกนั้น	รับประทาน แล้วแล
บังเกิดกำลังหาญ	เหิมกล้า
มูลมันเมื่อมีการ	กอบกสิ-กรรมนา
ข้าวไม่งาม ไม่ซ้ำ	หว่านขึ้นเขียวงามฯ
สองสามปีข้าวไม่	งามปี หนึ่งนา

¹¹⁶ ส. ย่องหลี่ คอนรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 8-9.

เขาย่อมพานาวี

มุงเมื่อ

เกาะสี่เกาะห้ามี

มูลนก

บรรทมกันมาเพื่อ

ช่วยข้าวของตนฯ¹¹⁷

จากนิราศตอนนี้ สะท้อนให้เห็นว่ามูลนกนางแอ่นจากเกาะสี่เกาะห้า นั้นเคยเป็นที่พึ่งพิงในการผลิตข้าวของชาวนารอบๆ กลุ่มทะเลสาบ ขณะที่ชาวนาบริเวณเชิงเขา โดยเฉพาะในจังหวัดพัทลุงก็จะใช้ดินเขา หรือมูลค้างคาวซึ่งมีอยู่มากมายทั้งในเขตอำเภอเขาชัยสน อำเภอกงหรา และอำเภอควนขนุน นิราศอัศจรรย์ชาวนาสืบสองเดือน สะท้อนไว้ว่า ในการทำงานค่าน้ำขี้ค้างคาวเป็นสิ่งที่จำเป็น ดังกลอนนิราศที่ว่า

ส่วนนาคำปล้ำแรงไซ้แกล้งว่า

คราวทำนาขุ่ยยากลำบากกัน

ต้องเตรียมพร้อมยอมทำกัน

ใส่พีชพันรู้อย่างดีขี้ค้างคาว¹¹⁸

นิราศเรื่องนี้ยังบันทึกเอาไว้โดยละเอียดถึงวิธีการใช้ขี้ค้างคาวในการทำนาดำ โดยการผสมกับดินและน้ำแล้วเอารากกล้วยลงไปก่อนจะปักดำ กลอนนิราศกล่าวว่

ถึงฤดูรู้ว่าทำนาเบา

ต้องรีบเอากิจการอย่าพาลห่าง

เมื่อผ้าปล้ำทำเทือกคราดเสือกวาง

ต้องยกข่างไปดำทำทันที

รีบถอนกล้วยาไปที่ในนา

ขี้ดินมาใส่เข้าเคล้าถั่วถั่วถั่ว

เอาน้ำใส่ในที่ไว้พอดี

รีบเอาขี้ค้างคาวเคล้าลงใน

ย่นในเทือกเสือกขาเอากล้วยาคลุก

เสือกกักกุกคลุกเคล้าเอาข้าวใส่

รากข้าวดำกำกุ่มเป็นกลุ่มใน

รากน้อยใหญ่เปียกชุ่มทั่วถึงโคน¹¹⁹

¹¹⁷ พระมหาเปลิยน, เรื่องเดิม, หน้า 32.

¹¹⁸ ส. ย่องหลี คอณรูป, เรื่องเดิม, หน้า 11.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

อย่างไรก็ดีการใช้ปฏิตะของชาวนาจะมีอุปสรรคอยู่ไม่น้อย สำหรับชาวนาซึ่งเคยพึ่งพามูลนกงางแอนด์ เมื่อกิจการกงางแอนด์กลายเป็นกรรมสิทธิ์ของชาวจีนอย่างเบ็ดเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิราศอดีตประวัติคำโคลงได้บันทึกไว้ว่าสร้างความลำบากให้แก่ชาวนาไม่น้อยเพราะไม่มีอิสระที่จะใช้สอยทรัพยากรในท้องถิ่นเหมือนเดิม การจะได้มูลนกงางแอนด์มาจะต้องซื้อจากชาวจีนที่เข้าไปประมูลผูกขาด ดังนิราศได้สะท้อนความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ไว้ว่า

ก่อนคนบ่คิดค้า	ขายมูล นกเลย
ขออนุญาตบริบูรณ์	แบ่งให้
ชนบรรทุกเรือพูน	เพียบกลบ มานา
สมเจตน์จำนงไซ้	ซึ่งไร้ลำเค็ญฯ
ต่อมาเห็นค่าทั้ง	ทักษิณ
ผู้ผูกขาดจึงจินต์	จัดค้า
มูลมันเมื่อชนถวิล	หวังช่วย ข้าวนา
จำจ่ายทรัพย์ไซ้ซ้ำ	เช่นผู้ผูกขาน
สงสารไทยทั่วค้ำ	แดนทักษิณ-เขย
อับทรัพย์รับทุกข์หนัก	ยิ่งแล้ว
ยามข้าวไม่งามมัก	มูลนก ฟุ้งนา
เมื่อคิดค่าถาแคล้ว	ตลาดพันทุกขนานฯ ¹²⁰

ในช่วงเวลาเดียวกัน ชาวนาในบริเวณที่ราบเชิงเขาจังหวัดพัทลุงซึ่งใช้มูลค้างคาวใส่นาได้รับผลกระทบเช่นกัน กล่าวคือตั้งแต่ พ.ศ. 2439 รัฐบาลกลางกำหนดให้เมืองพัทลุงต้องทำส่วยดินประสิ้วส่งปีละ 300 หาบ ส่งพระบรมมหาราชวัง 250 หาบ กรม

¹²⁰พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 33.

พระราชวังบวร 50 หาบ¹²¹ เพราะเห็นว่าเมืองพัทลุงมีถ้ำมูลค้างคาวมากมาย¹²² อย่างไรก็ดี การที่นิราศอัครรยชาวนาสิบสองเดือนซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2500 ยังกล่าวถึงการใช้มูลค้างคาวอยู่แสดงให้เห็นว่า ชาวนาในแถบนี้ยังคงมีและใช้มูลค้างคาวอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้หลัง พ.ศ. 2500 ซึ่งศูนย์ทดลองพันธุ์ข้าวที่ส่งเสริมการใช้ปุ๋ยเคมี (และการปรับปรุงพันธุ์ข้าว) เกิดขึ้นอย่างมั่นคงในจังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดพัทลุงแล้วก็ตาม บันทึกของอดีตชาวนาคนหนึ่งยืนยันถึงความต่อเนื่องในการใช้มูลค้างคาวของชาวนาในนิราศอัครรยชาวนาสิบสองเดือนได้ดี กล่าวคือในช่วง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2480 ซึ่งชาวนาพื้นราบในเขตอำเภอควนขนุนเริ่มขึ้นไปจับจองที่ดินเพื่อทำสวนมากขึ้น เมื่อถึงหน้านาขบวนชาวนาในชุมชนชะมวง อำเภอควนขนุนได้คอนกระสอบจุ่มงหน้ากันไปยังบ้านเขาป่า แล้วกลับมาพร้อมกับดินเขาหรือมูลค้างคาวในบ่ายวันรุ่งขึ้น¹²³ หลังปี พ.ศ. 2490 ชาวนาในชุมชนทุ่งนารี อำเภอป่าบอน ยังคงใช้มูลค้างคาวจากเขาควาและเขาเขต ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชุมชนทุ่งนารี¹²⁴

ความต่อเนื่องในการใช้ปุ๋ยธรรมชาติซึ่งมีอยู่แล้วในท้องถิ่นตั้งแต่อดีตจนกระทั่ง 10 ปี หลัง พ.ศ. 2500 ที่ปรากฏในนิราศอัครรยชาวนาสิบสองเดือน แสดงให้เห็นถึงการผลิตของชาวนาลุ่มทะเลสาบว่านอกจากจะเป็นการผลิตในเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นสำคัญแล้ว การไม่ตอบสนองนโยบายการส่งเสริมการเพาะปลูกข้าวของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยเคมีแสดงให้เห็นการดิ้นรนของชาวนาเพื่อหลีกเลี่ยงการใช้เงินตราในการทำนา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือในการผลิตเพื่อยังชีพชาวนาจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงการใช้

¹²¹ สงบ ส่งเมือง, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุงพุทธศตวรรษที่ 20-24,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 166.

¹²² แต่ต่อมาภายหลังได้ให้เก็บเป็นเงินส่งตามอัตราที่เก็บในเมืองพัทลุง คือเก็บครอบครัวละ 5 เหรียญต่อปี

¹²³ บรรเลง ชูดำ, “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชูดำ,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูดำ ณ ฌาปนสถานวัดพิศุทธทอง 27 สิงหาคม 2537 (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537), หน้า 30.

¹²⁴ ครอบ รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

ทุนเงินตราให้มากที่สุด ภายใต้งานนี้จึงเกิดความเชื่อเรื่องการจ้างทำนาว่าเป็นสิ่งไม่ดี
นิราศอัครราชอาณาสิบสองเดือนสะท้อนคติความเชื่อนี้ออกมาอย่างชัดเจนว่า

เป็นชาวนาสวสดเวทนาขั้น	ต้องขยันกันจริงทุกสิ่งอย่าง
ทั้งอาหารการกินอย่าสิ้นทาง	การสิ้นจ้างไม่ดีจะมีภัย
เป็นชาวนาอุตสาหะเจตนาดี	จะเป็นที่สุโขรมโพธิ์ใหญ่
จะมั่งมีศรีสุขสิ้นทุกภัย	ได้มีชัยใหญ่ยิ่งทั้งหญิงชาย ¹²⁵

สาเสด = เสดสา หมายถึงนำเวทนา

ควรจะกล่าวด้วยว่าสำหรับชาวนา นาไม่ได้เป็นแหล่งผลิตข้าวแต่เพียงอย่างเดียว
เท่านั้น หากแต่เป็นแหล่งของอาหารอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะพืชผัก และสัตว์น้ำ กำนันบ้าน
ลำสุโข่งในนิราศเมืองปะเหลียนนั้นไม่ได้ออกมาต้อนรับพระยาโศภณพัทลุงกุลเพราะ
ไปหาปูหาปลาอยู่ในนานอกหมู่บ้าน ดังความในนิราศว่า

มาถึงที่ลำสุโข่งในนิคม	เป็นพรมแดนแคว้นกันปันสองฝั่ง
ฝั่งหนึ่งนั้นอยู่ข้างทางเมืองตรัง	อีกฝั่งตั้งเมืองปะเหลียนไม่เปลี่ยนแปลง
มีเหยาเรือนแต่คูไม่สู้มาก	มุงด้วยจากพอพักเป็นหลักแหล่ง
ตั้งอำเภอตรวจตราท่าแข็งแรง	มีนายแขวงใหญ่คอยตรวจตรา
ช้างข้ามคลองร้องถามไปทันใด	กำนันบ้านลำสุโข่งไปไหนหา
พวกชาวบ้านเกรียวกรูเป็นหมู่มา	ดูท่วงทีเชื้อชาเหมือนวานร
แล้วบอกว่าตาขุนหาอยู่ไม่	แก่ไปไรหาผักคักไซ้ซ่อน
ดูเหยาเรือนเต็มประดาไม่น่านอน	พี่กลับย้อนถอยหลังมายังวัด ¹²⁶

¹²⁵ ส. ย่องหลี คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 34.

¹²⁶ พระยาโศภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

ภาพของการพึ่งพานา นอกเหนือการเพาะปลูกข้าวของชาวนาลักษณะเดียวกันนี้ ยังคงมีอยู่แม้เวลาจะล่วงเข้า พ.ศ. 2500 แล้วก็ตาม ภาพนี้สะท้อนอยู่ในนิราศอัครราชชาวนาสิบสองเดือน

สกุณินทร์สิ้นหมดเหลือจดจำ	กว่าจะคำหากินผินถลา
ส่วนมนุษย์สุดแสนแดนชาวนา	ต่างดักปลาหากินทุกถิ่นไป
บ้างทำบ่วงดักหรือปักแร้ว	บ้างเหี่ยวแพลสับถางทางน้ำไหล
ได้ตระเตรียมสื่อนซ่อนดักไซ	ทั้งคูใหญ่คูน้อยทยอยมา
มีปลาหมอเหลือซ่อนติดสื่อนไซ	ปลาคุกใหญ่กึ่งกึ่งดังฉาฉา
ปลาลูกขอรออยู่คูริมนา	ปลาเคมาติดสื่อนตั้งซ่อนเชอ
แต่ปลาใหญ่ไซเต็มละเต็มร่อง	ดักล้าช่องร่องคูอยู่เสมอ
เทรวมกันปั่นป่วนสิ้นปากเชอ	เหลือชะเง้อแลชะง่อนตอนพามา
ล้วนปลาคุกใหญ่ดักไซสื่อน	อีกปลาซ่อนนอนในใหญ่มีจนา
ทั้งกุ้งปูอยู่รวมเกือบท่วมปลา	หนวดราพาวิ่งวิ่งทั้งปากเชอ ¹²⁷

เชอ = กระเชอ ปลาเค = ปลากระดี หนวด = ย่น ราพา = กิ่งไม้ที่ลอยมาเต็ม สวะ

การทำมาหากินลักษณะนี้ทำให้ภาพชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศในช่วงต้นๆ ของการศึกษาค้นคว้านี้มีความมั่นคงและพึ่งพาตนเองได้สูง มีส่วนที่เหลือมากพอนำไปถวายวัด อาหารถวายพระดังปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริก ส่วนหนึ่งไม่ต้องซื้อหาหรือแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ ทั้งสิ้น กลอนนิราศตอนนี้นับหนักไว้ว่า

พระครูวันนั้นกลับรับอาสา	จะจัดหาข้าวหม่วยไปช่วยเหลือ
ทั้งกุ้งแห้งแกกับปลาอบเกลือ	ข้ามดั้นเผื่อไปจนพอสามหม้อเต็ม
คิดเรื่องกินสิ้นกลอนเข้านอนพัก	ตื่นขึ้นสักดีห้าท้องฟ้าเข้ม
กายพฤกษัโชติช่วงเห็นดวงเต็ม	หอมปลาเค็มจากครัวกล้วนน้ำลาย ¹²⁸

¹²⁷ ส. ย่องหลี่ คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 33.

กายพฤษ = ดาวประกายพฤษ หรือดาวรุ่ง

โดยปกติ อาหารถวายพระย่อมเป็นสิ่งพิเศษ การที่อาหารถวายพระในนิราศจินตนาจาริกส่วนหนึ่งยังคงเป็นอาหารประเภทปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ที่ชาวนาสามารถหาได้จากนา จึงอาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2470-2480 อาหารจากท้องนายังเป็นพื้นฐานอันมั่นคงในการกินอยู่ของชุมชนชาวนา แม้อาหารจำพวกผักสวน หมู ไก่ และเนื้อจะมีปรากฏอยู่ในรายการถวายพระเช่นเดียวกัน แต่การปรากฏของอาหารเหล่านี้ในรายการอาหารถวายพระก็หาได้แสดงให้เห็นว่าชาวนาต้องซื้อหามาแต่อย่างใด เพราะในชุมชนชาวนาเองมีการเลี้ยงสัตว์และเพาะปลูกพืชสวนเหล่านี้เป็นอาชีพเสริมอยู่แล้ว

1.2. การเลี้ยงสัตว์

ปฏิสัมพันธ์ที่ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีกับชาวจีนเลี้ยงหมูอย่างใกล้ชิดในลักษณะของการตั้งหลักแหล่งอาศัยอยู่ในชุมชนใกล้ๆ กัน ดังปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนซึ่งกล่าวถึงบ้านท่าพระยาว่าเป็นหมู่บ้านของคนจีนเลี้ยงหมู¹²⁹ ย่อมส่งผลต่อวิถีอาชีพของชาวนาเช่นเดียวกัน ความเป็นไปได้ข้อนี้อาจยืนยันได้ด้วยเอกสารของทางราชการในปี พ.ศ. 2441 ที่กล่าวถึงสินค้าของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาว่านอกจากข้าว สินค้าหัตถกรรม และของป่าแล้ว ยังมีหมูจำนวนมากถึง 3,135 ตัวเป็นสินค้าออกด้วย เฉพาะเมืองพัทลุงมีหมูส่งออกไปทางเมืองตรังและเมืองสงขลาปีหนึ่งประมาณ 2,000 ตัว¹³⁰ ในชุมชนชาวนาทางด้านตะวันออก รายงานตรวจราชการของสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2445 บันทึกไว้ว่าพบเห็นชาวนาเลี้ยงหมูกันอยู่แล้ว เช่น ที่บ้านบ่อตรุ และบ้านปากแตร¹³¹ ชาวนาในชุมชนสทิงพระและชุมพลเล่าว่า ความนิยมในการเลี้ยงหมูของชาวบ้านท่าออกนั้นมีมานานไม่ต่ำกว่า 100 ปีมาแล้ว

¹²⁸ เพ็ชร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 3.

¹²⁹ พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดิม, หน้า 15.

¹³⁰ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹³¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 63-64.

ทุกครัวเรือนจะเลี้ยงไว้อย่างน้อย 2 ตัว หมูที่เลี้ยงทั้งหมดจะเป็นหมูพื้นบ้าน จึงไม่ต้องดูแลเอาใจใส่มากนัก เพียงแต่ให้กินอาหารตามเวลา แล้วปล่อยให้วิ่งเล่นเที่ยวหากินเองโดยไม่ต้องทำคอก (ความนิยมเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาบริเวณนี้เพิ่งหมดไปเมื่อไม่กี่สิบปีนี่เอง)¹³² ยิ่งเมื่อการคมนาคมทางรถไฟพัฒนาขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2459 เป็นต้นมา การเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาก็คงจืดจางแพร่หลายมากยิ่งขึ้น โดยมีพ่อค้าชาวจีนจะเดินทางเข้ามารับซื้อถึงในหมู่บ้านเพื่อขนขึ้นรถไฟไปจำหน่ายต่างเมือง ดังภาพชาวจีนที่บ้านควนหิน อำเภอควนเนียง ซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศรับพัชนี ที่ว่า

จากน้ำกระจายถึงบ้านควนหิน	เห็นเจ้าจีนจับหมูยืนอยู่ถ้า
จ้างรถไฟบรรทุกไปเป็นสินค้า	อนิจจาไม่คิดบาปปิดบัง ¹³³

ถ้า = รอ คอย

ความแพร่หลายของการเลี้ยงหมูสัตว์เศรษฐกิจตัวสำคัญในชุมชนชาวนาส่งผลให้บางชุมชนขึ้นชื่อว่าเป็นชุมชนเลี้ยงหมู เช่นเมื่อนายเพียร นะมาตร เดินทางไปถึงบ้านคอนคันบ้านเกิด ภาพที่เขาสะท้อนออกมานอกจากเป็นภาพของความคึกคักมีชีวิตชีวาท่ามกลางหมู่ญาติมิตรชาวนาแล้ว สภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาชุมชนนี้ก็ยังเห็นเด่นชัดอีกด้วยว่า ไม่เพียงแต่จะดำรงอยู่ด้วยอาชีพทำนาเท่านั้น แต่ชาวคอนคันยังเลี้ยงหมูมากด้วย กลอนนิราศสะท้อนนัยออกมาว่าการเป็นชุมชนชาวนาเลี้ยงหมูของบ้านคอนคันนั้นเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวาง กลอนกล่าวว่า

ตัดมรรคาฝ่าบ้านผ่านจนสุด	แต่สลดขี่หมูไม่รู้สิ้น
ชนบทบ้านใหญ่ไกลธานี	ใครได้ยินคอนคันย่อมวันทา ¹³⁴

สลด = ไกลน เทือก

¹³² เหม หนูแสง, สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

¹³³ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 10.

¹³⁴ เพียร นะมาตร, “จินตนาจาริก,” หน้า 64.

แม้ว่าการเลี้ยงหมูเป็นอาชีพที่มาจากชาวจีน แต่จากพัฒนาการการเลี้ยงในบริเวณ
กลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศและเอกสารต่างๆ ดังข้างต้น ทำให้น่าเชื่อว่า
ตั้งแต่ พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ชาวนาเป็นผู้เลี้ยงกลุ่มสำคัญกว่ากลุ่มชาวจีน ในนิราศเกาะ
ใหญ่ของสินวล มากนวล สะท้อนภาพในปี พ.ศ. 2479 ว่าชาวจีนซึ่งเข้าไปซื้อที่ดินชาว
พื้นถิ่นดั้งเดิมก็นิยมทำสวนผักมากกว่าการเลี้ยงสัตว์ ดังความในนิราศที่ว่า

แล้วลคเลี้ยวเที่ยวเดินบนเนินเกาะ	เจอแจ็กเพาะพืชพันธุ์ปลูกมันขาย
บ้างพรวนดินขุดถูควุ่นวาย	บ้างซื้อขายขนส่งไปลงเรือ
ผักกาดขาวเต้าแตงบวบแฟงผัก	พืชพันธุ์ผักจุกจิกพริกมะเขือ
บ้างผลิดอกออกก้านย่านยาวเยื่อ	ปลูกคลุมเครือไฉ่นักจัดขบวน ¹³⁵

ความเป็นไปได้จากนิราศตอนนี้ดูจะน่าเชื่อถือมากขึ้นเมื่อชาวนายืนยันว่า ชาวจีน
ทั่วไปไม่นิยมเลี้ยงหมู จะมีก็แต่ชาวจีนซึ่งมีธุรกิจโรงสีเท่านั้น¹³⁶ ชาวจีนเจ้าของโรงสีใน
ปากพanningคนหนึ่งคิดจะเลี้ยงหมูก็เมื่อเห็นว่ารำข้าวมีเหลือจนขายไม่หมดแล้วเท่านั้น¹³⁷

ความแพร่หลายของการเลี้ยงหมูในหมู่วาชนารายย่อยในชุมชนบริเวณกลุ่ม
ทะเลสาบสงขลาช่วงปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา เป็นผลมาจากการที่รัฐบาลไม่ได้เก็บภาษีมา
ตั้งแต่ต้น¹³⁸ ประกอบกับที่มีช่องทางในการจำหน่ายได้มากขึ้น เพราะมีพ่อค้าชาวจีนเป็น
สื่อกลางในการถ่ายเทอย่างสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัตว์เศรษฐกิจชนิดนี้แทบจะเป็น

¹³⁵สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 22.

¹³⁶heim หนูเส็ง, สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

¹³⁷ชวลิต อังวิทย์ชาตร, การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา
(กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 22.

¹³⁸สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ขีวิวัฒน์ (พระนคร:
องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 75.

อาชีพผูกขาดโดยชาวนามาโดยตลอด ในปี พ.ศ. 2483 เมื่อชาวจีนเจ้าของโรงสีดังกล่าว ข้างต้นตัดสินใจแน่แล้วว่าจะต้องเลี้ยงหมู เขาก็ต้องไปหาซื้อหมูมาจากชาวนา¹³⁹

นอกจากการสัตว์เศรษฐกิจอย่างหมูครอบครัวยังมีสัตว์สองตัวดังกล่าวแล้ว วัวและควายก็เป็นสัตว์ที่ไม่เพียงแต่จะมีคุณประโยชน์ในแง่ของการเป็นแรงงานในครอบครัว ชาวนาเท่านั้น ในบางช่วงเวลายังเป็นสัตว์เลี้ยงซึ่งชาวนาสามารถขายนำเงินตรามาใช้ขายได้อีกด้วย นิราศอัครธรรยชาวนาสืบสองเดือนสะท้อนไว้ว่าแม้เมื่อหลังพ.ศ. 2500 แล้ว ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาขายวัวควายเพื่อเงินตรากันอย่างคึกคัก นิราศกล่าวว่า

แขกมาซื้อแม่ไม่ขายควายตัวนี้	ไถก็ตีก็ง่ายใช้ก็คล่อง
ไม่เล็กใหญ่ทรมไถ้วยคนอง	คอปอพอพึ่งพิงดีมากมาย
ทั้งผู้เมียหัดใหม่แต่ไถง่าย	แขกมาให้กว่าพันจันไม่ขาย
ยามขัดสนจนแค้นแสนเสียดาย	ต้องหาควายยุ่งยากลำบากนาน ¹⁴⁰

พี = อ้วน สมบูรณ์

นิราศตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นว่าจนถึงปี พ.ศ. 2500 แล้ว วัวและควายคงเป็นสัตว์เศรษฐกิจ (ในสายตาของพ่อค้า) อีกตัวหนึ่งซึ่งอยู่ในกำมือของชาวนา ขณะที่ในการขายหมูมีพ่อค้าจีนเป็นสื่อกลาง แต่กับการขายวัวควาย พ่อค้าแขกยังคงเดินทางเข้ามาในชุมชนอย่างทั่วถึงเพื่อซื้อสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ไปขายต่างประเทศ เมื่อพิจารณาจากเอกสารของทางราชการจะพบได้ว่าการค้าวัวควายคึกคักมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 แล้ว¹⁴¹ ระหว่างปี

¹³⁹ชวลิต อังวิทยาธร, เรื่องเดิม, หน้า 23.

¹⁴⁰ส. ย่องหลี่ ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 12.

¹⁴¹ความคึกคักนี้ส่วนหนึ่งเกิดเพราะรัฐบาลกลางส่งเสริมโดยยกเลิก ‘ด่านตรวจตัวรูปพรรณโคกระบือ’ 5 ด่านในแขวงเมืองสงขลา คือ “เชิงตะพานคลองลำโรงด่านหนึ่ง บ้านน้ำน้อยด่านหนึ่ง บ้านพรุด่านหนึ่ง หุ่นตลุงด่านหนึ่ง บ้านพังลาด่านหนึ่ง” หลังได้รับการร้องเรียนจากพ่อค้าว่าต้องเสียเวลากับด่านย่อยๆ นานไม่ต่ำกว่า 2 วันในแต่ละเที่ยวส่ง จำต้องเสียค่าตรวจรูปพรรณวัวควายให้ทุกด่าน รัฐบาลจึงไปตั้งด่านที่ “ปลายแดนในตำบลบ้านปรกแต่แห่งเดียว” ดู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

พ.ศ. 2460-2470 ชาวนาในชุมชนทะเลน้อยและชุมชนควนขนุนยังนิยมขายวัวควายแก่พ่อค้าทั้งชาวปาเกีสถานและชาวควนขนุนเอง กระทั่งเกิดทางควายและทางเกวียนขึ้นจนชาวนาในชุมชนทะเลน้อยและพนางคองสามารถติดต่อกับชุมชนด้านตะวันตกได้สะดวกมากขึ้น กลายเป็นชุมชนเปิดที่สามารถสัญจรไปมาทางบกได้¹⁴²

¹⁴²พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ. 108 ระบุว่าราชการทั้งเมืองพัทลุงและเมืองสงขลา มองว่าชุมชนทะเลน้อยเมื่อปี พ.ศ. 2422 (ขณะนั้นขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช) นั้นเป็นชุมชนปิด เต็มไปด้วยโจรผู้ร้าย “มีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนดีเลย ในหมู่นั้นเป็นผู้ร้ายทั้งสิ้น ด้วยเปนปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้ายยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้ก็เห็นจะเป็นจริง...” ขณะที่ชาวนาทะเลน้อยบอกว่าชุมชนมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ไม่ต่ำกว่า 200 ปี อาจร่วมสมัยกรุงสุโขทัยหรือกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นไปได้ เจ้าเมืองสุโขทัยเคยส่งคนมาตัดไม้ทำเรือรบ ชาวบ้านสัมพันธ์กับชุมชนอื่นมาตั้งแต่รุ่นทวดเป็นอย่างมาก โดยทางเรือซึ่งมีเส้นทางหลักๆ อยู่ 2 เส้นทางคือ เส้นทางที่ใช้ติดต่อกับชาวท่าออกคือระหว่างทะเลน้อย-ควนชะลิก ซึ่งในระยะต่อมาสามารถต่อไปถึงคลองแดน และระโนดได้ และเส้นทางที่ใช้ติดต่อกับชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ คือระหว่างทะเลน้อย-ท่าประดู่เรียง เส้นทางนี้เมื่อทางรถไฟพัฒนาขึ้นจึงกลายเป็นเส้นทางหลักที่นำผลผลิตจากชุมชนทะเลน้อย เช่น หัตถกรรมกระจูด และผลผลิตจากทะเลน้อยและทะเลสาบไปสู่ชุมชนหมู่เหนือ

วิวาทะจากเอกสารประวัติศาสตร์ 2 ชิ้นนี้ชวนให้น่าสนใจขึ้นไปอีกเมื่อเอกสารราชการเรื่อง “สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้” พ.ศ. 2439 ระบุว่าชาวนาทะเลน้อยไม่ได้เสียค่าน้ำติดต่อกันหลายปี เพราะเจ้าหน้าที่ไม่ได้เข้าไปเก็บ บางปีก็เข้าไปเก็บ “ก็เกิดเกี่ยงแย้งขึ้นกับกรมการเลยเปนถ้อยความรุงรัง เงินหลวงซึ่งควรจะได้ก็เลยติดขัดไปด้วย บางเมืองที่มอบการเสนาแก่ผู้ว่าราชการเมืองๆ แต่งกรมการออกเก็บอีกชั้นหนึ่งก็มักไปเกิดฉ้อฉลปิดบังพระราชทรัพย์ ด้วยไม่มีการตรวจตราจริงจังอันใด” เอกสารฉบับนี้ยอมรับโดยนัยถึงความบกพร่องของทางราชการเองที่ไม่สามารถควบคุมให้เกิดความซื่อสัตย์ขึ้นได้ในหมู่ข้าราชการส่วนท้องถิ่น โดยไม่ได้กล่าวถึงความเป็นชุมชนโจรผู้ร้ายดังพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่อย่างใด ยิ่งเมื่อพิจารณาไปถึงว่าเมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราช นั้นมีความขัดแย้งต่อกันตลอดมาตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์มาแล้ว ยิ่งเป็นไปได้มากกว่าการที่เมืองสงขลาและเมืองพัทลุงถวายข้อมูลแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าชุมชนทะเลน้อยเป็นโจรผู้ร้ายกันทั้งหมู่บ้าน อาจเนื่องมาจากการเมืองระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราช หรือไม่ก็อาจจะเกี่ยวกับผลประโยชน์ระหว่างข้าราชการส่วนท้องถิ่นกันเองก็เป็นได้ ในส่วนของ

ภาพสะท้อนเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาคงจะขายวัวควายไปเพื่อหวังผลตอบแทนที่เป็นเงินตรามากขึ้นจนวัวควายขาดแคลน นิราศตอนที่ยกมาข้างต้นซึ่งมีตัวละครเป็นสามีภรรยาชาวนารุ่นใหม่สะท้อนให้เห็นว่าสำหรับชาวนารุ่นใหม่ๆ แล้วควายเป็นสิ่งที่มีค่าและหายากอย่างยิ่ง เมื่อมีควายคืออยู่แล้วจึงไม่อยากขาย

การที่ชาวนานิยมขายวัวควายส่งผลให้พ่อค้าชาวไทย (สมัครเล่น) บางรายสามารถสร้างฐานะขึ้นมาได้ภายในเวลาอันรวดเร็วด้วยการเป็นคนกลางระหว่างชาวนากับพ่อค้าที่ติดต่อกับตลาดไทรบุรี ดังเช่น เมื่อ พ.ศ. 2463 อาชีพค้าวัวควายทำให้นายปาน สงกุมาร และเพื่อนสามารถสร้างบ้านได้คนละหลังโดยใช้เวลาค้าวัวควายเพียงไม่กี่เดือน¹⁴³ อีกทั้งยังไม่ได้เป็นการค้าโดยตรงกับตลาดปีนังและไทรบุรีแต่อย่างใด

1.3 การเพาะปลูกพืชอื่นๆ

เมื่อพระยาโสมภณพัทลุงกุลและคณะเดินทางไปถึงชุมชนบ้านนาในเขตจังหวัดพัทลุง นิราศของท่านก็ได้สะท้อนว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2422 มาแล้วที่การปลูกและ

^{142(คธ)} ราชการ ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 28-29; และกรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 “สมเด็จพระบรมราชโองการฯ ราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้,” 1-12 กันยายน ร.ศ. 115. ส่วนข้อมูลจากชาวบ้าน ดู สุข ทองพูลเอียด, ประวัติวัดทะเลน้อย (พัทลุง: ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 3-10; และ ล้วน เกื้อยงแก้ว, สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2545. ในส่วนความขัดแย้งทางด้านการเมืองระหว่างสงขลากับนครศรีธรรมราช ดู สงบ ส่งเมือง, การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2300-2444) (สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2528), หน้า 130-137; สารูป ฤทธิ์ชู, “สภาพการเมืองพัทลุง พ.ศ.2315-2439,” ศิลปวัฒนธรรม 7, 3 (มกราคม, 2529): 96-104; และ ภูวดล ทรงประเสริฐ, “วิวัฒนาการนาขุมเงินในนครศรีธรรมราช,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4: ศิลปวัฒนธรรมนครศรีธรรมราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช: วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, 2529), หน้า 25-33.

¹⁴³ ปาน สงกุมาร, “บันทึกประวัติ,” ใน หนังสือที่ระลึกงานฉาปนกิจศพคุณหมอปาน สงกุมาร ณ เมรุวัดสวนปาน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2515 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2515), หน้า 13.

เก็บผลไม้เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจสำคัญกิจกรรมหนึ่งของชาวนา นิราศตอนนี้บรรยายภาพไว้ว่า

ถึงบ้านนาเป็นผาสุกสุภาพ

บนเนินราบปลูกต้นผลผลา

ดูเป็นพืดยัดบ้านตระการตา

มีทุ่งนากว้างขวางอยู่ข้างเรือน¹⁴⁴

ผลไม้ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาคงจะมีมากและเป็นพืชที่สร้างเงินตราให้แก่ชาวนาได้พอสมควร แม้ว่าในช่วง พ.ศ.2420-2430 ผลผลิตจากสวนดังกล่าวจะเป็นเพียงการซื้อขายกันภายในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะในชุมชนที่ขยายตัวเป็นเมือง เช่น เมืองสงขลา จะเป็นศูนย์กลางรวบรวมและจำหน่ายผลผลิตจากสวนเหล่านี้ ได้แก่ ฝักป้า ฝักแพ้ง แดงต่างๆ ผลไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ลำสาดี มะปราง น้อยหน่า ขนุน จำปาตะ ละมุด ส้มจุก ส้มเกลี้ยง ส้มโอ ส้มแป้น เงาะ มะไฟ มะปริง เฉพาะส้มจุกเท่านั้นที่เป็นสินค้าซึ่งสงขลารวบรวมส่งออกไปนอกเมือง¹⁴⁵ ด้วยเหตุนี้รัฐบาลกลางจึงไม่ให้ความสนใจที่จะเก็บภาษีอย่างจริงจังเพราะผลไม้ราคาถูก และสภาพสวนก็เป็นสวนป่าชาวนาจะขึ้นไปเก็บผลผลิตก็เฉพาะในฤดูผลไม้สุกเท่านั้น¹⁴⁶ ในปี พ.ศ.2450 ชาวนางตุงบุกเบิกพื้นที่ปลูกผลไม้มากขึ้น¹⁴⁷ แต่ยังไม่มีการเคลื่อนไหวกว่าจากรัฐบาลเพื่อการเก็บภาษีอย่างชัดเจนนัก ขณะที่สวนประเภทสวนหมากสวนมะพร้าว

¹⁴⁴พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 16.

¹⁴⁵สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, เรื่องเดิม, หน้า 74, 77-78.

¹⁴⁶กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 รายงานการจัดราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 5 สิงหาคม ร.ศ. 115.

¹⁴⁷กรมศิลปากร, “รายงานพระยาชลบุรานุรักษ์ไปตรวจราชการเมืองพัทลุง,” เทศาภิบาลเล่มที่ 5 (1 เมษายน ร.ศ. 127): 25, อ้างถึงใน ล้อม เฟื่องแก้ว, “พัทลุงในวรรณกรรม,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528), หน้า 201.

นอกจากจะมีอยู่มากมายในชุมชนทั่วไปทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบแล้ว¹⁴⁸ ในชุมชนทางด้านทิศตะวันตกก็มีอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน ดังปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียน ว่าที่บ้านหินขวางในเขตเมืองปะเหลียนมีการปลูกหมากและมะพร้าวกันมาก

มาถึงบ้านหินขวางอยู่กลางทุ่ง พืชมองมุ่นแลเขม้นไม่เห็นเขา
เห็นแต่หินขวางกลางทางเป็นเงา โล้นเลียนแพรพราวเขียวขาวแดง
หญ้าแพรกรอกเป็นฝอยแซมน้อยนิน พระอาทิตย์ส่องเห็นดูเป็นแสง
บางก้อนแตกแยกห่างอยู่กลางแปลง ขอบเป็นแหล่งล้วนสวนพริกไทย¹⁴⁹
ทั้งสวนหมากสวนมะพร้าวยาวเป็นแถว ได้เห็นแล้วชื่นอุระหาไหน
เพลินอารมณ์ชมบ้านสำราญใจ กระทั่งได้เวลาจวนสายัณห์¹⁵⁰

ผลผลิตจากสวนเหล่านี้คงจะซื้อขายและแลกเปลี่ยนกันในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2450-2460 วรรณกรรมนิราศบางเรื่องก็สะท้อนให้เห็นว่าชาวนาให้ความสำคัญกับการปลูกไม้ยืนต้นและพืชสวนมากยิ่งขึ้น ดังในนิราศรับพัญนี ที่บันทึกภาพของการบุกเบิกที่เพื่อสร้างสวนมะพร้าวและภาพของสวนหมากสวนมะพร้าวซึ่งมาอยู่แล้วก่อน พ.ศ. 2460 ในหลายชุมชน ดังภาพชุมชนน้ำกระจายและบ้านบางกล้าที่ว่า

¹⁴⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 57-65.

¹⁴⁹ สำหรับการปลูกพริกไทยนั้นเชื่อว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเจ้าของทุนขนาดใหญ่ ชาวนาในเมืองพัทลุงมีความเกี่ยวข้องกับสวนพริกไทยก็ในฐานะแรงงานรับจ้างเท่านั้น ในนิราศเมืองปะเหลียนเองก็มีตัวละครตัวหนึ่งเป็นชาวบ้านเขากัง พัทลุง ขอร่วมเดินทางไปกับคณะเดินทางของพระยาโสภณพัทลุงกุลด้วยเพื่อไปเฝ้าสวนพริกไทย ดู พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 5; และ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹⁵⁰ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดิม, หน้า 13.

ที่น้ำกระจายเจ็ดนาฬิกาเศษ	ตามสังเกตทางรถกำหนดที่
สองข้างทางสร้างสวนมะพร้าวมี	อ้วนงามดีพึงปลูกตกกลุกลาย
ยังคิดถางสร้างป่าต่อต่อไป	รอยเอาไฟเผาเลนเหมือนปรนไร
ความโลภของมนุษย์สุดแรงร้าย	ไม่คิดกายว่าจะเหนียวเมื่อยกายา

.....	
จากสถานีหาดใหญ่ไปบางลำ	เห็นคนล้ามโคควายอยู่หลายหลั่น
ข้างคานาถอนกล้ายู่เนืองแน่น	กลางทุ่งนั้นแลไปไกลสุดตา
สองริมฟากสวนหมากสวนมะพร้าว	ปลูกเรือนห้ายี่เรียงรายทั้งซ้ายขวา
ระหว่างบ้านตั้งวัดตามศรัทธา	ปลูกศาลาทอดสะพานชาวบ้าน ¹⁵¹

ปรนไร=ผาพื้นที่ทำนา-ไร่ครั้งที่ 2 โดยเก็บเศษไม้จากการเผาครั้งแรกมารวมกันแล้วเผาใหม่

แม้แต่ในชุมชนที่อยู่นอกบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เช่น ชุมชนช่องเขา ความตื่นตัวในการบุกเบิกพื้นที่เพื่อสร้างสวนก็มีกำลังดำเนินไปเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นดังนิราศข้างต้น กลอนนิราศรับพัชนีบันทึกไว้ว่า

จากช่องเขามาถึงที่สถานีเล่า	เรียงช่องเขาสถานีที่ตรงนั้น
คนอยู่เฝ้าปลูกมะพร้าวปลายเป็นคว้น	ปลูกลูกจันทร์กาเฟและกานพลู
ใช้คนจ้างถางป่าไปอีกเล่า	นานคงเข้าดูไปไกลหายหู
ทางแห่งหนึ่งถึงเหวเป็นเปลวดู	เมื่อแลดูปลายไม้อยู่ได้ทาง ¹⁵²

ความเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้กล่าวได้ว่าเป็นเพราะการพัฒนาการของการคมนาคมทางรถไฟเป็นสำคัญ มณฑลนครศรีธรรมราชโดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลทรงส่งเสริมการเพาะปลูกพืชไร่และพืชสวนอย่างเต็มที่เพื่อจะให้ผลผลิตเหล่านี้เป็นสินค้า โดย

¹⁵¹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 10-11.

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

เป้าหมายที่จะเพิ่มรายได้ให้แก่การรถไฟในยุคเริ่มต้น¹⁵³ และสวนมะพร้าวก็เป็นพืชชนิดหนึ่งที่อยู่ในเป้าหมายของการส่งเสริมนี้¹⁵⁴ ประกอบกับการที่ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเองอุปสงค์มะพร้าวก็คงจะมีมานานเพราะมีการสกัดน้ำมันมะพร้าวกันแพร่หลายจนกระทั่งน้ำมันมะพร้าวเป็นรายการสินค้าที่ชาวนาจะต้องพิกัดเสียภาษี¹⁵⁵ ในปี พ.ศ.2469 เกิดโรงงานสกัดน้ำมันมะพร้าวขึ้นที่กรุงเทพฯ¹⁵⁶ ซึ่งแหล่งวัตถุดิบแหล่งสำคัญเป็นภาคใต้ โดยที่ก่อนหน้านี้ไม่มีรายงานราชการว่าเกิดปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชมากเพราะผู้คนเข้าไปจับจองสร้างสวนยางพาราและสวนมะพร้าว¹⁵⁷

ด้วยเหตุที่เป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญ เมื่อเกิดเศรษฐกิจตกต่ำเพราะผลจากความตกต่ำของเศรษฐกิจทั่วโลกในช่วง พ.ศ. 2470-2475 บทกลอนสำนวนหนึ่งชื่อ ‘ปลุกไทยสมัยเศรษฐกิจ’ ซึ่งตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษาจึงสะท้อนออกมาว่าเป็นเพราะสินค้าไทยถูกโจมตี ในรายการสินค้าซึ่งก็กล่าวถึงนั้นมีมะพร้าวอยู่ด้วยอย่างสำคัญ

เงินชาติไทยไหลออกนอกเนื่องนอง เพราะซื้อของเขามากหลากหลายสิ่ง
เงินเข้ามาทำด้อยน้อยเสียจริง ถ้วนทุกสิ่งของเราเขาคดไว้

¹⁵³ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

¹⁵⁴ พืชอื่นๆ ก็เช่นยางพารา พริก จันทน์เทศ ทุเรียน มังคุด เงาะ ลำไย ส้มจุก ฝ้าย ยาสูบ และข้าวโพด ดู ชาลี ศิลปศรี, “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ.2453-2468),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2529), หน้า 99-100.

¹⁵⁵ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹⁵⁶ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์, 2540), หน้า 103.

¹⁵⁷ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

ปลา ยาง และไม้เคยขายออก	ไปเมืองนอกทุกเมื่อมากเหลือหลาย
หมากมะพร้าวเขาหนั่งทั้งว้าวควาย	อีกมากมายของป่าสารพัน
ยังอีกอย่างทางได้รายสำคัญ	คือเข้านั้นถูกพญูป่นปี้ลง ¹⁵⁸

ตาลโตนดเป็นพืชอีกชนิดหนึ่งที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวนาลุ่มทะเลสาบ นอกจากตาลโตนดจะเป็นสิ่งบริโภคภายในชุมชนอย่างพอเพียงแล้ว ชาวนายังแปรรูปเป็นสินค้าส่งขายในชุมชนเมือง ดังเช่นภาพสินค้าที่ขายกันที่สถานีเขาชุมทองในนิราศรับพัชนี

ถึงสถานีชุมทางเขาชุมทอง	คนขายของข้าวปลามาอีกโข
ขายน้ำตาลน้ำส้มขนมโค	ขายเตงโมะม่วงปรางต่างต่างพรรณ ¹⁵⁹

น้ำตาล = น้ำตาลโตนด น้ำส้ม = น้ำส้มโตนด ขนมโค = คล้ายขนมโคภาคกลาง แต่
ขนาดเท่าหัวแม่มือ ใช้น้ำตาลแว่นซึ่งเคี้ยวมาจากน้ำตาลโตนด

สำหรับชาวนาในชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบ การเกี่ยวน้ำตาลโตนดขายจึงเป็นช่องทางสำคัญอีกช่องทางหนึ่งในการแสวงหาเงินตราของชาวนา พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) เมื่อเขียนเรื่องภยิตตลงสอนหลานในปี พ.ศ.2455 จึงให้ลงประชดประชันหลานว่า

เกี่ยวน้ำตาลขาย	ได้เงินไวจ่าย
จะจ่ายให้ใคร	
หรือจะไว้ให้มี	ให้มีทำไหร
จะได้อะไร ที่ว่ามีมี ¹⁶⁰	

¹⁵⁸ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม, “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 419.

¹⁵⁹พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 14.

ทำไหร = ทำอะไร

นอกจากนี้รายงานของราชการยืนยันถึงที่มาของรายได้จากตาลโตนดซึ่งสะท้อนอยู่ในวรรณกรรมเรื่องภาษิตลงสอนหลานด้วยว่าสินค้าน้ำตาลออกไปจากแขวงปะลัท่า (จะทิ้งพระ) มาก¹⁶¹ การนี้ส่งผลให้เมืองสงขลาและบางพื้นที่ในเมืองพัทลุงมีชื่อเสียงเรื่องการทำน้ำตาลที่เรียกว่า ‘น้ำผึ้งขบ’¹⁶² แม้เมืองสาขบุรี ด้วยเหตุนี้สินค้าน้ำตาลจากเมืองสาขบุรีซึ่งส่งออกไปขายยังประเทศสิงคโปร์ในช่วงทศวรรษนี้¹⁶³ จึงเป็นไปได้ว่าอาจจะมีน้ำตาลจากเมืองสงขลาไปสมทบด้วย

แม้แต่ในชุมชนชาวนาทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบชลาภก็ยังสามารถหาเงินตราจากผลิตภัณฑ์ตาลโตนด พ.ศ. 2470 เมื่อนายสินวล มากนวล เดินทางผ่านชุมชนตรอกโตนดในควนขนุน เขาสะท้อนให้เห็นว่าไม่เพียงแต่ชาวนาในย่านนี้ได้ทำน้ำหวานหรือที่นายสินวลเรียกว่า “กระแซ่” ไว้กินกันภายในชุมชนเท่านั้น แต่ยังทำน้ำตาลโตนดขายได้กำไรเป็นกอบเป็นกำอีกด้วย นิราศบอกเราว่าผลิตภัณฑ์น้ำตาลโตนดของชุมชนแห่งนี้คงจะเป็นช่องทางหนึ่งในการหาเงินตราของชาวนาสืบเนื่องกันมายาวนาน ดังนิราศบรรยายว่า

ตรอกโตนดโอดโตนดประโยชน์ยิ่ง	เป็นพันธุ์พืชพวงขนาค้ออาศัย
ทำน้ำตาลรายได้กำไร	สินค้าไทยขายประจำภูมิภาค
น้ำตาลเหลวไหลในปั๊บหนึ่ง	แปดสสิ่งมิได้หักขายปลีก-เหมา

¹⁶⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), ภาษิตลงสอนหลาน (นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศิริสวัสดิ์, 2502; พิมพ์ถวายเป็นบรรณาการที่ระลึกในงานฉลองสมณศักดิ์ พระครูสุรัตวิหารการ เจ้าคณะธรรมยุติ ตำบลปากพูน ณ วัดท่าแพ ตำบลปากพูน อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 6-8 กันยายน พ.ศ. 2502), หน้า 3.

¹⁶¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 61.

¹⁶² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 15.

¹⁶³ วิจิต กาพกาญจน์, “นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ. 2444-2503,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 14.

บ้างก็มีชาวบ้านในย่านเรา

กระแช่เมากินเล่นเป็นอัตรา¹⁶⁴

ชุมชนชาวนาด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบยังคงขึ้นชื่อด้านผลิตภัณฑ์จากตาลโตนดอย่างต่อเนื่อง นิราศประวัติรับราชการของนายสว่าง พงศ์สุชาติ ตอนหนึ่งซึ่งเขียนเล่าถึงปัญหาในการทำงานสรรพสามิตในเขตจังหวัดสงขลาเมื่อปี พ.ศ. 2514 จึงเน้นปัญหาเรื่องน้ำหวานและเหล้าเถื่อน (ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับน้ำตาลโตนดอย่างแยกไม่ออก) เป็นอย่างมาก นิราศกล่าวว่า

อันความผิดกฎหมายหลายประเภท	ที่เป็นเหตุเก็บภาษีมิได้ผล
น้ำตาลเมาเหล้าเถื่อนกลาดเกลื่อนจน	หลายตำบลร้านสุราไม่กล้ามี
มองทางไหนเห็นแถวแนวโตนด	ทำประโยชน์ผลิตน้ำตาลหลายสถานที่
คุณภาพทราบได้ไม่ค่อยดี	อีกทั้งสีมีดคล้ำดูดำนิล
ใช้ผลิของหวานพาลจะเปรี้ยว	เหมาะสมเดียวทำสุราหาทรัพย์สิน
น้ำตาลสดแช่เมาเขาคุ่มกิน	ทุกท้องถิ่นซื้อหาราคาเขา ¹⁶⁵

ดังกล่าวแล้วว่ากลอนนิราศตอนนี้สะท้อนให้เราเห็นว่าความนิยมในผลิตภัณฑ์จากตาลโตนดนั้นยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุนี้ช่องทางในการหาเงินตราของชาวนาจากตาลโตนดจึงเป็นช่องทางที่เปิดกว้างอยู่เสมอ แม้กระทั่ง พ.ศ. 2510 กฎหมายยังไม่สามารถปิดโอกาสชาวนาได้อย่างเด็ดขาด นอกจากนั้นราคาที่ขายกันถูกๆ ก็ยังแสดงให้เห็นว่าชาวนายังสามารถพึ่งพาตาลโตนดหลังจากทศวรรษนั้นได้อีกยาวนาน

ในการพิจารณาเพื่ออนุญาตให้มีเจ้าภาษีทำการประมูลเก็บภาษีอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเกิดขึ้นบนพื้นฐานที่สินค้าชนิดนั้นๆ จะต้องมี ต้องผลิต และต้องซื้อขายอย่างใน

¹⁶⁴ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 11.

¹⁶⁵ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศประวัติการรับราชการ,” ใน หนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543), หน้า 104.

ปริมาณมากพอที่จะทำกำไรให้แก่เจ้าภาษีได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อพิจารณาภาษีสินค้าที่มีอยู่ในท้องถื่นของรัฐบาลในช่วง พ.ศ. 2430-2440 หลายชนิดเช่น น้ำมันมะพร้าว ไข่ เป็ด หมู (ฆ่า) วัวควาย (ฆ่า) ถั่วต่างๆ คราม หวายต่างๆ กระสอบ เสื้อกระจุค ใต้ นุ่น ไม้คเรือ โกลน ฝ้ายหนัก ยาเส้นฯลฯ¹⁶⁶ เราก็จะเห็นได้ว่าสินค้าเหล่านี้ออกมาจากชุมชนชาวนาทั้งสิ้น ดังนั้นเมื่อจำเป็นต้องใช้เงินตราชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบจึงจะมีทางแสวงหาทางอื่นๆ มากพอที่จะไม่ไปฝืนเพิ่มกำลังการผลิตข้าว

2. การใช้แรงงาน

การใช้แรงงานในการผลิตของชาวนาซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศนั้นสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ด้วยกัน คือแรงงานคน อันประกอบด้วย เด็กผู้หญิง และผู้ชาย กับแรงงานสัตว์ อย่างไรก็ตาม แรงงาน 2 ประเภทนี้ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นแรงงานในครอบครัว เพราะแม้กระทั่งสัตว์ คือ วัว ควาย สำนักของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบก็ยังผูกพันเสมือนเป็นบุคคลในครอบครัว ดังจะได้กล่าวต่อไป

2.1 แรงงานเด็ก ผู้หญิง และผู้ชาย

บทบาทผู้หญิงในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนหลังจากที่พระยาโศภณพัทลุงกลับไปเห็นภาพของผู้ชายขายผ้าที่เกาะหมากนั้นเป็นประกายสำคัญที่ทำให้มองเห็นได้ถึงความเป็นมาของความยืดหยุ่นในบทบาทของผู้ชายและผู้หญิงในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งปรากฏออกมาในวรรณกรรมนิราศ กลอนนิราศบทนี้กล่าวถึงการค้าขายในเกาะหมาก ว่าส่วนใหญ่แล้วผู้ชายขายทั้งสิ้น ขณะที่เมืองไทยนั้น ไม่เพียงแต่จะเห็นผู้หญิงขายเท่านั้น แต่ผู้หญิงยังมีอิสระออกมาเดินเล่นได้อย่างสบายๆ อีกด้วย ดังกลอนนิราศที่ว่า

สินค้าของนั้นผู้ชายนั่งขายสิ้น

การมลิ้นพูดเพราะนอเลาะเฉลียว

¹⁶⁶ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

ธรรมเนียมเขากักผู้หญิงเสียจริงเจียว ไม่ให้เที่ยวเดินเล่นเช่นเมืองไทย¹⁶⁷

คงเพราะรากฐานความเป็นมาเช่นนี้เองภาพของการช่วยเหลือกันระหว่างสามี ภรรยาในการประกอบกิจกรรมของครอบครัวชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจึง เป็นภาพที่สะท้อนออกมาจากความรู้สึกที่ปกติธรรมดาของกวี แม้กระทั่งกิจกรรมที่ สังคมทั่วไปเชื่อว่าควรจะเป็นหน้าที่ของผู้ชายอย่างเช่นการประมง ดังที่ปรากฏอยู่ใน นิราศไปจังหวัดตรัง ผู้หญิงก็มีส่วนในการทำอาชีพนั้นด้วย ดังกลอนนิราศกล่าวว่

ถึงท่าเตียนเห็นคนยลเนตรมุง
เมียนั่งจัดคัดท้ายสพายดี
แหขึ้นสอกลอกผ้าทำทำขยับ
อาชีพวังตั้งเป็นนิตยไม่คิดเบื่อ

ทอดแหกุ้งอยู่ชายวาริศรี
เจ้าสามีปล้ำตัวอยู่หัวเรือ
แล้วทอดปีบลงน้ำดูงามเหลือ
ทำไว้เพื่อกันจ่ายตามรายวัน¹⁶⁸

ในทางกลับกัน หน้าที่ซึ่งสังคมทั่วไปคิดว่าเป็นของผู้หญิงเท่านั้น กวียังบรรยาย ออกมาด้วยน้ำเสียงและท่าทีอันเป็นปกติว่าผู้ชายในชุมชนชาวนาก็สามารถทำได้โดยไม่ ตะจิตตะขงใจ ดังภาพงานในครัวของครอบครัวชาวนารุ่นใหม่ครอบครัวหนึ่งในเรื่อง อัจฉรย์ชาวนาสิบสองเดือนของ ส. ย่องหลี คอนรูป ที่ว่า

ได้สิบหีบกองแล้วมองชม
เมียจัดปล้ำน้ำตาลอีกการแป้ง
เอามีดจัดคัดเปลือกเลือกพอควร
ใส่ในนางวางไว้พอได้ที่
หยุดเวลาทำนามาซูดพร้าว
หมดสามสิบหีบใส่ในที่ปล้น

พอเหมาะสมขนมกระยาหวานแข็ง
ผิวจัดแจงแหล่งมะพร้าวเข้าที่
ให้เป็นส่วนล้วนปันกันโน้นนี่
รีบเร็วรีตังถนัดมือ
หนุ่มเมียสาวเร็วรวชูดหัวสั้น
แล้วจึงขึ้นปั้นกะทิดำริมา

¹⁶⁷ พระยาโสภณพิทลุง, เรื่องเดิม, หน้า 20.

¹⁶⁸ คลึง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 10.

ทั้งสองมือครีดย่ำกำมะพร้าว น้ำขึ้นขาวไหลหลังหว่างชายขาว
แล้วตรองลงตรงกะทะกะเวลา พอได้ทำตั้งเตาเลยเอาการณ¹⁶⁹

นาง = เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง ตรอง = กรอง

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการแบ่งแรงงานในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นจะไม่ชัดเจนและตายตัวนัก มีความยืดหยุ่นในการทำงาน กล่าวคือผู้ชายสามารถทำงานของผู้หญิงได้โดยไม่มีความรู้สึกว่าจะเสียศักดิ์ศรีความเป็นผู้ชายแต่อย่างใด¹⁷⁰ ขณะเดียวกันผู้หญิงก็สามารถรับผิดชอบและตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องหนักๆ

¹⁶⁹ ส. ย่องหลี ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 30.

¹⁷⁰ อย่างไรก็ดีระหว่าง พ.ศ. 2470-2475 ซึ่งมีความพยายามของราชการในการส่งเสริมการทำนาเพื่อป้อนระบบตลาดอย่างเต็มกำลัง กลับมองวัฒนธรรมการใช้แรงงานในลักษณะนี้ว่า การที่ผู้หญิงในมณฑลนครศรีธรรมราชทำงานหนักนั้นเป็นเพราะว่าผู้ชายขี้เกียจ และกลัวว่าจะเสียศักดิ์ศรีผู้ชาย จึงเสนอให้มีการแบ่งแยกหน้าที่กันอย่างชัดเจน เพราะเชื่อมั่นว่าผู้ชายแข็งแรงกว่าผู้หญิง จึงจะสามารถทำการผลิตเพื่อป้อนตลาดได้เต็มประสิทธิภาพมากกว่า ความคิดนี้สะท้อนอยู่ในข้อเขียนหลายเรื่องที่ตีพิมพ์อยู่ในนิตยสารศรีธรรมราชศึกษา ดังเช่นบทความเรื่อง ‘สรรพขาวและความเห็น’ เขียนโดยพระยาศรีธรรมราช เห็นว่า “ผู้หญิงเป็นคนแบบบางร่างกายไม่แข็งแรงเท่ากับผู้ชาย ไม่มีผู้ชายในเมืองต่างประเทศเขาเอาเปรียบผู้หญิง สังเกตการทำงานในทางปักษ์ใต้ผู้ชายมักจะเอาเปรียบผู้หญิง ทำหน้าที่แต่เพียงไถและหว่านเข้าบ้าน นอกนั้นทิ้งหน้าที่ให้ผู้หญิง ดูไม่เป็นการสมควรสำหรับที่เป็นลูกผู้ชายเลย ถ้าทำเช่นนี้จะทำนาอะไรได้มาก การเก็บเข้าที่ต้องการคนมาก ผู้ชายไม่ช่วยก็ยอมเก็บไม่ทัน ควรจะช่วยกันทำงานให้จริงจัง ถ้าจำเป็นควรทำทั้งกลางวันกลางคืน ความคิดที่มีอยู่ว่าผู้ชายใดเก็บเข้าจะถูกเหมาว่ากลัวเมียนั้นเป็นความคิดที่ผิด ชายใดช่วยภรรยาของตนนั้นแหละควรได้รับความสรรเสริญว่าเป็นชายที่ดี” และบทความเรื่อง ‘คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา’ ของขุนไชยมณีนพวงศ์ ปลัดกิ่งอำเภอจะทิ้งพระ ที่เห็นว่า “ผู้ชายควรจะช่วยเหลือผู้หญิงให้มากกว่านี้ หรือให้เป็นหน้าที่ของผู้ชายเสียทั้งหมด ผู้หญิงเป็นเพียงผู้ช่วยเหลือ คือผู้ชายต้องไถนา ปักดำและหว่าน เมื่อเข้าสู่ฤดูก็ทำการเก็บเกี่ยวด้วย ตลอดจนหว่านเข้ากลับบ้านเรือน” ดู พระยาศรีธรรมราช, “สรรพขาวและความเห็น,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366; และ ขุนไชยมณีนพวงศ์, “คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา,” ศรีธรรมราชศึกษา 5, 6 (เมษายน 2475): 507.

ของผู้ชายได้ ทำนองเดียวกับเด็กที่เมื่อถึงคราวจำเป็นก็ต้องรับผิดชอบในเรื่องใหญ่ได้ เช่นกัน ในนิราศไปจังหวัดตรัง เราจะเห็นภาพของเด็กๆ ทำมาหากินด้วยการขายของเล็กๆ น้อยๆ ในสถานีรถไฟ ความเป็น

พอรถเลื่อนเคลื่อนพรางจากบางแก้ว	จิตผ่องแผ้วถึงไปเขาไชยสน
ชะโงกมองช่องต่างระหว่างคน	เห็นเขาขนของขายอยู่ใกล้ทาง
พวกเด็กๆ น้อยๆ ขายอ้อยช่อ	ออกวิ่งล่อส่งช่ออยู่ตามต่าง
ขายลูกตะลิงปริงมะปริงมะปราง	สุกสว่างแดงเฟินเขาเดินทน
ร้องบอกขายไม้โกงโขงละบาท	เดินดูพลาลดลัมกลึงถูกริงสุญ
ระอาขายหน้าแสนอาดูร	ต้องขาดทุนผลมะปริงเสียจริงเสีย ¹⁷¹

อ้อยช่อ = อ้อยควั่นเสียบด้วยก้านไม้ไผ่ ช่องต่าง = หน้าต่าง คุด = สะดุด

การนำเสนอภาพกิจกรรมของเด็กๆ ดังกล่าวของนายคลิ่งไม่มีน้ำเสียงของการยกย่องหรือชื่นชมแต่อย่างใด นี่จึงเป็นนัยสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าคุณค่าของแต่ละคนแต่ละวัยและแต่ละเพศต่อการผลิตของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นเป็นที่ตระหนักถึงหรือเป็นเนื้อเดียวกับชุมชนมาอย่างยาวนาน นายคลิ่งจึงไม่ตะจิตตะขวงใจเลยที่จะพรรณนาถึงเด็กคนหนึ่งที่เป็นคนชี้แนะทางเดินในป่าจากปากพนไปสถานีรถไฟบางแก้วให้นายคลิ่งและเพื่อนอย่างสำนึกและเป็นหนี้บุญคุณ ดังกลอนนิราศที่ว่า

ต้องเดินลัดตัดทางไปกลางป่า	อนาถจิตอนิจจาไม่รู้หน
ไม่เคยไปไม่เคยมาเข้าทำงาน	ทั้งสองคนทั้งสองพากันคลาไคล
ให้เด็กแนะให้เด็กนำฉันจำจด	ไปสถานีไปที่รถอย่างแหวะไหน
เดินให้ตรงเดินอย่างหลงออกข้างไป	ไปเชิญไปจงคิดเถิดพิคุณ
คุณของเด็กแนะฉันเป็นอันมาก	มากเหลือหลาช่วยชุบได้อุดหนุน
หนุนแก่ฉันนั้นเห็นเป็นบุญคุณ	คุณการุณเด็กชายแนะให้มา ¹⁷²

¹⁷¹ คลิ่ง สุขบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 19.

เช่นเดียวกับเด็กๆ ชาวนาเอง พวกเขาทั้งคู่จะมีสำนึกถึงความสำคัญของตนต่อครอบครัวเช่นเดียวกัน นายห้วน จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. บวชเป็นสามเณรได้เพียง 3 เดือนก็ต้องลาสิกเพราะแม่เลี้ยงกับพ่อเลิกรากัน ทั้งๆ ที่ตั้งใจจะบวชเรียน ความตระหนักถึงบทบาทของตนเองทำให้ในที่สุดก็ต้องลาสิกขาบท ออกมารับผิดชอบซ่อมแซมบ้านเรือนที่ผุพังและดูแลน้องๆ ในฐานะของหัวหน้าครอบครัว นิราศกล่าวว่า

พ.ศ.สี่เก้าเจ็ดสำเร็จการ	จากอาจารย์กลับหลังมายังเรือน
ถึงบ้านช่องของข้าเวลาบ่าย	ทุกข์ทั้งกายทุกข์ใจใครจะเหมือน
พ่อหนีเมียเสียของน้องเฝ้าเรือน	เหมือนใครเตือนให้พินิจร้อนตัว
เห็นเรือนเหย้าข้าวของต้องผดผาย	เพราะผมได้ไปบวชนำปวดหัว
อีกฟากฟากหาไม่คล้ายโรงวัว	ฝนที่ร่ำเรือนร้ายเหมือนไม่คน ¹⁷³

ผดผาย = พังพินาศ หาไม่ = ไม่มี เรือนร้าย = บ้านชำรุดทรุดโทรม

ที่น่าสนใจไปกว่านี้คือวรรณกรรมนิราศยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่ามีการถ่ายทอดจิตสำนึกนี้ถึงกันอย่างมั่นคงอีกด้วย นายชัย จันรอดภัย ในนิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง สอนสั่งวิถีปฏิบัติหน้าที่ในครัวเรือน และกริยามารยาทในสังคมซึ่งสังคมทั่วไปเห็นว่าเป็นเรื่องของผู้หญิงให้แก่ลูกชายอย่างมั่นใจ ว่า

หาแม่เลี้ยงก็ลูกอยู่ไม่ได้	ลูกห้ามปรามเอาไว้จะแข็ง
แต่เจ้าอย่าค้อดันมันเกินแรง	จงหุงแกงต้มข้าวทุกเช้าเย็น
ถ้าปลาแร่สุดส่ำหื้อเอากลือไต่	อย่าให้ไข่ขวางชาวสาวจะเห็น
ถูกนิินทาว่าเราทำไม่เป็น	เขาคงเห็นวิชาเวลาทำ

¹⁷² คลิ่ง สุขบุณณะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

¹⁷³ ห้วน จันรอดภัย, ชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. (นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516), หน้า 2-3.

.....
ถ้าบุตรดีพี่น้องก็ได้หน้า

พี่น้องจะไปมาก็หน้าชม

ถ้าจะเดินจะนั่งจงตั้งสติ

เมื่อกินข้าวอยู่พูดอย่าตะโกน

.....
ถึงเป็นบุตรกำพร้าก็น่าสม

ทั้งคารมสำเนียงเสียงอ่อนโยน

อย่าทำทีเยี่ยงอย่างเช่นค่างโหน

พวกคนโหลจะล้อมเหสีพ่อคุณ¹⁷⁴

ไซ่ขาง = ไซ่หรือตัวอ่อนแมลงวัน คนโหล = คนทะลึ่ง

การแสดงบทบาทอันมีรากเหง้าความเป็นมาและความต่อเนื่องเช่นนี้ทำให้กวีกล้าสรุปออกมาในเชิงทฤษฎี ดังปรากฏในบทประพันธ์เรื่องอัศจรรย์ชาวนาสิบสองเดือนที่เปรียบเทียบบทบาทในการใช้แรงงานของผู้หญิงผู้ชายภาคเหนือกับภาคใต้ไว้ ดังความว่า

แต่ภาคเหนือเหลือเหตุเขตชนบท

เขาหาหัวตัวดีมีไว้ใน

ฝ่ายเมียหญิงมีมิตรยอดอดี

เป็นแม่เรือนเพื่อนอยู่ไว้คู่บ้าน

แต่ฝ่ายตัวหัวหนักสุดหักโหม

แต่ภาคใต้หมายปล้ำทำกันดี

ตามกำหนดรู้เล่าเค้าปราศรัย

สำหรับไถหวานคำที่ชำนาญ

ของสามีนั่นเล่าเจ้าสงสาร

เลี้ยงลูกหลานครอบครัวยาวสามิ

ทำเหมืองโซมแต่ส่วนเพราะนวลฉวี

สองสามิเหมืองไหลโคลปนกัน¹⁷⁵

เหลือเหตุ = เกินไป ปล้ำ = ดิ้นรน

ชาวนาในตำบลขอนแก่น อำเภอยะโฮว จังหวัดนครศรีธรรมราช ก็มีลักษณะการใช้แรงงานที่ยืดหยุ่นเช่นนี้ ตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ชาวนาผู้หญิงในตำบลนี้ต้องไถนาเอง หลายครอบครัวต้องรับผิดชอบการทำงานทั้งกระบวนการ เพราะผู้ชายต้องออกไปใช้แรงงานรับจ้างในท้องถิ่นอื่นๆ เช่น รับจ้างเกี่ยวไม้ในอำเภอนาทวี จังหวัด

¹⁷⁴ รัช จันรอดภัย, นิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง (สงขลา: โรงพิมพ์สมบุรณ์, 2494), หน้า 27-28.

¹⁷⁵ ส. ย่องหลี คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 10.

สงขลา บ้างก็เป็นกุลิชนชาวขึ้นตุ้รไฟ¹⁷⁶ การจากไปของผู้ชายในชุมชนนี้ทำให้ในเวลาต่อมา ผู้หญิงก็ค่อยๆ ดำรงสถานภาพไม่ต่างไปจากหัวหน้าครอบครัว การสำรวจตัวเลขปี พ.ศ. 2528 พบว่าชาวนาดำบลหนองหาดยอมรับว่าผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวมากถึงร้อยละ 48 เกือบจะเท่ากับผู้ชายที่ได้รับการยอมรับเพียงร้อยละ 52 เท่านั้น¹⁷⁷

ด้วยความเชื่อมั่นในแรงงานผู้หญิง (และเด็ก) ดังกล่าวนี้นำให้ชุมชน ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาสามารถปรับตัวก้าวสู่ระบบเงินตราได้เมื่อถึงคราวต้องปรับตัว โดยไม่จำเป็นต้องละทิ้งที่นาหรือเลิกการทำงานไปโดยเด็ดขาด กล่าวคือในขณะที่ผู้ชายต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างซึ่งมีมากขึ้นตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา หรือหันไปทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ ผู้หญิงและเด็กซึ่งอยู่บ้านก็ได้รับความเชื่อมั่นว่าสามารถทำการผลิตบนที่ดินขนาดเล็กของครอบครัวได้อย่างเต็มพื้นที่ ดังในนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. ที่ว่า

ไอ้หนูน้อยยังเขี้ยวอ่อนนอนบนดัก	พ่อนี้รักลูกยาไม่ละเลย
ถึงตัวไปใจอยู่ชุมเขย	ไม่ละเลยเลิกร้างห่างไปนาน
.....	
เมื่อพี่หวานข้าวกล้าในนาแล้ว	ต้องจากแก้วนพเก้าเข้างามขำ
น้องซ่อมแปลงแต่งกล้าอุตสาหุ่ทำ	รีบปักดำให้เสร็จสำเร็จการ
รับภาระหนักเบาเราคนยาก	พี่ต้องพรากพลัดบุตรสุดสงสาร
แสนละห้อยน้อยใจอาลัยลาญ	เป็นทหาร อ.ส.จึงขอลา ¹⁷⁸

¹⁷⁶ พิน แสงทอง, สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2544.

¹⁷⁷ ประมวล มณีโรจน์ และเกษม จันทรคำ, เงื่อนไ้แห่งการดำรงอยู่ของชาวนา: ศึกษาเฉพาะกรณีของ ต.หนองหาด อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช (นครศรีธรรมราช: โรงเรียนบ้านหนองหาด 2528), หน้า 62.

¹⁷⁸ ห้วน จันทรอดภัย, เรื่องเดิม, หน้า 10.

ผู้วิจัยสังเกตได้ว่านิราศตอนนี้กล่าวถึงเหตุให้กวีต้องไปรับจ้างราชการโดยการเป็นทหารอาสาสมัคร จึงต้องทิ้งงานนาไว้ให้แก่ภรรยาเพียงผู้เดียว กวีฝากฝังไว้ด้วยน้ำเสียงของความเชื่อมั่นในศักยภาพของภรรยา โดยไม่มีท่าทีว่าจะวิตกกังวลว่างานนาจะเป็นงานหนักจนภรรยาไม่อาจทำได้

2.2 แรงงานสัตว์

บทบาทของครอบครัวในการผลิตของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ดังกล่าวข้างต้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของสัตว์ ในการผลิตของชาวนาตั้งแต่โบราณจนถึง พ.ศ. 2470-2480 ดูเหมือนแรงงานสัตว์ในครอบครัวเข้ามาเกี่ยวข้องในขั้นตอนสำคัญๆ ตั้งแต่การเตรียมดิน การใช้ปุ๋ย การแปรรูปข้าว การขนส่งลำเลียง ตลอดจนไปถึงใช้เป็นพาหนะในการเดินทางติดต่อสัมพันธ์

การเลี้ยงวัวควายไว้ในครัวเรือนเป็นสิ่งปกติในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา การมีวัวควายจึงเหมือนกับการเริ่มต้นอย่างเป็นจริงเป็นจังของการเป็นชาวนา จำนวนวัวควายขึ้นอยู่กับฐานะ หรือจำนวนแรงงานคนในครอบครัว เพราะในการไถนาชาวนาจะไถ 1 คนต่อวัวหรือควาย 1 คู่ ฉะนั้นหากครอบครัวที่มีคนมากก็สามารถไถได้ถึง 4 คู่ บางครอบครัวคนน้อยก็ไถได้เพียงคู่เดียว แสดงให้เห็นว่าแรงงานคนกับแรงงานสัตว์ในครอบครัวชาวนานั้นสัมพันธ์กันอย่างเป็นหนึ่งเดียว การใช้แรงงานสัตว์ในครอบครัวขึ้นอยู่กับลักษณะของพื้นที่ว่าสัมพันธ์กับธรรมชาติของวัวหรือควาย เช่นชาวนาในแถบจังหวัดพัทลุงจะนิยมใช้วัว โดยเฉพาะในการทำนาบริเวณที่ลุ่ม¹⁷⁹ แต่บางพื้นที่เช่นในเขตอำเภอหัวไทรนิยมใช้ทั้งวัวและควาย หลายครอบครัวในเขตอำเภอนี้จึงมักจะมีการเลี้ยงวัวฝูงและควายฝูง¹⁸⁰ ในส่วนของวัวฝูงนั้นเชื่อว่าบางรายมีมากถึง 200-300 ตัว¹⁸¹ ในเขตตำบลบ้านตูล อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช

¹⁷⁹ ปีม์ มากคำ, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

¹⁸⁰ ไพรินทร์ รุยก้าว, “ศึกษาพลวัตการผลิตและการค้าข้าวในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542.), หน้า 57.

¹⁸¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 65.

ชาวนารายหนึ่งเล่าว่า ตาของนางเลี้ยงวัวไว้ถึง 100 ตัว และยังมีคนนำมาฝากเลี้ยงอีกจำนวนหนึ่ง¹⁸²

แรงงานสัตว์เป็นปัจจัยที่ขาดเสียไม่ได้สำหรับกระบวนการผลิตของชาวนา เมื่อพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) เดินทางผ่านไปยังชุมชนชาวนาบริเวณริมทางรถไฟทางด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบสงขลา ในทศวรรษ 2460 ท่านก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะสะท้อนภาพเหล่านี้เอาไว้ในนิราศรับพัชนี ดังเช่นเมื่อรถไฟแล่นผ่านบ้านบางกล้า พัทลุง และแหลมโดนด ดังกลอนที่ว่า

จากสถานีหาดใหญ่ไปบางกล้า	เห็นคนล่ำมโคควายอยู่หลายหลั่น
บ้างดำนาถอนกล้าอยู่เนืองแน่น	กลางทุ่งนั้นแลไปไกลสุดตา
.....	
ถึงสถานีเขาอุหาสูง	เห็นคนงูโคควายอยู่หลายหลั่น
มีถนนสี่แพรกแยกกัน	แพรกหนึ่งนั้นทุ่งสงทางตรงไป ¹⁸³

วัวและควายในชุมชนชาวนาจึงมีความผูกพันกับการดำรงชีวิตของชาวนาเป็นอย่างสูง ชาวนาถือว่าสัตว์เหล่านี้เป็นผู้มีคุณที่จะช่วยให้มีผลผลิตข้าว ชาวนาคำหนึ่งว่าการใช้แรงงานวัวควายถือว่าการทำให้สัตว์ทุกข์ทรมาน ดังในนิราศเกาะใหญ่ ของนายสินวล มากนวล ที่ว่า

ออกทุ่งนาว่าเหว่ลึงเลเหลียว	กระสันเลี้ยวแสนห่วงดวงสมร
สุริย์ฉายฉายแผ่แสงอ่อนอ่อน	ค่อยรีบร้อนเร็วมาด้วยอาลัย
กลางทุ่งนาคลาคล่ำเขาคำปึก	โคควายชักคนฟาดทั้งคราดไถ
ต้องชักลากตรากตรำด้วยจำใจ	ตามวิสัยโคควายเขาใช้งาน” ¹⁸⁴

¹⁸² เกลื่อน แก้วตุ๊ด, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.
¹⁸³ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 12,14.
¹⁸⁴ สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 2-3.

บทบาทการใช้แรงงานของสัตว์ซึ่งสัมพันธ์กับการเพาะปลูกของชาวนาเยี่ยงนี้ทำให้เกิดคิดว่าหากทบตีค่าว่าหรือให้อุดหนุนน้ำด้วยแล้วจะทำให้เป็นบาปมากขึ้น¹⁸⁵ นิราศจินตนาจาริกได้สะท้อนเอาไว้ว่าความทุกข์ของชาวนาที่สุดแล้วจึงส่งผลต่อความสุขความทุกข์ของสัตว์เหล่านี้ด้วย กล่าวคือเมื่อชาวนาไม่ได้ผลผลิตที่คุ้มค่าพอ (เพราะถูกเจ้าหน้ากินดอกเบี้ยเกินควร) ชาวนาก็รู้สึกหมดกำลังใจที่จะทำนา และดูแลรักษาวัวควาย ดังกลอนที่ว่า

พอรุ่งปีมีข้าวเจ้าหนี้ทวง	ต้นคอกดวงตักไปกำไรหลาย
ระกำใจไถนรักษาควาย	เลี้ยงร่างกายเช่นนี้ทุกปีมา ¹⁸⁶

หรือเมื่อเกิดภัยธรรมชาติขึ้น เช่น ภัยแล้ง ก็ยอมส่งผลไปถึงวัวควาย (และสัตว์เลี้ยงอื่นๆ) ของชาวนาด้วย ดังนิราศอัศจรรย์ชาวนาสิบสองเดือน ว่า

ชาวประจวบรายวรพาร้อนรน	ด้วยว่าฝนน้อยนักจักเสียของ
แต่บางแห่งแล้งจัดลมพัดต้อง	พาเข้าของเสียหายทั้งไรนา
ทั้งพืชพันธุ์ธัญญาหารตระการตา	อีกวัวควายลำบากยากนักหนา
ทั้งหมดเหือดเปิดไถในเวลา	ต้องนำปากินน้ำสุดจำไกล ¹⁸⁷

ด้วยความผูกพันและเป็นหนี้บุญคุณกันเช่นนี้ ชาวนารายย่อยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงนับวัวควายเป็นเสมือนเครือญาติ หรือเสมือนคนสนิทหรือคนในครอบครัวด้วย จึงมีชื่อเรียกวัวควายแตกต่างกันไปตามเอกลักษณ์ของแต่ละตัว เช่น อี

¹⁸⁵ เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, 2537), หน้า 137.

¹⁸⁶ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 44.

¹⁸⁷ ส. ย่องหลี คอณรูป, เรื่องเดิม, หน้า 20-21.

แดง อีสาว ไอ้ท่อน เป็นต้น¹⁸⁸ ในเรื่องอัศจรรย์ชานาสิบสองเดือนสะท้อนความผูกพันดังกล่าวนี้ไว้อย่างชัดเจน ชานาในวรรณกรรมเรื่องนี้ยืนยันอย่างแข็งขันว่า แม้ว่าพ่อค้ามุสลิมให้ราคาดีอย่างไรเขาไม่ยอมขายเด็ดขาด ดังกลอนตอนนีว่

ควายคู่ไถลูกหล่อคอพอง	ไถก็คล้องเดินก็ไถหาไหนหนา
ควายถึงยามก็ใหม่ทรมไถนา	มีราคานั้นไครมาไครมอง
แขกมาซื้อแม่ไม่ขายควายตัวนี้	ไถก็ขี่ขี่ง่ายใช้ก็คล้อง
ไม่เล็กใหญ่ทรมไถ้วยกะนอง	คอพองพองพึงพิศมากมาย ¹⁸⁹

หล่อ = รูปร่างและลักษณะดี ทรม = ควร เหมาะสม

ความผูกพันดังข้างต้นนี้ยังนำไปสู่การกำเนิดของพิธีกรรมเกี่ยวกับควาย ตั้งแต่การทำขวัญหรือทำบุญควาย¹⁹⁰ ไปจนถึงพิธีกรรมหลังความตาย เช่น การอุทิศส่วนบุญส่วนกุศล หรือการบังสุกุล และการเก็บหัวหรือเขาเอาไว้เป็นที่ระลึก โดยชานาจะจำได้หมดว่าหัวนั้นเป็นของวัวหรือควายชื่ออะไร มีการปิดทองคำเปลว จุฑารูปเทียนบูชาไม่แตกต่างกับเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างใด¹⁹¹

แรงงานวัวควายจึงเป็นแรงงานที่มีค่ามากในชุมชนชานา แม้กระทั่งเมื่อล่วงไปถึง พ.ศ. 2480 ซึ่งในบางพื้นที่เริ่มมีเครื่องจักรช่วยทำนาบ้างแล้วแล้วก็ตาม¹⁹² ในเรื่อง

¹⁸⁸ คำ รักแก้ว, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

¹⁸⁹ ศ. บ่องหลี คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 12.

¹⁹⁰ พิธีทำขวัญหรือทำบุญควายนั้นนิยมทำกันในเดือนห้าของทุกปี โดยการอาบน้ำประแป้ง ตกแต่งด้วยดอกไม้ เครื่องหอม แล้วนำไปยังวัดเพื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้หัวหรือควายที่ตายไป ชาวบ้านจะเรียกว่า บังกุลวัว หรือบังกุลควาย ดู เอี่ยม ทองดี, เรื่องเดิม, หน้า 137-138; และ ไพรินทร์ รุยแก้ว, เรื่องเดิม, หน้า 57.

¹⁹¹ คำ รักแก้ว, สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

¹⁹² นักวิชาการบางท่านระบุว่า ระหว่าง พ.ศ. 2470-2480 การทำนาโดยใช้เครื่องจักรขนาดเล็กได้แพร่หลายออกไปในหมู่ชาวนารายย่อยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาบ้างแล้วโดยเฉพาะในเขตอำเภอระโนด ข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้เกิดขึ้นบนพื้นฐานที่ว่านายล้น สุวรรณมุณีโก ซึ่งเป็นจีน

อัครราชชนาสิบสองเดือนดังที่ยกมาข้างต้นก็พรรณนาว่าการทำงานโดยไม่มีควายนั้น เป็นสิ่งที่ยุ่งยากลำบากและแสดงถึงความอับจนของชาวนา นายสว่าง พงศ์สุชาติ กวีผู้แต่ง นิราศประวัติรับราชการสะท้อนไว้ถึงความภาคภูมิใจของตัวเองเมื่อได้ใช้เงินที่สะสมไว้ ก่อนแรกในชีวิตซื้อควายไถนาให้แม่เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของครอบครัวหลังจาก พ่อเจ็บป่วยจนทำงานไม่ได้ บันทึกประวัติของนายปาน สงกุมาร ดูเหมือนจะยืนยันถึง ลำบากดังกล่าวนี้ของชาวนารุ่นใหม่ๆ ในยุคนั้นได้ดี กล่าวคือนายปานยังคงมั่นใจที่จะ เริ่มอาชีพชาวนาด้วยการซื้อวัวหรือควายได้สักคู่¹⁹³ ความภาคภูมิใจของนายสว่างปรากฏ อยู่ในนิราศประวัติรับราชการของเขาว่า

อาชีพแรกเริ่มงานการต่อสู้	ถืองานครุประชาบาลกล่าวขานพร่ำ
วัดเขาแดง พญาขันธุ์ โรงชั้นนำ	เงินประจำสิบหกบาทไม่ขาดเกิน
ครูจรงค์ คิสตรา พาไปอยู่	วิชาครูแนะให้ไม่ขัดเงิน
การไปมาอาศัยใช้ทำเดิน	อยู่ไม่เกินสามเดือนก็เคลื่อนจร
เงินตกเบิกรับไว้เอาให้แม่	เพื่อได้แก้เศรษฐกิจคิดผันผวน
ได้ซื้อควายไถนาไม่อาทร	เป็นเงินก้อนแรกได้ไม่อายเลย ¹⁹⁴

^{192(ต่อ)} ชาวนาเจ้าของผืนนาขนาด 700 ไร่ในปี พ.ศ.2472 เป็นต้นแบบ อย่างไรก็ดี จากการเก็บข้อมูล ภาคสนามของผู้วิจัย พบว่านอกจากชาวนารายใหญ่แล้ว ยังไม่มีชาวนารายย่อยมีกำลังพอที่จะ กระทำเช่นนั้นได้ ไม่ว่าจะเป็นโดยการซื้อเครื่องจักรมาใช้เอง หรือแม้แต่การจ้างเครื่องจักรของนายถัน สุวรรณมุสิกโก ความเป็นจริงข้อนี้อาจชัดเจนยิ่งขึ้นหากพิจารณาจากข้อเขียนเพื่อส่งเสริม ประสิทธิภาพการผลิตของชาวนาหลายสำนวนในนิตยสาร “ศรีธรรมราชศึกษา” ของมณฑล นครศรีธรรมราชในช่วงต้นทศวรรษนี้ ข้อเขียนเหล่านี้ไม่มีการกล่าวถึงเทคโนโลยีขั้นสูงนี้เลย นอกจากคำแนะนำให้คัดเลือกและบำรุงร่างกายของวัวควายให้แข็งแรงขึ้นแล้ว เทคโนโลยีขั้นสูง ที่สุดซึ่งทางราชการกล่าวถึงก็คือ “ไถเกยตร” ซึ่งใช้งานได้ง่ายและทนทานกว่าไถดั้งเดิมของชาวนา เท่านั้น (ข้อสันนิษฐานเรื่องเครื่องจักรที่แพร่หลาย ดู ตรีณี บุญภิบาล, เรื่องเดิม, หน้า 34.)

¹⁹³ ปาน สงกุมาร, เรื่องเดิม, หน้า 20.

¹⁹⁴ สว่าง พงศ์สุชาติ, เรื่องเดิม, หน้า 84.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นที่น่าสังเกตว่าบทบาทของคนต่างวัย ต่างเพศในชุมชนชาวนานั้นยังมีความยืดหยุ่นเป็นอย่างสูง ความยืดหยุ่นนี้เอื้อประโยชน์ให้แก่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาและมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของอาชีพชาวนาอีกด้วย กล่าวคือบนฐานบทบาทระหว่างคนต่างเพศ ต่างวัย ยืดหยุ่นต่อกันเป็นอย่างสูง เมื่อบวกกับสภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนที่เป็นแหลมยาว-แคบแต่ทว่ามีความหลากหลาย โอกาสในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเชิงซ้อนจึงมีอยู่อย่างสูงด้วย ขณะที่ผู้ชายชาวท่าเหี้ยออกไปตัดไม้ขายหรือเป็นแรงงานให้แก่ ‘เหี้ยเจี๊ยะ’ ผู้หญิงก็อาจออกไป “ยกขุบยอ คันขอไล่”¹⁹⁵ ขณะที่เด็กๆ อาจอยู่ดูแลบ้านเรือนและเลี้ยงน้อง บ้านที่กของบรรเลง ชูคำ หลานชายของเจ้า ชูคำ ผู้แตงนิราศวัดถ้ำ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในการผลิตบนฐานของครอบครัวชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้เป็นอย่างดี บ้านที่กนั้นกล่าวว่า “การหาปลาก็คือหน้าที่ของนายกล่อมกับลูกคนโต การดำเป็นหน้าที่ของเมียและลูกผู้หญิงตามแต่จะว่างเวลาไหน การเก็บเกี่ยว เมียนายกล่อมจะฝึกลูกหญิงให้เป็นทุกคน ลูกชายอีก 3 คนก็ได้รับการฝึกด้วย...เลิกเรียนพ่อจะใช้ให้เสรี ปราโมทย์ ไปหาปลาตามหนองบึงเพื่อนำมารวมกับปลาที่ซื้อจากตลาดมาทำน้ำแกงขนมจีน และให้มยุรีไปยกยอ กุ้งนา ให้กรุณากรอกแป้ง บรรเลงบดแป้ง เพื่อทำขนมจีนในวันรุ่งขึ้น โดยพ่อจะเป็นคนไปหาไม้แห้งที่เหี้ยในมาทำฟืน ในการทำขนมจีน พ่อจะลุกขึ้นด้มแป้ง เวลาตี 3 ครั้งปลุกแม่แซ่แป้ง พ่อเน้นบิ๊บ บางครั้งก็บิ๊ดด้วย ถ้าเป็นช่วงโรงเรียนปิด หน้าที่นี้เป็นของบรรเลง...นอกจากนี้พ่อยังให้ลูกทุกคนรู้จักความเป็นอยู่ที่แท้จริงของชาวนา กรรมวิธีที่จะได้เม็ดข้าวมาหุงหากิน เช่น การนวด แม้กรุณา มยุรี บรรเลง จะเป็นครูแล้ว แต่ฝ่าเท้ายังคงหนาอยู่ ก็ยังนวดต่อมาหลายปี การสี การซ้อม ลูก 6 คนแรกชำนาญหมด มีหน้าซำมยุรี ยังเคียนขุนข้าวเปลือกไปขายเมื่อยามขาดเงิน”¹⁹⁶

¹⁹⁵ คลิ่ง สุขชะปงคณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 7, 9.

¹⁹⁶ บรรเลง ชูคำ, เรื่องเดิม, หน้า 10.

3. ชาวนาในระบบตลาด

ในนิราศเมืองปะเหลียนซึ่งสะท้อนภาพบางส่วนของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาช่วงปี พ.ศ. 2422 พระยาโสภณพัทลุงกุลไม่สนใจที่จะบรรยายให้เราเห็นเลยว่ามีการค้าขายกันในชุมชนนี้บ้างแล้วหรือไม่

อย่างไรก็ดีนี่ก็ไม่ใช่เหตุผลที่จะนำไปสู่ข้อสรุปว่าชาวนาในชุมชนแถบนี้ยังไม่รู้จักการค้าขาย หากเป็นไปได้มากกว่าที่การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตชุมชนชาวนาในระยะนั้นยังไม่มีความต้องการสิ่งของซึ่งจะพึงหาได้จากตลาดเท่านั้นมากพอเหมือนในระยehล่งๆ แม้แต่ในเมืองศูนย์กลางการปกครองอย่างเมืองลำปำ ในปี พ.ศ.2432 หรือ 10 ปีหลังนิราศเมืองปะเหลียน “ตลาดมีของขายกร่อยๆ มีร้านฝ้ายอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบคน มีของคนละครจาบ้าง ไม่ถึงกระจาบ้าง”¹⁹⁷ ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 รัฐบาลที่กำลังเคลื่อนเข้าสู่การบริหารโดยระบบเงินตราอย่างเต็มรูปแบบ คือรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงกังวลมากต่อวัฒนธรรมชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนหรือการพึ่งพาอาศัยกัน จึงมีความคิดที่จะใช้กลไกราคากระตุ้นให้ตลาดชุมชนชาวนาถึกถัก เพราะเชื่อว่า “ถ้าของรับประทานแพงขึ้นเสมอ...คงทำให้ราษฎรทั้ง 3 เมืองหมั่นประกอบการทำมาหากินมากขึ้น เพราะจะเอาไสรยกันรับประทานอย่างแต่ก่อนไม่ได้”¹⁹⁸

พิจารณาจากข้อมูลข้างต้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2420 – 2450 เป็นอย่างช้า ผลผลิตอันพอเพียงในชุมชนชาวนายังเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตลาดเข้ามาสู่การยอมรับของชาวนาอย่างกว้างขวางไม่ได้ ตลาดยังเป็นเพียงศูนย์กลางของคนในชุมชนเมืองเท่านั้น ชาวนายังคงอยู่ในวัฒนธรรมของการให้และแลกเปลี่ยนกันอย่างเข้มข้น การสำรวจไม่พบวรรณกรรมนิราศที่ให้ภาพ ความคิด และบรรยากาศของชุมชนในช่วง 2 ทศวรรษนี้เพื่อมายืนยันถึงสมมติฐานดังกล่าว แต่เมื่อพิจารณาจากระบบความสัมพันธ์ โดยเฉพาะระบบครอบครัวและเครือญาติที่ยังคงเหนียวแน่นอยู่ในสำนึก

¹⁹⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 22.

¹⁹⁸ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/19 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจ ศก 116,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

ของชาวนา (แม้สังคมชาวนาจะยืนอยู่บนหัวเลี้ยวหัวต่อของการเป็นครอบครัวเดี่ยวแทนครอบครัวขยายแบบเก่า ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป) ชาวนานอกเขตเมืองยังคง “ให้” และ “แลกเปลี่ยน” กันเป็นสำคัญ การซื้อขายจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อชาวนาจำเป็นต้องบริโภคสิ่งซึ่งชุมชนไม่อาจผลิตได้ หรือผลิตได้ไม่เพียงพอเท่านั้น ความเข้มแข็งดังกล่าวทำให้แม้แต่เมื่อเวลาล่วงเลยไปถึง พ.ศ. 2480 แล้ว ชาวนายังเปลี่ยนแปลงจากการแลกโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ในนิราศจินตนาจาริก ชาวจีนต้องตอบสนองวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนอันเข้มแข็งของชาวนาด้วยการตั้งโรงสินค้าที่สามารถซื้อและแลกของได้ในชุมชนทางด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา¹⁹⁹

อย่างไรก็ดี การไม่เข้าสู่ตลาดอย่างง่ายๆ เช่นนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าชาวนาจะปิดหูปิดตาไม่รับรู้หรือซึมซับเสน่ห์บางประการของตลาดเข้ามาไม่ ปฏิสัมพันธ์ซึ่งชาวนามีต่อวัดในชาวจีนในระยะต่อมาทำให้วัดมีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนเปลี่ยนของมโนทัศน์ด้านการค้าขายของชาวนา ขณะที่ปฏิสัมพันธ์กับชาวจีนทำให้ตลาดปรากฏและเป็นที่รับรู้แก่ชาวนาอย่างชัดเจนและกว้างขวางมากขึ้น

3.1 มโนทัศน์ด้านการค้าขายของชาวนา

วัดในชุมชนชาวนานั้นมีฐานะเป็นศูนย์กลางของชุมชนมายาวนาน²⁰⁰ ความเป็นศูนย์กลางนี้นอกจากจะทำให้ชาวนาเกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างสูงแล้ว ยังส่งผลให้ผู้คนหลากหลายและต่างระดับชั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกันโดยไม่รู้ตัวอีกด้วย เช่นในบรรยายกาศการเทศนาธรรมของพระเทพญาณเวทีในนิราศจินตนาจาริก กวีบรรยายเอาไว้ว่า

บ้างคนเคยรู้จักกันมักคุ้น

ผู้ปกครองท้องถิ่นและจีนจาม

เข้าวันนี้ชี้แจงแถลงไข

ท่านเจ้าคุณปราศรัยสืบไต่ถาม

เต็มล้นหลามโรงธรรมนำกันมา

ตามนิสัยคนฟังไม่กังขา

¹⁹⁹ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 43.

²⁰⁰ โปรดดูเพิ่มเติมในบทที่ 5

ดำเนินความตามบาปที่มีมา

“สัทธายะ ตรีติ” สี่ประการ²⁰¹

โอกาสเหล่านี้เองที่จะเกิดการถ่ายทอดปะทะสังสนธ์ระหว่างผู้คนต่างชนชั้น
ต่างคตินิยมและต่างประสบการณ์ นายเพียร นะมาตร กล่าวอย่างไม่ว่าไทยหรือฝรั่งถ้าหาก
ได้มาใกล้ชิดกันได้ปะทะสังสนธ์กัน ทุกคนก็เสมือนญาติ

ไทยฝรั่งทั้งมวลล้วนแต่ญาติ

เหตุเพราะขาดสนิทหน้าจึงพาเฉย

นับให้ดีแล้วไม่มีคนอื่นเลย

หากคุ้นเคยกันแล้วเราจะเข้าใจ

การนับญาติชาตินี้วิธีบ้าน

ถือเรื่องการติดต่อเป็นข้อใหญ่

คนอยู่ใกล้ได้สนิทคิดกันไป

ส่วนคนไกลนับขาดใช้ญาติวงศ์²⁰²

ผู้คนในงานวัดคอนคันจึงหลากหลายไปด้วยผู้คนหลากหลาย ทั้งพม่า แยก มอญ
ละว้า จีน ดังกลอนว่า

คนมากมายหลายแห่งแต่งกายแปลก พม่าแยกมอญละว้าจีนมาใหม่

แต่งตัวงามตามภาษาทั่วหน้าไป ที่ชอบใช้ธงโสร่งโจงกระเบน²⁰³

กลอนนิราศบทนี้แม้จะมีนัยของการแสดงวาทะกวีอยู่บ้าง เพราะกล่าวถึงชนชาติ
ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับประวัติศาสตร์ลุ่มทะเลสาบสงขลาน้อยมาก แต่โดยนัยสำคัญแล้วยัง
สะท้อนให้เห็นได้ว่านี่คืออุดมการณ์ของวัดในอันที่จะเป็นพื้นที่ที่เปิดกว้างให้ผู้คนไม่
จำกัดชาติพันธุ์ได้เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กัน

พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ผู้แต่งนิราศรับพัชนี มีคนจีนชาวหลังสวนเป็นศิษย์
คนหนึ่ง จีนคนนี้แม้จะไม่ได้เป็นศิษย์กันกุฎิที่เข้ามาหาท่านเหมือนกับชาวนาทั่วไป แต่

²⁰¹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 13.

²⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

นำที่จะทำให้ท่านได้ใกล้ชิดคนจีนมากขึ้น และสิ่งที่คนจีนมีก็คือวัฒนธรรมการค้าพาณิชย์ จึงยอมทำให้พระสงฆ์รู้จักการค้าไปโดยไม่รู้ตัว ด้วยเหตุนี้เมื่อท่านกล่าวบรรยายภาพการค้าขายซึ่งท่านเห็นในชุมชนริมทางรถไฟ ถ้าหากการค้าขายนั้นไม่ใช่การค้าสัตว์ซึ่งขัดกับหลักพระพุทธศาสนาแล้วพระครูวิจารณ์ศีลคุณก็ไม่ได้แสดงความคิดเห็นในเชิงประเมินค่าการค้าเหล่านั้นเลย ฉะนั้นการค้าขายในมโนทัศน์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณจึงหาใช่การแสวงหากำไรหรือการสะสมทุนเหมือนกับมโนทัศน์การค้าของชาวจีน หากเป็นช่องทางหนึ่งในการทำมาหากินของคนที่ไม่มีโอกาสทางเศรษฐกิจเท่านั้น ภาพคนจีนที่สะท้อนอยู่ในความเข้าใจของท่านเช่นจีนหั่น จึงน่าเวทนาเพราะเป็นการทำมาหากินที่ต้องอดทนและยากลำบากไม่น้อย ดังที่บรรยายว่า

หลังสวนนี้มีศิษย์ชื่อจีนหั่น	เที่ยวหากินเรือซัดพลัดจากที่
เขาจีนอยู่ที่บ้านหลังสวนนี้	นานหลายปีไปที่วัดในศรัทธา
เอาฉากผ้าพระบาทไปถวาย	หวังจะได้เป็นญาติพระศาสนา
บอกว่าอยู่หลังสวนแล้วไหว้ลา	ไปนานช้ากว่ายี่สิบปี
คิดสืบทาไม่ว่าจะได้ถามใคร	รถเลยไปล่องทางหว่างวิถี
ถึงตะโกเขาบีบรินทันที	ถึงสวี วิสัย ไปทุ่งคา ²⁰⁴

ท่านเองเดียวกับจีนพ่อค้าเร่ที่บ้านหนองจีนซึ่งพระครูวิจารณ์ศีลคุณบรรยายถึงความเวทนาเหมือนกันว่า

หยุดให้คนจีนลงส่งฝืนน้ำ	ดีสามยามกลางงายยังไม่เที่ยง
เอาฝืนน้ำใส่รอได้พอเพียง	เลยหลีกเลียงถึงสถานบ้านหนองจีน
เห็นจีนเทศสะพายผ้าเที่ยวค้าขาย	แพรผ้าด้ายเที่ยวค้าหาทรัพย์สิน
ไม่มีเรือจ้างม้าอาศัยดิน	เที่ยวหากินตามลำบากคนยากจน ²⁰⁵

²⁰⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 19.

²⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

การที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณรู้สึกเวทนาชาวจีนพ่อค้าเร่เหล่านี้อยู่มาน้อย ทำให้เราพอจะพิจารณาได้ว่าท่านมองว่าการค้าขายคือการทำมาหากินอีกช่องทางหนึ่งเหมือนการทำนา การทำสวน ทำไร่ หรือแม้แต่การขึ้นตาลโตนด ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่ามโนทัศน์เกี่ยวกับการค้าขายของวัดและพระสงฆ์ย่อมเป็นมโนทัศน์ที่แตกต่างกับมโนทัศน์แบบพ่อค้าชาวจีน กล่าวคือขณะที่มโนทัศน์พ่อค้าเห็นว่าการค้าขายคือการระดมสินค้าเพื่อการสะสมทุน วัดกลับมองว่าการค้าขายคือการขายของที่มีอยู่แล้วเพื่อหาเงินมาใช้จ่ายเท่านั้น สินค้าของชาวนาในวรรณกรรมจึงเป็นสินค้าเล็กๆ น้อยๆ เช่น น้ำตาลโตนด หนาม พลู²⁰⁶ ยาขม (ขนมชนิดหนึ่งคล้ายกะเมม) ต้ม ผลส้มโอ²⁰⁷ อาหาร และขนมหวาน²⁰⁸

ในฐานะศูนย์กลางของชุมชนชาวนา วัดและพระจึงย่อมจะถ่ายทอดมโนทัศน์ดังกล่าวออกไปสู่ชาวนาที่เข้ามาปฏิสัมพันธ์ด้วยอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อจำเป็นต้องเดินเข้าสู่ตลาดเพื่อแสวงหาเงินตราชาวนาจึงเดินเข้าไปด้วยท่าทีที่แตกต่างไปจากคนจีนอย่างเห็นได้ชัด ในนิราศไปจังหวัดตรัง แม้ว่าจะเป็นพ่อค้ารับซื้อไม้รายใหญ่ แต่เหยียะงในสายตาของนายคลังผู้แต่งนิราศเรื่องนี้กลับเป็นเสมือนผู้กระทำบุญคุณแก่ชุมชนชาวนาทำหียอย่งยิ่งใหญ่ ความรู้สึกเช่นนี้คงไม่เกิดขึ้นกับนายคลังโดยปราศจากพื้นฐานความเป็นจริงที่ว่าชาวทำหียเองก็ควรจะรู้สึกเช่นนั้นด้วย ดังความว่า

เมื่อแต่ก่อนอาชีวะชาวทำหีย	สามัคคีทำไม้ขายเหยียะง
แถบรทุกเรือใหญ่ใส่พอเพียง	ไม่เอนเอียงชักใบไปบ่ออย่าง
ตั้งพื้นหมั่นคั่นดาบไม่หวาดไหว	บรรทุกไปยังมีกุลีจ้าง
แต่ละลำกำไรหลายสตางค์	ในตารางแกหมารับเอามา
พวกชาวบ้านทั่วไปอาศัยเหยียะ	ถึงขาดเบี้ยเอาก่อนแก่ผ่อนหา ²⁰⁹

²⁰⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), ภาษิตสูงสอนหลาน, หน้า 2-3.

²⁰⁷ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 14.

²⁰⁸ เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 13.

²⁰⁹ คลึง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

เหี้ยเจี้ยง = เอี้ยเจี้ยง บ่อยาง = สงขลา เหี้ย = เอี้ย เบี้ย = เงิน

หรือในสุโขทัยคำกลอนตอนที่ขานาบ้านปากสระทำข้าวแกงขายคนโดยสารที่รถไฟตกราง กวียังสะท้อนถึงมโนทัศน์เกี่ยวกับการค้าขายว่ายังไม่ใช่เป็นเรื่องของการฉกฉวยโอกาสในการแสวงหากำไรแต่อย่างใด น้ำเสียงของกวียังชื่นชม การขายข้าวแกงของขานาปากสระราวกับไม่ใช่การขาย หากเป็นการทำบุญกุศลมากกว่า

รับหุงข้าวแกงไก่อัดใจหวัง	หาบมาตั้งต้กขายทั้งชายหญิง
คนโดยสารแย่งกันซื้ออื้อฉาวจริง	ทุกทุกสิ่งหมดหม้อไม่พอกัน
คนโดยสารหลายร้อยค่อยขึ้นจิต	ไม่นึกคิดกลัวอดข้าวคราวคับขัน
เพราะหวังพึ่งชาวปากสระมาขายกัน	นำชมครันชาวปากสระใจอารี ²¹⁰

3.2 ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างขานากับชาวจีน

ชาวจีนในนิราศเมืองปะเหลียนกระจายอยู่โดยทั่วไปแล้วแม้กระทั่งในเขตเขาควนชายแดนพัทลุง-ตรัง พวกเขาตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างมั่นคงแล้วก่อน ปี พ.ศ. 2422 ความมั่นคงที่ว่าอาจเห็นได้จากภาพที่พระยาโสภณพัทลุงสะท้อนถึงลักษณะชุมชนที่ทำเกษตรกรรมเพื่อการค้า และเลี้ยงสัตว์ กลอนนิราศกล่าวว่า

ทั้งป๋าวนายพร้อมเดินขึ้นเนินเลี้ยว	ประเดี้ยวเดี้ยวเห็นเด็กเล็กย่อ้มๆ
มันนั่งเฝ้าสวนแดงแฝงต้นพะยอม	เดินค้อมๆ เห็นพี่วิ่งหนีพรู
บ้านทนายเจ็กมาอยู่เต็มบ้าน	ตั้งโรงร้านเรียงรายไว้เลี้ยงหมู
นางเมียเจ็กงามพริ้งวี่งเกรียวกรู	มายืนดูพวกพี่ไม่มีอาย ²¹¹
บ้านทนาย = บ้านท่าพระยา อำเภอปะเหลียน จังหวัดตรัง	

²¹⁰ พระภัทรธรรมธาดา, อุดตประวัติคำโคลง, หน้า 33.

²¹¹ พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 15.

ผู้วิจัยสังเกตได้ถึงน้ำเสียงของพระยาโสภณพัทลุงกุลที่มีต่อชาวจีนเหล่านี้ ในฐานะชนชั้นปกครอง เป็นธรรมดาที่ท่านรู้จักคุ้นเคยกับชาวจีนมาช้านาน แต่ชาวจีนที่เป็นเกษตรกรเหล่านี้ ท่านมองเหมือนกับมองชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาทั่วไป ความเป็นจริงนี้ชี้ให้เห็นถึงสถานะความเป็นราษฎรในชุมชนของชาวจีนในยุคนี้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นท่าทีดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีนในยุคนี้คงจะใกล้ชิดกันในระดับสูงพอสมควร จนชนชั้นปกครองมองอย่างเท่าเทียมกับราษฎรไทย ไม่รู้สึกว่าเป็นคนต่างด้าวเมื่อเทียบกับชนชั้นปกครองในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสมัยรัฐนิยมของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันพอสมควรนี้ก็หาได้นำโอกาสทางสังคมและเศรษฐกิจมาให้อย่างเท่าเทียมกันด้วยไม่ นิราศเมืองปะเหลียนบอกเราถึงความเป็นจริงข้อนี้ กล่าวคือกิริยาอาการของคนไทยที่บ้านลำสุโข่งที่แสดงออกต่อชนชั้นปกครองนั้นแตกต่างกันอย่างตรงกันข้ามกับกิริยาอาการของ (แม้แต่) เมียชาวจีนอย่างสิ้นเชิง ชาวบ้านลำสุโข่งนั้นเก๋ๆ กังๆ เมื่อต้องเจอกับคนในชนชั้นสูงกว่าจนพระยาโสภณพัทลุงกุลเปรียบเป็นลิง ดังกลอนกล่าวว่า

ช้างข้ามคลองร้องถามไปทันใด	กำนันบ้านลำสุโข่งไปไหนหา
พวกชาวบ้านเกรียวกรูเป็นหมู่มา	ดูท่วงทีเช่ซ่ซ่าเหมือนวานร ²¹²

แต่ในหมู่บ้านจีน “นางเมียเจ๊กามพริ้งว้างเกรียวกรู มายืนดูพวกพี่ไม่มีอาย”

น่าสังเกตว่าแม้แต่ “เมียเจ๊ก” ซึ่งเป็นไปได้มากกว่าอาจจะเป็นชาวไทย²¹³ ก็ไม่อายและไม่เกรงกลัวคนที่มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจสูงกว่าตน สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึง

²¹² พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

²¹³ ไม่มีตัวเลขผู้หญิงชาวจีนในมณฑลนครศรีธรรมราชชัดเจนในช่วง พ.ศ. 2420-2430 แต่คงจะยังน้อยอยู่มาก เพราะแม้แต่เมื่อราชการได้สำรวจในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2472) จำนวนหญิงจีนยังมีเพียงแค่ 6,000 คนเท่านั้น และมาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ขอบข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในชีวิตของชาวจีนที่กว้างขวางกว่าชาวนา และพวกเขาพยายามที่จะขยายขอบข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ออกไปโดยตลอดเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เมื่อราว พ.ศ. 2440 จีนหนีจากหลังสวน จังหวัดชุมพร ซึ่งเข้ามาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในฐานะพ่อค้าเร่ได้นำพระบรมฉายาลักษณ์ของ กษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปถวายแด่พระครูวิจารณ์ศีลคุณ แม้ว่าเขาจะไปแล้วไม่เคยกลับไปหาพระครูวิจารณ์ศีลคุณอีกเลยตลอดเวลา 20 ปีก่อนพระครูวิจารณ์ศีลคุณแต่งนิราศรับพัชนี แต่พระครูวิจารณ์ศีลคุณยังภาคภูมิใจว่าจีนหนีเป็นศิษย์²¹⁴ สำนักเช่นนี้ย่อมเอื้อประโยชน์ให้แก่การประกอบกิจกรรมในฐานะพ่อค้าเร่ของเขาไม่น้อย เพราะพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นเป็นพระที่มีชื่อเสียง มีความสัมพันธ์กับทั้งทางการและชุมชนชาวนาอย่างลึกซึ้ง ไม่มีหลักฐานที่จะมายืนยันถึงความเป็นไปได้เช่นนี้ แต่ด้วยพื้นฐานความเป็นจริงที่ว่า ชาวจีนเป็นชาติพันธุ์ที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นธุรกิจ การมาหาพระครูวิจารณ์ศีลคุณเพียงครั้งเดียวแล้วไม่กลับมาอีกเลยนั้นชวนให้เข้าใจได้ว่าจะไม่ใช่การมาหาเพราะหวังจะได้เป็นญาติพระศาสนา²¹⁵ อย่างที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณเข้าใจ แต่เพื่อขยายโอกาสและเครือข่ายทางเศรษฐกิจในชุมชนมากกว่า

ด้วยเหตุนี้เมื่อวรรณกรรมนิราศเล่าถึงบรรยากาศของตลาด หรือชุมชนริมทางรถไฟที่เติบโตขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2459 เป็นต้นมา ตัวละครที่วรรณกรรมนิราศหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงไม่ได้ก็คือชาวจีน เพื่อให้ได้เงินตรา ชาวจีนพยายามทำกิจการงานทุกอย่าง ตั้งแต่การเป็นพ่อค้าเร่²¹⁶ ทำการเกษตรเพื่อค้า เช่นการเลี้ยงหมู ทำสวนผัก ปลูกแตงโม²¹⁷ เป็นแรงงานรับจ้าง เป็นช่างตัดผม²¹⁸ หรือแม้กระทั่งเป็นขอทาน²¹⁹ และแย่งอาชีพที่ขึ้น

^{213(ต่อ)} ในช่วง 2-3 ปีหลังจากนั้น ด้วยเหตุนี้ ‘เมียเจ๊ก’ ที่พระยาโสภณพัทลุงกล่าวถึงจึงเป็นไปได้มากกว่าจะเป็นหญิงชาวไทย ดู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม.26. 5 ก/21 เรื่องสนทนากับพระยาศรีธรรมราช สมุหนเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช,” 23 ตุลาคม 2472.

²¹⁴ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี, หน้า 19.

²¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

²¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11, 19.

²¹⁷ พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

²¹⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 16-17.

ชื่อของชาวชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาเช่นการทำกะปิ กุ้งกะปิ ปลาของชาวชุมชนบ่ออย่าง
จนชาวบ้านต้องเลิกไป ดังที่โคลงนิราศบันทึกไว้ว่า

คนไทยทำกะปิ กุ้ง	กะปิปลา
มีรสเลิศโอชา	ชุ่มเชื้อ
จินเห็นจึงจามา	ทำแข่ง ขายเฮย
ไทยที่เคยกอบเกื้อ	จึงน้อยนิยมไปฯ ²²⁰

ระหว่างการเดินร่นอย่างผู้ต่ำต้อย ภาพชาวจีนเหล่านี้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรม
อย่างน่าเวทนาสงสาร ในนิราศรับพັນนี้ แม้ว่าพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะไม่ได้แสดง
ความรู้สึกสมเพชเวทนาจีนหีนอย่างตรงไปตรงมา แต่การ “เที่ยวหากินเรือซัดพลัดจาก
ที่” ที่ท่านเขียนถึงจีนหีนเป็นภาพที่ดงามทางวรรณศิลป์ เป็นการสร้างโวหารกวีที่สื่อ
ความได้กว้างไกลเป็นอย่างมาก จนสร้างความรู้สึกเวทนาสงสารได้อย่างลึกซึ้งยิ่งกว่า
การบอกอย่างตรงไปตรงมาเสียอีก เพราะในคติของชาวนาที่มีหัวใจเป็นครอบครัวและ
เครือญาติ ไม่มีการเดินร่นใดที่น่าทุกข์เวทนาไปกว่าการเดินร่นของผู้พลัดบ้านพลัดเมือง
หรือนกพลัดรังพลัดแม่อีกแล้ว นายคลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์เองเมื่อเห็นจีนขอทานบนตู้
รถไฟก็อดไม่ได้ที่จะทำบุญทำทาน ดังกลอนนิราศกล่าวว่า

เหลียวเห็นคนจนโซโอดนาถ	นุ่งผ้าขาดแหกหัดขึ้นจคชา
ถือไม้เท้าหนึ่งมือถือกะลา	เป็นภาษาแจ็กแท้เฝ้าแต่มอง
ดูซุบซิดทั้งร่างเหมือนอย่างซาก	นึกกระดากใจสลดสยดสยอง
เห็นคนมายกกะลาขึ้นประคอง	วาจาพร่องออกกะทู่ไม่รู้ฟัง
ผลแต่ก่อนไม่ได้ทำจึงลำบาก	ต้องอดอยากอาหารผ่านทุกขัง
ทำปาณาฆ่าสัตว์ตัดชีวิต	เป็นเวรังติดตนในจนโซ

²¹⁹ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 23.

²²⁰ พระมหาเปลิยน, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ได้กินบ้างอดบ้างอย่างทุเรศ	หมดสิ้นเขตความสุขรับทุกข์โ
เป็นทุกข์ขังแต่ทุกข์ไม่สุขมโน	เดินเซโซซวนซงไม่ตรงทาง
ฉันทิบบี้ออกตั่งนั่งอุทิส	ความตั่งจิตหวังผลกุศลสร้าง
ไปข้างหน้าอย่าให้ความอับปาง	ผลที่วางทานทำช่วยบำเรอ ²²¹

แหก = ขาด

ด้วยวิสัยของผู้มีวิญญูญาณอดทน อดกลั้น และอดออม ถือคติว่า “เกิดมาชาติหนึ่ง ต้องสร้างเนื้อสร้างตัวให้ได้”²²² ทำให้ในเวลาไม่นานนักคนจีนที่เข้าไปสัมผัสอยู่กับ ชุมชนชาวนามีเงินตรามากพอที่จะลงทุนทางการค้าและขยายการลงทุนออกไปเรื่อยๆ การขยายตัวของตลาดซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนริมทางรถไฟซึ่งเราเห็นได้ชัดขึ้นหลัง พ.ศ. 2470 จากนิราศนายชิตจะมีชาวจีนเข้ามาเป็นองค์ประกอบสำคัญ ตลาดโคกขนุน (ที่ต้อง กลายเป็นตลาดร้างเพราะอยู่ไม่ไกลจากตลาดท่ามะ [ปากคลอง] ซึ่งเติบโตอย่างรวดเร็ว หลังเกิดเส้นทางรถไฟ) ก็เป็นตลาดที่ก่อตั้งขึ้นโดยชาวจีน ดังที่บรรยายไว้ในนิราศเกาะ ใหญ่ ของสินวล มากนวล ว่า

แต่ก่อนนี้เคยเป็นที่ตลาดนัด	แรกไม่จัดสรรสร้างทางถนน
ตลาดลุ่มลุ่มลงไม่คงทน	คงมีคนอยู่ที่นี้เท่านี้เอง
ชนชราคราครั้งตั้งตลาด	มีแต่ชาติจีนแก่ตาแปะเถง
อยู่ปกครองครอบครัวยุไม่กลัวเกรง	เป็นนักเลงการค้าหากำไร ²²³

นำคำนี้ด้วยว่าภาพชาวจีนซึ่งสะท้อนอยู่ในนิราศเมืองปะเหลียนนั้นเป็นภาพของ ชาวจีนที่มีสถานภาพอยู่อย่างมั่นคงในกลุ่มทะเลสาบ ชาวจีนเหล่านี้คุ้นเคยกับระบบ

²²¹ คลึง สุขขุบุณณะพันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

²²² หลานกั้ง, ต้นตระกูลรัตนวงศ์ (แซ่จิ๋ว) (สงขลา: บรรณการพิมพ์ หาดใหญ่, 2545), หน้า 5.

²²³ สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10-11.

เศรษฐกิจเงินตราอย่างสูงแล้วจากบ้านเกิดเมืองนอน เมื่อพวกเขามีฐานะเท่าเทียมกับชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ยังไม่คุ้นเคยกับเงินตรามากนัก จึงเป็นภาพความสัมพันธ์ที่เหลื่อมล้ำกันอยู่ไม่น้อย เอกสารของทางราชการทำให้เราทราบว่าระหว่างปี พ.ศ. 2440-2450 ตลอดเส้นทางจากระโนดไปถึงหัวไทรเรียงรายไปด้วยโรงสีน้าซึ่งพ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งเพื่อแลกข้าวกับชาวนา²²⁴ ภาพโรงสีน้านี้ยังคงมีอยู่ในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบแม้ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวนาจะล่วงเลยมาถึง พ.ศ. 2470 แล้ว ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศจินตนาจารึกว่า

ลมพัดคล่องคล่องกว้างสองข้างโปร่ง	ไม่คดโค้งเลลลอคตลอดสาย
มีเรือนบ้านร้านโรงอยู่เรียงราย	วางของขายกระจุกกระจิมตามริมคลอง
หมู่บ้านใหญ่ไก่อกาหมูหมากล่า	ใช้ทางน้ำแจวพายขายสิ่งของ
มีที่วางข้าวยาทำเป็นซอง	เร่ร่อนของแลกข้าวกับชาวนา
คนแถวนี้มีข้าวเสี่ยงเลี้ยงชีวิต	ตีคาคิดจ่ายแจกแลกซื้อหา
ทุกสิ่งสิ้นกินอยู่เกลือปลา	ต้องแลกมาด้วยข้าวทุกเช้าเย็น ²²⁵

เสี่ยง = ลักษณะนามของมัดข้าวที่เก็บจากแคะ เสี่ยงละ 1-2 กิโลกรัม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่มีการ “แลกข้าวเสี่ยง” กับสินค้านั้น ร้านค้าก็มีอยู่แล้ว ภาพนี้นอกจากจะบอกเราถึงความเหลื่อมล้ำกันในทางเศรษฐกิจและความเชี่ยวชาญในระบบเงินตราแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงปริมาณเงินตราที่มีอยู่ในมือชาวนาด้วยว่าไม่มีการสะสมไว้สำหรับจับจ่ายซื้อหาสิ่งของจำเป็นสำหรับครอบครัวได้ตลอดเวลา ความเหนือกว่าในเชิงการค้าของชาวจีน ทำให้พวกเขาเข้าใจฐานะทางเศรษฐกิจอันปราศจากความมั่นคงของชาวนาเหล่านี้ได้ดีจึงสร้างทางเลือกในตลาดให้แก่เจ้าของแผ่นดินสองทาง คือการซื้อ และการแลก

²²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121, หน้า 59-65.

²²⁵ เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 43.

ตลาดชุมชนชาวนาในวรรณกรรมนิราศซึ่งมีชาวจีนเป็นตัวละครสำคัญนั้นเราจะเห็นสินค้าวางขายกันอยู่ 3 ประเภทด้วยกันคือ สินค้าสดของชาวนาซึ่งเหลือจากการบริโภคในครอบครัว สินค้าบริการ เช่น ข้าวแกง ขนมหวาน และสุดท้ายคือสินค้าฟุ่มเฟือย และสินค้าอุปโภคที่ชุมชนชาวนาผลิตเองไม่ได้

ชาวจีนเป็นผู้นำสินค้าประเภทหลังเข้ามา ‘สร้าง’ และ ‘สนอง’ ความต้องการบริโภคของชาวนา สินค้าเหล่านี้เช่นเสื้อผ้า แพรไหม กระดุม (ทอง) ถ้วย แก้ว ชาม หวี²²⁶ สินค้าบางอย่างใช้เพื่อการอุปโภคในครัวเรือน บางอย่างเป็นของฟุ่มเฟือย แต่ก็ยังเป็นฟุ่มเฟือยในลักษณะของการสำรองเงินตราไว้ใช้ เช่น กระดุมทอง ชาวนาที่ประสบความเดือดร้อนจากวิกฤตอดข้าวอดน้ำในนิราศอดข้าวอดน้ำของนายแดง นักปราชญ์ จึงมีเงินพอจ่ายจากการขาย “ถูกกระดุมทองราคาหน่วยห้าสลึง”²²⁷ สินค้าบางอย่างชาวนาก็ซื้อไปใช้ในการประเพณีหรือพิธีกรรม เช่น ผ้าแพรใช้ในการพระพุทธศาสนา (และสำหรับผู้หญิงเข้าร่วมพิธีกรรม) ดังที่ปรากฏในนิราศจินตนาจาริกตอนที่พระเทพญาณเวทีไปเทศนาที่ชุมชนป่ากระวะว่า

หีบลังตั้งกลางต่างธรรมาสน์

คลุมด้วยสาดปิดปูด้วยภูษา

เอาผ้าแพรผ้าสีที่มีมา

โดยสัทธาบุทาบจับซ้อนกัน²²⁸

สาด = เสื้อ

วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ปรากฏว่าพร้อมๆ กับภาพสินค้าของพ่อค้าแม่ค้าชาวไทยซึ่งเป็นสินค้าสดประเภทผลไม้ สินค้าหัตถกรรมในท้องถิ่น เช่น ผ้าทอๆ และสินค้าบริการ ประเภทขนม ข้าวแกง ที่เพิ่มปริมาณและความหลากหลายขึ้นแล้ว ภาพสินค้าฟุ่มเฟือยซึ่งนำมาขายโดยชาวจีนยังมีหลากหลายมากขึ้น

²²⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพั่น, หน้า 11; และ แดง นักปราชญ์, นิราศอดข้าวอดน้ำ; และ นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 3, 5.

²²⁷ แดง นักปราชญ์, เรื่องเดียวกัน; และ พิณ สงเสน, สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2544.

²²⁸ เพียร นมะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 41.

ด้วย ในนิราศเร่ขายฯ แสดงรายการสินค้าเหล่านี้เอาไว้มากและฟุ่มเฟือยจนน่าตกใจ ได้แก่ ประเภทเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม นอกจากผ้าเกาะขอลแล้ว ก็ยังมีหลากหลายชิ้น มาจากต่างถิ่นและต่างประเทศ อาทิ ผ้าแพรบางกอก ผ้าจีน(อย่างดี) ผ้าป่าเต๊ะปัตตานี ผ้าดอกปิ่น ผ้าแพรปูยี ผ้าสไบชีฟอง แพร่ลูกฟูก เสื้อกุยเฮงแพรดำ เสื้อเข้ตันพรัตน์ กางเกงในญี่ปุ่น ประเภทเครื่องสำอางค์ อาทิ ดินสอเขียนคิ้ว น้ำหอม ลิปสติก กิ่วเต็ก เอ็กสตรูค แป้งผัดหน้า ของฟุ่มเฟือยอื่นๆ ก็เช่น ทอง ตักตา หนวด(ปลอม) สินค้ามีที่มาจากกรุงเทพฯ ก็มีเช่น ขานัตถุหมอมิ ยาถ่ายเจดีย์ทอง และหนังสือเล่มละบาทจากโรงพิมพ์วัดเกาะจำนวนมาก²²⁹

บรรยากาศในการจับจ่ายยังเห็นได้ชัดว่าชาวนารู้จักและเริ่มนิยมบริโภคของฟุ่มเฟือยเหล่านี้มากขึ้น ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

ทั้งชานาชาวไร่เข้ามาล้อม	บ้างก็ซื้อน้ำหอมฝากคู่หมั้น
บ้างก็ซื้อหวีแปรงแป้งน้ำ	บ้างก็ซื้อทองลาวเสียงจาวเจียว
บ้างคนชอบสนุกซื้อตักตา	รูปนารายณ์จี่ม้าน้ำเจียว
บ้างซื้อมุ้งซื้อหมอนนอนคนเดียว	บ้างซื้อเปี้ยวซื้อหมวกพวกผู้ชาย
บางคนก็ซื้อหวดอวดผู้หญิง	ติดจุกดิงจริง สวยใจหาย
แล้วซื้อเปี้ยวสวมใส่ไม่จ้อาย	ทั้งหญิงชายสรวลเสเสียงเฮฮา

.....	
พลงมองซ้ายมองขวาหาคะพด	พอแลสบแซ่กระดาษสมมาดหมาย
แล้วก็รีบจ่ายซื้อถือเอาไว้	ทั้งหญิงชายคู่สนุกไปทุกคน ²³⁰

เปี้ยว = หมวกยอดแหลมแบบของชาวจีน ใช้ใส่ทำนา

²²⁹ จิตติกรมย์, นิราศเร่ขายหรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ (สงขลา: โรงพิมพ์หาดใหญ่, 2492), หน้า 11-12, 15-16.

²³⁰ เรื่องเดียวกัน.

3.3 ชาวนากับการค้าขาย

ความกว้างขวางในการดำเนินกิจกรรมทางการค้าของชาวจีนตั้งแต่การเกษตรกรรมเพื่อขายดังปรากฏในปี พ.ศ. 2422 จากนิราศเมืองปะเหลียน ความเคลื่อนไหวในตลาด ทั้งตลาดภายในชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปจากเส้นทางรถไฟซึ่งปรากฏออกมาจากตัวละครอย่างจีนหิ้นเมื่อ พ.ศ. 2440 และตลาดริมทางรถไฟเมื่อ พ.ศ. 2479 เป็นต้นมา ย่อมทำให้ความสำคัญของเงินตราในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเข้มข้นมากขึ้น เพื่อเงินตรานี้ชาวนาจะไปขุดหาเอาจากผืนดินตามตำนานเรื่องผู้ศรัทธาฝังทรัพย์สินเงินทองที่นำไปร่วมบริจาคสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไม่ทันคงจะไม่ได้ นอกจากจะต้องเดินเข้าไปสู่ตลาดเท่านั้น

บทบาทศูนย์กลางชุมชนชาวนาเช่นวัดและพระ ตลอดจนความเคลื่อนไหวของชาวจีนซึ่งได้กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้นคงทำให้ชาวนายอมรับการค้าขายเป็นทางเลือกหนึ่งในการแสวงหาเงินตรา การปรากฏตลาดนัดมากมาย โดยเฉพาะในชุมชนชาวนาทางด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา เช่น ตลาดท่าชะมวง อำเภอรัตภูมิ²³¹ ตลาดควนเนียง อำเภอกวนเนียง²³² ตลาดนาท่อม ตลาดปากควน ตลาดนางว ตลาดต้นไทร บนเส้นทางระหว่างพัทลุง-ตรัง²³³ ตลาดในเขตพัทลุงตอนใต้ คือตลาดห้วยทราย ตลาดปากพูน เขตพัทลุงตอนกลาง คือตลาดสี่กั๊ก ตลาดนาท่อม พัทลุงตอนเหนือ คือตลาดบ่อทราย ตลาดแหลมโตนค ตลาดประคู้เรียง ตลาดห้วยหมาก²³⁴ ตลาดโคกขนุน²³⁵ ตลาดควนขนุน ตลาดท่าแนะ ตลาดปากประ²³⁶ ยืนยันถึงความเป็นจริงข้อนี้ได้

ชาวนาที่อยู่ใกล้กับชุมชนใหม่ซึ่งเข้าไปสัมพันธ์กับตลาดในฐานะพ่อค้าแม่ค้าสมัครเล่นดังปรากฏอยู่ในนิราศช่วงปี พ.ศ. 2470-2480 จึงเป็นภาพชาวนาที่

²³¹ หรน หมดหลี, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

²³² พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้า 13-14.

²³³ นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 3.

²³⁴ บรรเจิง สังข์ผุด, สัมภาษณ์, 15 กันยายน 2544.

²³⁵ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10.

²³⁶ บุญจันทร์ กาญจนรัตน์, สัมภาษณ์, 11 กันยายน 2544.

ปรับตัวได้อย่างกลมกลืนและมีความเชี่ยวชาญในกลเม็ดการค้าขายพอสมควร แม่ค้าที่ตลาดนาท่อมซึ่งนายจิตผ่านไปเห็นทั้งสวยและทั้ง “ช่างพูดพลอด”²³⁷ ขณะที่แม่ค้าพ่อค้าในตลาดปากคลองทั้งหญิงชายขายของคลองทุก คน²³⁸ ส่วนแม่ค้าในชุมชนปากพ่องพายเรือร้องเรียกลูกค้าขนมหวานของเธออย่างสุดเสียง ดังนิราศจินตนาจาริกบรรยายไว้ว่า

ตลาดปากพ่องอยู่ฝั่งขวา	เรือสินค้าไปกลับวิ่งสับสน
ตลอดฝั่งตั้งบ้านโรงร้านปน	มีถนนลงท่านาวาเรียง
ลงเรือพายขายค้ากระยาหาร	ขนมหวานนงนุชร้องสุดเสียง
มีตึกกว้านร้านขายอยู่รายเรียง	พินิจเพียงเมืองใหญ่ใกล้วังวน ²³⁹

นายสว่าง พงศ์สุชาติ บรรยายไว้ในนิราศท่าแคว่เมื่อ พ.ศ. 2486 ผู้หญิงชาวพัทลุงมักจะไฝ่ปองผู้ชายที่ทำการค้าขาย เขาจึงตัดพ้อว่าเพราะตัวเองเป็นลูกชานาผู้หญิงจึงไม่มอง ดังนิราศกล่าวว่า

อันสาวสาวถิ่นนี้ก็มีมาก	ไม่นึกอยากสนใจถามไถ่หา
เขามีร้านค้าขายในสายตา	ลูกชานาอย่างเราเขาไม่มอง ²⁴⁰

น่าจะคิดว่าคติชาวบ้านที่ว่า “แต่งงานกับจีนได้กินหมูกินไก่ แต่งงานกับไทยได้ไถนาไคร้งบาน” หรือ “มีผิวไทยหนูนบนอนหอมองมัว...มีผิวเจ้าเขี้ยบารุง มีมุ้งหมอน มี

²³⁷ นายจิต, เรื่องเดิม, หน้า 3.

²³⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 16-18.

²³⁹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 15.

²⁴⁰ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศท่าแคว่,” ใน หนังสือที่ระลึกงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2532), หน้า 61.

ฟูกนอนแสนสบาย”²⁴¹ คงจะเกิดขึ้นในห้วงเวลานี้เพราะชาวบางส่วนเริ่มเห็นความสุขสบายจากอำนาจของเงินตรามากขึ้น ปฏิกริยาที่ผู้หญิงตอบสนองนายสว่างดังกล่าวนี้ก็ทำนองเดียวกัน อย่างไรก็ตามก็ยังคงจะเป็นคติในชุมชนใหญ่ๆ แล้วเท่านั้น และคงยังไม่ส่งผลถึงสำนึกของชายไทยไปสู่การหาเงินตรามาให้ได้มากๆ เพื่อผู้หญิงที่ต้องมาแต่งงานกับเขาจะได้ไม่ต้อง “ไถนาจนโครงบาน” หรือต้องเหนื่อยยากลำบาก นายสว่างไม่สนใจแรงกดดันนี้ กล่าวคือเขาคงไม่ยอมมีเมียที่มีความคิดเช่นนี้ เงินก้อนแรกที่สะสมได้จากอาชีพครูเขาจึงเอาไปให้แม่ซื้อควายไถนาเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของครอบครัวแทน

อันที่จริงความเป็นจริงทำนองนี้เราอาจเห็นได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2470 แล้ว กล่าวคือชาวนาในวรรณกรรมนิราศยังไม่ปรารถนาที่จะเปลี่ยนสถานภาพไปเป็นพ่อค้าแม่ค้าเลย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพวกเขาไม่ต้องการที่จะสะสมเงินตราจากการค้าแต่อย่างใด ในนิราศจินตนาจาริกสะท้อนภาพของพระและเด็กวัดจำนวนหนึ่งที่เป็นฝีพายให้แก่คณะเดินทางของพระเทพญาณเวที ก็เชี่ยวชาญในทางเรือเป็นอันมากเพราะเคยค้าขายทางเรือกันมาก่อน ดังความว่า

แจวหกดกออกเรือเมื่อฟ้าเบิก	นับเป็นฤกษ์เดินทางตามกลางถือ
พวกเข้าแถวแจวจัดถนัดมือ	เคยฝึกปรือมาแต่ครั้งยังค้าเรือ ²⁴²

นายกlinger สุขขุภุณณะพันธ์ ผู้แต่งนิราศไปจังหวัดตรังนั้นไม่กลัวคลื่นใหญ่ในทะเลสาบเลย ทั้งๆ ที่เพื่อนที่ร่วมเดินทางไปด้วยตกใจกลัวเป็นอันมาก ดังที่ได้บรรยายไว้ถึงการเดินทางโดยเรือในทะเลสาบว่า

ไม่หาญเล่นให้หมดสติไปครึ่ง	พอลมตึงแล่นมาชลาลัย
----------------------------	---------------------

²⁴¹ คำขำ ชาวบก, นิราศกลางทะเลหลวง (นิราศสงขลา) (กรุงเทพฯ: นิสนารการพิมพ์, 2532; พิมพ์เป็นธรรมเนียมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ สัณยยาบัตร พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532), หน้า 26.

²⁴² เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

สุริยงเกือบจะลงไปไรไร	คลื่นก็ใหญ่ลมก็กล้านึกน่ากลัว
ละลอกทบแตกผางเข้าวางท้าย	น้ำกระจายจุคลื่นขึ้นพันหัว
เพื่อนตกใจไหวหวั่นตัวสั่นรัว	ด้วยซากลัวเรือจะจมนั่งตรมใจ
ฉันบอกความตามทะเลคะเนนึก	น้ำนั้นลึกเพียงพุงอย่างไหน
อย่างที่มากเพียงอกอย่าตกใจ	เพราะฉันได้เจนจัดในน้ำนี้ ²⁴³

ไม่หาญ = ไม่กล้า ซากลัว = หวาดกลัว เพียงพุง = แคท้อง

ความเจนจัดของนายกlingerดังกล่าวนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเขากับอาชีพค้าเรืออยู่ด้วยทำนองเดียวกับฝีพายของพระเทพญาณเวทีในนิราศจินตนาจาริก แต่คนเหล่านี้หาได้ยึดมั่นการค้าขายเป็นสัจจะของชีวิตในสถานภาพของพ่อค้าแต่อย่างใด แม้แต่เมื่อเวลาล่วงเข้า พ.ศ. 2497 ไปแล้ว ชาวนาชุมชนปากสระ อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุงเพิ่งนึกขึ้นได้ว่าพวกเขาควรจะรีบทำข้าวแกงขายเพราะรถไฟตกรางลงใกล้บ้าน และอาหารของพ่อค้าแม่ค้าบนรถก็ถูกซื้อจนหมดจนผู้โดยสารหิวจัดแล้วเท่านั้น ความตอนนี้นั้นก็ถูกไว้ในสุโขทัยคำกลอน ว่า

อาหารขายในรถก็หมดสิ้น	สั่งซื้อกินเขาว่าหมดอดกันใหญ่
เป็นโชคดีมีบ้านใกล้รถไฟ	เขาเข้าใจเหตุการณ์ชำนาญจริง
รีบหุงข้าวแกงไก่อัดใจหวัง	หาบมาตั้งตักขายทั้งชายหญิง
คนโดยสารแย่งกันซื้ออื้อฉาวจริง	ทุกทุกสิ่งหมดหม้อไม่พอกัน ²⁴⁴

เราจะเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นเมื่อพิจารณาสินค้าของชาวนาที่ยังเป็นสินค้าเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งเหลือจากการบริโภคในชุมชน เช่น ตะลิงปริง มะปริง มะปราง กล้วย อ้อย ความไม่ตั้งใจที่จะค้าขายดังกล่าวนี้ยังอาจเห็นได้จากการที่ชาวนาให้ “เล็กๆ น้อยๆ” เป็นคนขาย

²⁴³ คลัง สุขชะป้อนะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

²⁴⁴ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้า 33.

ของเล็กๆ น้อยๆ เหล่านั้น²⁴⁵ ดังที่บรรยายอยู่ในนิราศชีวิตของวิเวกน้อย ชัยภูมิ อยู่ด้วยเช่นกันว่า

เข้าตลาดขายของเขาร้องขาย	มองหญิงชายแข่งแซ่เลไสว
คู่แต่เด็กขายขายไขไก่	พวกจีนไทยขายของตามต้องการ ²⁴⁶

ด้วยเหตุนี้เมื่อเห็นคนไทยด้วยกันทำอย่างคนจีนได้ เช่น การเป็นพ่อค้าเร่ของหนุ่มสาวคนหนึ่ง ทำให้ชาวนาแปลกตาเป็นอย่างมาก และมองเห็นว่าเป็นเรื่องน่าชื่นชม ดังภาพความตื่นตาตื่นใจของชาวนาในงานฉลองรัฐธรรมนูญที่จังหวัดสงขลาเมื่อ พ.ศ. 2492 ในนิราศเร่ขายฯ ของ ‘จิตติกรมย์’ ว่า

ทั้งหนุ่มสาวเฒ่าแก่แะมะมอม	เพื่อจะชมสิ่งของให้ถ้วนถี่
ที่บางคนได้ถามไปตามที่	ว่าเธอนี้อยู่หนตำบลใด
ที่บางท่านพูดว่าข้าก็ชอบ	ได้ระบอบพ่อค้าสมัยใหม่
การพาทีดีพร้อมละม่อมละมัย	นามกรชื่อไรวะหลานชาย ²⁴⁷

ผู้วิจัยเห็นว่าผู้เฒ่าชาวนาในนิราศตอนนี้ไม่ได้เข้ามาดูสินค้าเพื่อที่จะจับจ่ายแต่อย่างใด หากเป็นการเข้ามาชื่นชมอาชีพการค้าขาย ปรากฏการณ์นี้ดูเหมือนจะสอดคล้องกันดีกับการที่ชาวนามองชาวจีนเป็นตัวแทนของผู้ขยันงานและอดออม²⁴⁸ ด้วยเหตุที่อาชีพนี้ชาวนาค้นจีนอยู่ว่าเป็นอาชีพผูกขาดของ “จีนและเทศ” อย่างไรก็ตาม ความชื่นชมดังกล่าวก็ยังคาบเกี่ยวกันระหว่างความตื่นตาตื่นใจต่อบทบาทอันแปลกใหม่ของคนไทย และความสนใจในผลกำไรจากการค้าขายอย่างจริงจัง (เช่นการหันมาเป็น

²⁴⁵ คลิ่ง สุขขะปฐมนะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 19.

²⁴⁶ วิเวกน้อย ชัยภูมิ, รสชีวิต (สงขลา: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2509), หน้า 10.

²⁴⁷ จิตติกรมย์, เรื่องเดิม, หน้า 10-11.

²⁴⁸ โปรดดูเพิ่มเติมในบทที่ 5.

พ่อค้าเร่บ้าง) เพราะความสนใจดังกล่าวนี้ยังหล่อหลอมด้วยวัฒนธรรมอยู่อย่างแน่นหนา เช่น การพูดจาดี และความปรารถนาที่จะรู้จักถิ่นฐานบ้านอาศัยของพ่อค้าเร่

การสัมผัสกับการค้าและเงินตราของชาวนา จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2500 คงทำให้ชาวนาบางส่วน (เช่นกลุ่มคนที่เข้าไปถามพ่อค้าเร่ในนิราศเร่ขายๆข้างคัน อาจพัฒนาได้เร็วกว่า) รู้สึกว่าตนคุ้นเคยและสามารถสร้างผลตอบแทนที่คุ้มค่าจากตลาด ความรู้สึกนี้ทำให้ชาวนาบางรายตัดสินใจขายที่นาเพื่อเอาเงินไปลงทุนทำการค้า ดังเช่นที่เกิดขึ้นกับนายเปรม อักษรสว่าง ผู้แต่งเรื่องค่ายูพุทท์ และชาวนาบางแก้วหลายครอบครัว แต่ผลสำเร็จอันสูงสุดจากการค้านี้ย่อมเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลมีความสำนึกในทางการค้า โดยปราศจากข้อจำกัด กล่าวคือบุคคลผู้นั้นตระหนักถึงผลขาดทุน กำไร และการสะสมทุนอย่างจริงจัง ชาวนารายย่อยในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งเพิ่งเข้าไปสัมพันธ์กับระบบตลาดอย่างทั่วถึงและลึกซึ้งได้เพียงไม่กี่สิบปีและเต็มไปด้วยข้อจำกัดเชิงวัฒนธรรม จึงยังไม่อาจคุ้นเคยกับสำนึกหรือความตระหนักเช่นนั้นได้ ดังเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศเรื่องอาสาของนายเปรม อักษรสว่าง ว่า

มาบัดนี้ตัวข้าหนาหมดแล้ว	ขายเกลี้ยงแพวเพราะโหดช่างโหดขลา
วางที่ทำลบลู่ช่วงคูเบา	นาไม่เอาคิดค้ำนี้กว่าดี
พอลงมือค้าขายไม่ได้เรื่อง	คิดขุดเหมืองมุ่งตรงลงแม่ขรี
.....	
พอลงมือทำเหมืองเกิดเคืองขัด	พูดสับัดหน้าอีกทำลิกหนี
เป็นเวรกรรมชาติไหนไม่รู้ที่	สู้บัดสีทนค้ำมามากมาย
เหตุเพราะเมียกลัวจนทนเป็นหญิง	กลัวจริงๆ เรื่องข้างทางฉิบหาย
พวกบางแก้วมีแล้วก็หลายราย	ต้องโยกย้ายไปพลันไม่ทันรู้ ²⁴⁹

เกลี้ยงแพว = หมดสิ้น ไม่เหลือเลย แม่ขรี = ชุมชนในอำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง

²⁴⁹ เปรม อักษรสว่าง, เรื่องค่ายูพุทท์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) (พัทลุง: ยูพุทธิกสมาคมบางแก้ว, 2505), หน้า 21-22.

นายเปรม อักษรสว่าง และชวานาบางแก้วบางส่วนดังในนิราศเรื่องนี้จึงเป็นตัวอย่างของแพะรับบาปในระบบตลาดที่กุมอำนาจอยู่ด้วยชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีนมาอย่างต่อเนื่อง ความสำนึกและคำสารภาพตอนนี้สะท้อนถึงภาวะจนตรอกในระบบตลาดของชวานาได้เป็นอย่างดี

บทที่ 5

ลักษณะสังคมของชุมชนชาวนา

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ

ศูนย์กลางของชุมชนชาวนา

สำหรับชุมชนชาวนาแล้ว ศาสนาจะทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมชุมชนชาวนาเข้ากับระบบสังคมใหญ่ พระสงฆ์และปัญญาชนในวัดได้ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อของชาวนาทางด้านสังคมศาสตร์เข้ากับระบบความเชื่อของสังคมส่วนรวม ความเชื่อเหล่านี้เมื่อได้รับการทำซ้ำๆ อยู่ในชุมชน ในที่สุดจึงแสดงเอกลักษณ์ของชุมชนออกมาจนกระทั่งได้มีการรับพุทธศาสนาเข้ามาเป็นแกนหลักในการปฏิบัติทั้งในระดับเมืองและระดับชุมชน ทั้งนี้แสดงว่า สังคมชาวนาซึ่งมีชุมชนย่อยๆ เป็นแกนหลักนั้นไม่ได้เป็นอิสระจากอิทธิพลของภายนอก¹ ดังจะได้กล่าวต่อไปถึงบทบาทของวัด พระ และการเข้ามาของอิทธิพลภายนอกที่ทำให้ศูนย์กลางของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปจากวัดและพระสู่ระบบราชการในที่สุด

1. บทบาทของวัด

พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระมหาธาตุฯ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นศูนย์กลางของชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างยาวนาน ความเป็นจริงข้อนี้อาจพิจารณาได้จากความรู้ร่วมกันเกี่ยวกับตำนานพระบรมธาตุเจดีย์ของชาวบ้านทั่วไป หรือกระทั่งตำนานเกี่ยวกับการสร้างวัดหลายแห่งในชุมชนบริเวณนี้ กล่าวคือมีความพยายามที่จะเป็นเจ้าของเรื่องเล่าหรือตำนานเกี่ยวกับความตั้งใจที่จะร่วมสร้างพระบรม

¹ธิดา สารยา, ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2544), หน้า 16-

ธาตุของชุมชนด้วยการเล่าเรื่องการเก็บรวบรวมทรัพย์สินเงินทองเดินทางมาร่วมบริจาค แต่การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เสร็จสิ้นเสียก่อน เช่น ดำนานวัดทุ่งนารีที่เล่าถึงกลุ่มคนที่เดินทางมาจากหลายแห่งเพื่อนำทรัพย์สินเงินทองมาบริจาคสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ แต่สร้างเสร็จเสียก่อน ผู้คนเหล่านั้นจึงฝังทรัพย์เหล่านั้นไว้ แล้วแบ่งส่วนหนึ่งสร้างวัดทุ่งนารี² ดำนานนี้ยังมีโครงเรื่องเดียวกับเรื่องการสร้างวัดพัทธสีมาและวัดบ่อโพง อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่ด้วยเหตุที่หัวไทรเป็นชุมชนริมน้ำ ตัวละครหลักในดำนาน 2 วัดนี้จึงเป็นพ่อค้าวาณิชจากเกาะสุมาตราและเกาะชวา³ ดำนานของวัดสำคัญในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบอย่างเช่นวัดจะทิ้งพระก็สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะเชื่อมโยงกับสัญลักษณ์ที่ยิ่งใหญ่ทางพระพุทธศาสนาอย่างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเช่นเดียวกัน ดำนานนี้กล่าวถึงเจดีย์วัดจะทิ้งพระว่าบริเวณที่ตั้งของพระมหาธาตุเจดีย์นั้น เป็นที่ซึ่งพระนางเหมชาลา และพระทนต์กุมารวางพระบรมธาตุลิ้มเอาไว้หลังจากที่หยุดพักเพื่อสงน้ำและหาน้ำจืดดื่มที่เมืองสทิงพาราณสีเพื่อจะไปยังนครศรีธรรมราช⁴ หรือแม้แต่ชุมชนประมงอย่างชุมชนเก่าเต็ง จังหวัดสงขลา ก็ยังมีความพยายามโยงใยสัมพันธ์กับพระบรมธาตุเจดีย์ ดังปรากฏอยู่ในนิราศกลางทะเลหลวง หรือนิราศสงขลาของคำขำ ชาวบก ความว่า

² ครอบ รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

³ เทพ เดชสุวรรณ, ของดีหัวไทร (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2540), หน้า 166, 169.

⁴ ดำนานดังกล่าวนี้เชื่อกันว่ายังเป็นที่มาของชื่อ ‘จะทิ้งพระ’ ด้วย กล่าวคือเมื่อออกเดินทางไปได้ช่วงหนึ่งพระทนต์กุมารนึกขึ้นได้ ตกพระทัย จึงถามพระนางเหมชาลาว่า “น้องจะทิ้งพระธาตุเสียแล้วหรือ?” ดู พระมหาเป๊กลี้น, อรรถประวัติคำโคลง (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496; พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฉาบฉวยอุบาสกคิสิรพงศ์ ผู้เป็น โยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านดอนคันทับลภูขุด อำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2496), หน้า 27-28; ศิыр นมะตร์, “จินตนาจาริก,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพียร นมะตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520), หน้า 76; และ ปรีชา นิลบล, ประวัติ-ตำนานของดีเมืองสงขลาบนคาบสมุทรสทิงพระ (สงขลา: สภาวัฒนธรรมอำเภอสทิงพระ, 2545), หน้า 21-22.

เศรษฐีหนึ่งอยู่ไกลไปทางใต้	พ่อค้าฝ่ายนาวมหาศาล
เกิดเลื่อมใสในบุญสุนทรทาน	ให้จัดการขนทรัพย์นับอนันต์
เป็นเงินตรากะไว้ได้กำแสน	ใส่เรือแล่นลมดิ่งมีขม้น
มีนายแรงเป็นต้นหนคนสำคัญ	ทั้งลำสันสามารถทาสักดี
มุ่งสำเภาเอานครฯไม่พ่นพัก	รีบร้อนจักทำบุญหนุนวิถี
ไปให้ทันการสร้างหว่างพิธิ	ก่อเจดีย์สูงสุดเพื่อพุทธองค์
มาหลายวันบรรลุมืองสิงขร	นอกสันครมีเกาะเหมาะประสงค์
เกิดพายุคลื่นซัดพัดเวียนวง	บ่าหัวลงเลียบเกาะเพราะเรือโคลง
.....	
ความเหน็ดเหนื่อยนักยทาสก็ขาดจิต	ซื่อยังติดก้อนหินไม่สิ้นผล
ชื่อว่าหิมนายแรงแข็งเหลือทน	เงินที่ขนอพยพก็ครบครัน
จึงมีนามตามเค้าว้ากำแสน	ยังหวงแหนดูแลไม่แปรผัน
ด้วยความรักภักดีมีต่อกัน	ถึงคืนวันเดือนคี่ฝิมนายแรง ^๑

วรรณกรรมตำนานเหล่านั้นแสดงให้เห็นว่ามีความพยายามอ้างอิงความยิ่งใหญ่ของพระบรมธาตุเจดีย์ เพื่อสถาปนาความชอบธรรมให้แก่วัดอื่นๆ ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งเกิดขึ้นในสมัยต่อๆ มาโดยใช้โครงสร้างตำนานโครงสร้างเดียวกันรองรับ ความศรัทธาในความยิ่งใหญ่ของชาวนาที่มีต่อพระบรมธาตุเจดีย์ได้นำไปสู่ความศรัทธาของชาวนาต่อวัดเหล่านั้นด้วย วัดจึงเป็นศูนย์กลางเกือบจะทุกด้านของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามาแต่โบราณ แม้ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อเกิดความเสื่อมถอยของระบบการกลบนาโดยกษัตริย์ซึ่งวัดมีอำนาจเหนือชาวนาในระบบทั้งวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการปกครอง บทบาทของวัดเหนือ

^๑คำขำ ชาวกบ, นิราศกลางทะเลหลวง (นิราศสงขลา) (กรุงเทพฯ: นีลนารการพิมพ์, 2532; พิมพ์เป็นธรรมเนียมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ สัณยุบาบัตร พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532), หน้า 9-10.

ชุมชนชาวนาในบริเวณนี้ยังคงปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศอย่างชัดเจน เพียงแต่ผู้
กลายเปลี่ยนแปลงไปเท่านั้น

ประวัติศาสตร์การกลายในสมัยกรุงศรีอยุธยาแสดงให้เห็นถึงรากเหง้า
ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรหรือศาสนากับการเมืองใน
ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างใกล้ชิด วัดในวรรณกรรมนิราศเองปรากฏ
ร่องรอยดังกล่าวนี้อย่างแน่นอน เมื่อ พ.ศ.2422 นิราศเมืองปะเหลียนบันทึกไว้ว่าวัดวัง
ซึ่งเป็นวัดภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้าเมืองและข้าราชการพัทลุงเป็นวัดที่มีคนผู้อยู่นอง
เนื่อง จึงน่าจะได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นอย่างดี ดังนิราศว่า

ถึงวัดวังรั้งขอให้รอช้าง
ที่วัดมีคนผู้อยู่นองเนื่อง

ได้ต้นยางสูงใหญ่ใบหล่นเหลือง
ลงจากข้างข้างเยื้องเข้าในวัด⁶

ขณะที่สภาพของวัดเบิกซึ่งเป็นวัดของชาวบ้านและข้าราชการท้องถิ่นทำให้กวี
ต้องประหลาดใจในความทรุดโทรม ดังกลอนนิราศเมืองปะเหลียนตอนหนึ่งที่ว่า

ถึงวัดเบิกต้องเบิกนัยน์ตากว้าง
แต่ก่อนเก่าคราวครั้งตั้งพระครู
.....
ตั้งแต่ท่านสีกลาสิกขาบท
โบสถ์กุฎีคร่ำคร่าเวลาชวย

เหมือนวัดร้างรกร้างสดนุ
สมุห์เขียดท่านอยู่ดูสบาย
.....
วัดก็หมดไม่มีสตรีสวย
คราวสิ้นรวบไ้ว์บัดนี้ตอดตา⁷

การเบิกนัยน์ตากว้างอย่างฉงนสนเท่ห์เช่นนี้แม้จะเป็นไปได้ว่าเป็นการแสดง
โวหารของกวีตามขนบของการแต่งวรรณกรรมนิราศ แต่ภาพของวัดสองวัดภายใต้การ

⁶พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรม
จังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2523), หน้า 2.

⁷เรื่องเดียวกัน.

อุปถัมภ์ของคนสองชนชั้นนี้ก็จะทำให้เรามองเห็นได้ว่ากลอนนิราศวรรณนี้หาใช่เป็นการแสดงกวีโวหารตามขนบวรรณกรรมนิราศโดยโดยปราศจากความฉงนสนเท่ห์จริงๆ ไม่ ภายใต้งำดั่งในการกลัปนาที่แตกต่างกันของชวานากับผู้นำย่อมทำให้ผลสัมฤทธิ์ของการกลัปนา (ซึ่งได้แก่ความเจริญโอฬารของวัด) ปรากฏออกมาแตกต่างกันอย่างฉงนด้วย

วรรณกรรมตำนานของวัดต่างๆ และนิราศเมืองปะเหลียนดังกล่าวข้างต้น สังเกตเห็นได้ถึงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างศาสนาและผู้นำในชุมชน ผลจากการนี้ย่อมส่งทอดไปจัดระดับความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอีกด้วย กล่าวคือวัดจะทำหน้าที่ยกระดับของผู้นำขึ้นให้เป็นที่ยอมรับ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือสร้างความชอบธรรมเหนือชวานาคนอื่นๆ ให้แก่ผู้นำ ด้วยเหตุนี้ตำนานชุมชนชวานาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหลายชุมชนจึงมักจะเล่าถึงการสร้างวัดขึ้นพร้อมๆ กับที่ผู้นำคนหนึ่งหรือกลุ่มหนึ่งสร้างชุมชนเสมอๆ วัดธรรมประดิษฐ์ ในตำบลคอนคัน ก็เป็นวัดที่พระครูวิจารณ์ธุรกิจและเครือญาติซึ่งรวมถึงพ่อของมหาเปลี่ยนผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงเป็นผู้สร้างขึ้น ความสำนึกในความเป็นวัดของตระกูลและญาติพี่น้องทำให้พ่อของมหาเปลี่ยน “พยายามไปวัดมิได้ขาด ถ้าวันไหนไม่ได้ไปก็คงเป็นเพราะมีกิจธุระสำคัญหรือไม่สบาย เพิ่งมางดเมื่อ (แก่ชรา) เดินไม่ได้ ซึ่งยากที่สามัญชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติ”^๘ ในนิราศวัดหรั่งแคบสะท้อนความเป็นไปได้ข้อนี้ไว้อย่างชัดเจนด้วยว่า วัดหรั่งแคบนั้นสร้างขึ้นโดยการดำริและกลัปนาที่ดินส่วนตัวของตาเกลี้ยงกับยายเพ็ญ^๙ ชวานาคนอื่นๆ ในชุมชนจึงถูกจัดระดับโดยอัตโนมัติ ให้เป็นเพียงผู้บริจาคร่างกายและทรัพย์สินเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น (ทำนองเดียวกับที่ถูกจัดเป็น ‘สามัญชน’ ในนิราศอัตตประวัติคำโคลง) ด้วยเหตุนี้ความชอบธรรมในการจัดการวัดในยุคแรกๆ จึงอยู่ที่ผู้นำด้วยความชอบธรรมดังกล่าวนี้รวมแม้กระทั่งการเคลื่อนย้ายวัดดังในวรรณกรรมตำนานวัด

^๘ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 5.

^๙ สว่าง บัวทอง, นิราศวัดหรั่งแคบ: ประวัติวัดและอุโบสถวัดหรั่งแคบ (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2518; พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอุโบสถของวัดหรั่งแคบ ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 23 เมษายน 2518), หน้า 5.

บางเขียดที่เล่าถึงอำนาจของตาเขียดในการ “ยุบเลิกวัดมาตั้งในที่ใหม่ คือวัดบางเขียดในปัจจุบัน”¹⁰

การที่วัดจะสามารถสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้นำชุมชนได้นั้น โดยตัวของวัดเองก็จะต้องมีความชอบธรรมมากพอด้วย ซึ่งความชอบธรรมของวัดดังกล่าวนี้ นอกจากเป็นศูนย์รวมความศรัทธาในพุทธศาสนาแล้ว วัดยังเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมอื่นๆ ในชีวิตของชาวบ้านด้วยอย่างกว้างขวาง จะเห็นได้ว่ากิจกรรมทางด้านการศึกษาที่แม้จะมีระบบการศึกษาสมัยใหม่แล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา วัดยังเข้าไปจัดระบบและวางพื้นฐานให้อย่างสำคัญ ในรายงานการจัดการศึกษาของพระรัตนธัชมุนี (ม่วง) ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เมื่อ พ.ศ.2443 ในส่วนที่ดำเนินการในพื้นที่บริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ท่านได้ใช้วัดถึง 19 วัดในการนำร่องจัดการการศึกษาศาสนาสมัยใหม่ และใช้พระอีกจำนวนหนึ่งเป็นครูอย่างเป็นทางการรุ่นแรก ในการนี้พระครูวิจารณ์ศีลคุณ ผู้แตงนิราศรับพัชนี แม้จะชราภาพแล้วก็ยังเป็นพระรูปเดียวในจะทิ้งพระ (ขณะยังเป็นแขวงปละท่า) ที่ได้รับมอบหมายให้จัดการเรื่องเรียนการสอนนี้¹¹ เมื่อมีการจัดตั้งโรงเรียนวัดขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ. 2474 ในชุมชนบริเวณนี้มีมากถึง 265 วัด¹²

¹⁰พระครูนิเทศธรรมมาภรณ์, ประวัติตำบลบางเขียด (สงขลา: โรงพิมพ์เมืองสงขลา, 2521; ที่ระลึกในการที่คณะครูและศิษย์เก่าแห่งโรงเรียนบ้านบางเขียดประกอบพิธีสงฆ์น้ำอิตติครูใหญ่ และผู้อุปการะโรงเรียน ณ โรงเรียนบ้านบางเขียด ตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 13-14 เมษายน 2521), หน้า4.

¹¹พระรัตนธัชมุนี, รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี วันที่ 20 มิถุนายน 2478 ณ เมรุสนามหน้าเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช), หน้า 19-35.

¹²พระยาพิบูลพิทยาพรรค, เรื่องโรงเรียนวัด มณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2474 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476; พิมพ์แจกเป็นธรรมปฏิบรรณาการ เนื่องในงานทำบุญเฉลิมอายุครบ 80 ปี ของพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2476), หน้า 66-87.

การที่ทางการมอบหมายบทบาทในการจัดการการศึกษาให้แก่พระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นไม่ใช่บทบาทที่เกิดขึ้นเพราะท่านรู้หนังสือและสอนหนังสือได้อย่างล่อยๆ แต่ทางการยอมรับท่านเพราะว่าชาวนาในชุมชนยอมรับท่านมาอย่างกว้างขวางแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือท่านได้รับการยอมรับจากทางราชการบนพื้นฐานของการยอมรับของชุมชน ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของท่านที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศเราจะพบว่าพระครูวิจารณ์ศีลคุณได้แสดงบทบาทในเชิงปัจเจกบุคคลออกมาจนพ้นขอบเขตของการเป็นผู้เผยแผ่พุทธศาสนา¹³ การเป็นสถาบันรองรับพระที่มีความสามารถในเชิงปัจเจกชนจึงเป็นบทบาทที่สำคัญของวัดเช่นเดียวกัน

¹³อาจจะเข้าใจผิดพลาดได้ว่าการที่ผู้ชายชาวनावขเป็นพระสงฆ์ควรนับว่าเป็นการแสดงความสามารถของปัจเจกชนแล้ว อันที่จริงเราก็ควรจะแยกกันระหว่างการบวชตามประเพณีในช่วงเวลาสั้นๆ กับการถือครองสมณะเพศอย่างยาวนาน เพราะการบวชตามประเพณี (หรือแม้กระทั่งพระสงฆ์ที่บวชเรียนเพราะขาดโอกาสเข้าสู่ระบบการศึกษาสมัยใหม่ในสมัยหลังๆ) นั้นสิ่งที่กีดกันให้พระสงฆ์ทำอะไรไม่ได้เหมือนคนทั่วไปนั้นเป็นเพราะอำนาจของวินัยสงฆ์มากกว่าความสามารถที่จะใช้อำนาจของตนเองเพื่อควบคุมจิตใจให้เป็นไปตามวินัยสงฆ์ สิ่งปฏิกฎในจิตใจของพระสงฆ์จึงไม่อาจสูญหมดสิ้นไปได้ ที่เรามองไม่เห็นเป็นเพียงภาวะที่ถูกกดบังคับเอาไว้ด้วยวินัยสงฆ์ (หรือเพียงแค่ผ้าเหลือง) เท่านั้น ด้วยเหตุนี้วรรณกรรมนิราศจึงบันทึกถึงพระสงฆ์ที่แสดงออกถึงความสามารถเชิงปัจเจกชนจริงๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบเอาไว้ไม่น้อยมากทั้งๆ ที่การบวชคือสภาวะแห่งชีวิตของผู้ชายชาวนา และชาวนาจำนวนไม่น้อยก็บวชไปตลอดชีวิต จนได้รับสมณะศักดิ์สูง ความเป็นจริงข้อนี้ก็นำเราไปสู่สรุปที่ว่า ความสามารถเชิงปัจเจกชนของพระสงฆ์นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยากมาก ลำพังเพียงการปฏิบัติตามวินัยสงฆ์อย่างเคร่งครัดหรือมีสมณะศักดิ์ระดับหนึ่งนั้นยังไม่เพียงพอ ตัวอย่างเช่น เมื่อนิราศเมืองหลวงกล่าวถึงเจ้าอาวาสรูปหนึ่งที่เข้ามาบูรณะวัดอนุราช กวีก็เอ่ยเพียงแต่ว่าเป็น “เจ้าคุณ” เท่านั้น (หน้า 3) นิราศเมืองปะเหลียนเมื่อกล่าวถึงความรุ่งเรืองของวัดเบิกในอดีต กวีก็เอ่ยเพียงแต่ว่า “พระครู” และ “สมุห์เจียด” (หน้า 2) เท่าที่พบบทบาทของพระเหล่านี้ไม่ปรากฏแก่การรับรู้ของกวีคนใดอีกเลย แม้แต่นายปาน ชีช้าง ซึ่งเดินทางผ่านมาทางเส้นทางสายนั้นก็ยังไม่เอ่ยถึง หากไม่ไปค้นคว้าจากหน่วยงานทางศาสนาแล้วคนรุ่นหลังคงจะไม่รับรู้ข้อมูลใดๆ ได้อีก ทำนองเดียวกับบทบาทของพระเทพญาณเวทีซึ่งเป็นกำเนิดของนิราศจินตนาจาริก ที่ผู้คนกล่าวถึงท่านก็เพราะสมณะศักดิ์ ความสัมพันธ์ท่านมีต่อชาวนาและชาวนามีต่อท่านจึงเป็นความสัมพันธ์เชิงพิธีกรรม ดังกลอนนิราศที่ว่า “คนอาลัยไกลไกลล้าหลาย

นอกจากนั้นวัดยังเป็นศูนย์กลางของมหรสพหรือความบันเทิงในชุมชนชาวนาอีกด้วย ภาพของชาวนาหนุ่มสาวเฒ่าแก่ในนิราศจินตนาจาริก สะท้อนถึงความบันเทิงในรศพระธรรมซึ่งวัดและคนของวัดพึงจะมีให้พวกเขา นายเพียร นะมาตร บรรยายภาพการฟังธรรมและการสนทนาธรรมของชาวนาทางฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลาให้เห็นแทบจะไม่แตกต่างกับหนุ่มสาวยุคหลังที่ซาบซึ้งและถกเถียงกันถึงละคร โทรทัศน์ นิราศตอนหนึ่งบรรยายภาพดังกล่าวเอาไว้ว่ามีชีวิต ว่า

เทศน์วันนี้ดีมากเหลือปากเล่า	ทุกคำกล่าวสาระจนอวสาน
เสียงกึกก้องเสียงซ้องสาธุการ	จะเปรียบปานปีแก้วแจ่มจับใจ
เหล่าเฒ่าแก่แต่ละคนลืมนมหาก	นั่งอ้าปากเหงนไหว่น้ำลายไหล
สงบนั่งฟังปลื้มลืมหายใจ	เรียบร้อยในศาลาครัทธาฟัง
ฝ่ายพุ่มพัวหัวใสพกวัยรุ่น	ฟังเจ้าคุณสั่งสอนในตอนหลัง
ยิ้มละมัยใบหน้าตั้งตาฟัง	เหมือนมนตร์ขลังสะกดจิตสะกิดใจ
.....	
พวกหนุ่มสาวชาวแม่ชอบแลหน้าง	บทกลอนฟังพริ้งเพราะเสนาะหู
พูดธรรมะละกันมือชั้นครู	เพราะเรียนรู้ลึกซึ่งพูดถึงใจ
ที่สาธกยกวินัยไชธรรมะ	ทั้งสภพระอธิบายน้ำลายไหล
คุยท่าหมอท่าวัดขัดกันไป	ตอบถูกใจฮาครืนเสียงครืนเครง ¹⁴

^{13(คต)} วัด คฤหัสถ์สภสงฆ์พวกวงศา คุยกันเพลินเดินมาส่งลงนาว่า พอถึงท่าชลเฉยนิยมนักเรียนราย เจ้าคุณถึงจึงมาวันทาพร้อม ประณตน์อมบุขามาลาถวาย ประนมหม้อมพร้อมสะพรั่งทั้งหญิงชาย ท่านทักทายถ้วนทั่วทุกตัวคน” (หน้า 2-3) เมื่อเดินทางผ่านไปชุมชนใด แม้ก็จะบรรยายภาพว่าท่านได้รับการต้อนรับอย่างคับคั่งจากชาวนา แต่เป็นการต้อนรับในฐานะพระดำรงสมณะศักดิ์ชั้นสูงเท่านั้น บางชุมชนจัดให้มีพิธีแข่งเรือเพรียวต้อนรับใหญ่โต (หน้า 21) บางชุมชนต้อนรับด้วยประเพณีชักพระทางน้ำทั้งๆ ที่ยังเป็นเดือนห้า (หน้า 20) ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าความสามารถเชิงปัจเจกชนของพระสงฆ์ในการรับรู้และยอมรับของชุมชนนั้น นอกจากจะต้องดีเด่นด้านวินัยสงฆ์แล้ว จะต้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนาอย่างกว้างขวางอีกด้วย

¹⁴ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 26, 31.

ย่นหมาก = ตะบันหมาก หนึ่ง = หนึ่งตะลึง สก = อุบาสก

ด้วยบรรยากาศที่เป็นกันเองและใกล้ชิดกันเช่นนี้ทำให้วัดกลายเป็นสถานที่แสวงหาและนัดพบกับคนรัก ตลอดจนการได้พบกับประสบการณ์แปลก ๆ ของหนุ่มสาว ขาวนาไปด้วย ทำเรือประดู่เรียงที่จะไปเกาะใหญ่ จังหวัดสงขลา ในนิราศเกาะใหญ่ ของฉิว ทิพย์วาริ จึงเต็มไปด้วยหนุ่มสาวแต่งตัวสวยงาม รอเรือเพื่อจะไปทอดกฐิน และพบกับคนรักที่วัดเกาะใหญ่ หญิงชายวัยรุ่นถึงขนาดเตรียมเครื่องสำอางไปด้วย ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

เครื่องสำอางอย่างดีก็มีพร้อม	ขวน้ำหอมแป้งครีมก็มิดคดม
จะไปโก้ไคว่ร้างต่างนิยม	ให้เขาชมกาโยว่าโสกา” ¹⁵

จึงไม่แปลกที่นิราศเมืองปะเหลียน บอกแก่เราอย่างตรงไปตรงมาว่าวัดในช่วงเวลาที่มีการจัดงานประเพณีนั้นเองที่ทำให้พระยาโสมณพัทลุงกุลและเพื่อนๆ ในช่วงชีวิตวัยรุ่น ได้สัมผัสกับความตื่นเต้นจากเพศตรงข้าม กลอนนิราศตอนนี้กล่าวถึงนัยประหวัดของกวีเมื่อเดินทางผ่านไปวัดกุหาสวรรค์ ดังความว่า

ถึงหน้าบ้านกุหาอร่าม	คิดถึงคราวเมื่อครั้งกำลังหนุ่ม
หน้าสงกรานต์เพื่อนบ้านมาประชุม	ให้เกลื่อนกลุ้มในถ้ำแซ่สำเนียง
ผู้ชายหนุ่มหญิงสาวเข้าที่ลับ	เสียงจู้จี้แล้วคั่นแล้วสิ้นเสียง
ครั้งนั้นมีสุขสนุกเพียง	ดังได้เคียงอินทร์นอนอ่อนละมุน ¹⁶

แม้ว่าวัดจะเกิดขึ้นจากผู้นำชุมชนหรือคนกลุ่มนำในชุมชนขาวนา แต่บทบาทในความเป็นศูนย์กลางชุมชนขาวนาทำให้ในเวลาต่อมาวัดค่อยๆ กลายเป็นสมบัติของชุมชน

¹⁵ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 20.

¹⁶ พระยาโสมณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 4.

พัฒนาการของความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ค่อยๆ ทำให้ชุมชนชาวนากับวัดเป็นสองหน่วยทางสังคมที่ต้องอุ้มชูช่วยเหลือกัน วัดนั้นเกิดขึ้นโดยผู้นำ แต่จะสามารถดำรงอยู่ได้หรือไม่ปัจจัยสำคัญก็คือชาวบ้าน ขณะที่ชาวบ้านจะถูกอุ้มชูดูแลในภายหลัง ชาวนาจึงถือว่าวัดเป็นสมบัติชุมชน ในนิราศวัดหรั่งแค้นเมื่อถึงตอนที่กล่าวถึงการพัฒนาวัด เราจะเห็นได้ถึงความเป็นเจ้าของวัดของชาวนาในชุมชน ในนิราศเรื่องนี้กล่าวว่า เมื่อชาวบ้านรับรู้ถึงการดำรงนี้จึงเข้ามาร่วมคิดร่วมวางแผน และร่วมอุทิศแรงงาน ตลอดจนบริจาคทรัพย์สันทนกันคนละเล็กละน้อยเพื่อพัฒนาวัด ดังความในนิราศว่า

เรื่องตั้งวัดจัดทำตามกำหนด มาพร้อมหม่อมมิได้ขัดตามนัดหมาย
 ชวนชาวบ้านลูกหลานและหญิงชาย สืบนายหัวหน้าผู้กะงาน
 บ้างถากหญ้าฟ้างปลวกจวกชุดต่อ ทำแต่พอราบเรียบเกลียดด้วยชวน
 ทั้งปลวกตอเตียนผดกวาดเป็นลาน แล้วจัดการที่ทางสร้างกุฏิ¹⁷

ราบเรียบ = ราบเรียบ เหลียด = ป้าย หรือตักแต่ง เตียนผด = เตียนหมด

ความรู้สึกว่าตนเองเป็นเจ้าของทำให้ทุกครั้งที่มีการบูรณะซ่อมแซมวัด ชาวนาจะไปร่วมไม้ร่วมมือกันอย่างแข็งขัน ความรู้สึกนี้ยังรวมไปถึงกรณีที่วัดขาดแคลนเจ้าอาวาส ชาวบ้านก็จะประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อมองหาพระจากวัดอื่นมาจำวัดอีกด้วย ในระยะเวลาหลายสิบปีตั้งแต่ก่อตั้งจนถึง พ.ศ. 2500 ของวัดหรั่งแค้น เจ้าอาวาส 8 รูปเป็นผลมาจากการประชุมปรึกษาหารือของชาวบ้านทั้งสิ้น¹⁸ ในชุมชนบ้านขอนแก่น อำเภอลำทะเมนชัย แม้จะล่วงเข้า พ.ศ. 2510 แล้วก็ตาม แต่พระที่จะมาอยู่ที่วัดขอนแก่นต้องเดินทางไปพบกับ ‘ครูแสง’ ซึ่งเป็นผู้นำรุ่นบุกเบิกของชุมชนแห่งนี้เสียก่อน¹⁹

ความศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา ตลอดจนความรู้สึกว่าวัดเป็นสมบัติของชุมชน ทำให้ชาวนามีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะพัฒนาและปรับปรุงวัดอยู่

¹⁷ สว่าง บัวทอง, เรื่องเดิม, หน้า 5.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7, 10-13.

¹⁹ แสง โกสีย์รัตนภิบาล, สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2545.

ตลอดเวลา ในนิราศเมืองปะเหลียน ตอนหนึ่งกล่าวถึงการไปพักแรมของคณะเดินทางของพระยาโสภณพัทลุงผู้แต่งที่บ้านลำสุโขง พรหมแดนระหว่างเขตจังหวัดตรังกับจังหวัดพัทลุง นิราศตอนนี้แม้ไม่ได้บรรยายบ้านเรือนของชาวนาโดยตรง แต่การที่พระยาโสภณพัทลุงกุลและคณะเดินทางตัดสินใจพักแรมที่วัดจึงเป็นการบอกแก่เราว่าสภาพบ้านเรือนของชาวนานั้นทรุดโทรมกว่าวัดไม่เหมาะแก่การรับแขก นิราศกล่าวว่า

มาถึงลำสุโขงในนิคม	เป็นพรหมแดนแคว้นกันป็นสองฝั่ง
ฝั่งหนึ่งนั้นอยู่ข้างทางเมืองตรัง	อีกฝั่งตั้งเมืองปะเหลียนไม่เปลี่ยนแปลง
มีเขี้ยวเรือแต่คูไม่สู้มาก	มุงด้วยจากพอกักเป็นหลักแหล่ง
ตั้งอำเภอตรวจตราท่าแข็งแรง	มีนายแขวงใหญ่คอยตรวจตรา
.....	
ดูเขี้ยวเรือนเต็มประดาไม่นานอน	พีกลับย้อนถอยหลังมาทางวัด
ขออาศัยสมภารท่านยอมรับ	แต่งห้องหับของชนคนแออัด ²⁰

ความรู้สึกว่าวัดเป็นของชุมชน ชาวนาจึงสามารถใช้วัดได้ในการกิจกรรมแทบทุกอย่างที่กิจกรรมนั้นไม่ทำความเสื่อมเสีย ความเจริญหรือตกต่ำของวัดจึงขึ้นอยู่กับ การสนับสนุนส่งเสริมของชาวบ้านเป็นสำคัญ ชุมชนที่เจริญย่อมจะส่งผลให้วัดเจริญด้วย นายเพียร นะมาตร เห็นว่าวัดใหม่ในเขตปากพนังคงจะอยู่ได้อย่างสบายเพราะอยู่ใกล้ชุมชนและใกล้โรงสี ดังนิราศกล่าวว่า

จากวัดใหม่ใจหายเสียดายนัก	เคยมาพักหลายครั้งนึกสังหรณ์
ชื่อวัดใหม่ใครสร้างแต่ปางก่อน	เป็นที่ดอนโลกทรายสบายดี
สมท่าเลเคหาคนหนาแน่น	ไม่ขาดแคลนอยู่สบายใกล้โรงสี
เคยอาศัยไปมาใจอารี	ตั้งแต่นี้นับนานจะผ่านมา ²¹

²⁰ พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

²¹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 15.

พระมหาเปลี่ยนผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงดูเหมือนจะยอมรับความจริงดังปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริกอย่างไม่อาจปฏิเสธเช่นกัน เมื่อท่านนั่งเรือผ่านวัดแห่งหนึ่งจึงแสดงความคิดไว้ว่าวัดแห่งนี้ต้องมีความมั่นคงเป็นแน่ เพราะตั้งอยู่ในชุมชนใหญ่ ดังโคลงนิราศที่ว่า

เห็นวัดใหม่อยู่ใกล้	ชายเขา
พระมหาลอยเอา	ธุระไชร์
ส่งภิกษุไปเนา	นับสี่ รูปเอย
เพื่อย่อยหินมาใช้	ก่อสร้างพระนอนฯ
คงถาวรอยู่ได้	ตลอดไป
เพราะว่าคามคนไทย	ไม่น้อย
เดิมมีวัดอยู่ใน	เกาะสรูป สามเฮย
คือโคกขี้เปี้ยย่อย	หยดทั้งท้ายขอ ²²

ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชาวนาทำให้ชาวนารู้สึกว่าวัดเป็นหนึ่งในเดียวกับชุมชน ขณะชุมชนเป็นฐานที่สนับสนุนคำขวัญวัด ในทางกลับกันวัดก็เปรียบเสมือนหัวใจของชุมชนด้วย ความสำนึกเช่นนี้ของชาวนาในวรรณกรรมนิราศดูเหมือนจะยังไม่เปลี่ยนแปลงเข้ามา ระหว่างการประชาสัมพันธ์ของรัฐบาลเกี่ยวกับภัยคอมมิวนิสต์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 ชาวนาที่เชื่อถือในการประชาสัมพันธ์ของรัฐบาลจึงรู้สึกว่าการคอมมิวนิสต์คือภัยที่คุกคามชุมชน และจะเป็นอันตรายต่อชุมชนเป็นอย่างมากถ้าหากให้คอมมิวนิสต์เข้ามาทางวัดโดยผ่านพระสงฆ์ นายชัย จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง จึงแสดงความปกป้องชุมชนด้วยการให้ผู้คนใช้ศีลธรรมในการต่อสู้กับภัยคอมมิวนิสต์ กลอนนิราศตอนนั้นกล่าวว่า

ถ้าปล่อยไว้ให้เข้ามาพร้อมพระสงฆ์ ไม่ยืนยงวัดวาคงปราโหล

²²พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ทั้งผักปลาถุกบังคับยุบยับไป	เปิดและไถ่เลี้ยงไว้ใช้ของเอง
.....	
กระซิบเบาเบาเราพอรู้	เรื่องจะสู้คอมมิวนิสต์คิดหักหาญ
อย่าให้เข้ามาใกล้ได้รำคาญ	กลัวสมภารวัดวาจะพาห่อครอง
พระสฤปเจดีย์ที่นับถือ	จะต้องรื้อย่อยยับถึงอับหมอง
ลัทธิมันหลายอย่างทางปกครอง	ล้วนเป็นของไม่น่าจะยินดีฯ
.....	
จงอยู่ในศีลทานเถิดท่านเอ๋ย	จะได้เซยเมืองสวรรค์ชั้นนิมมา ²³

ไม่สำคัญว่าภิกษุชาวนาอย่างนายชัย จันรอดภัย รู้สึกต่อคอมมิวนิสต์อย่างไร แต่ นิราศตอนนี้แสดงนัยสำคัญให้เราเห็นว่าสำนักของชาวนาคือสำนักถึงความเป็นหนึ่ง เดียวกันระหว่างวัดและชุมชน ภัยคุกคามวัดจึงเสมือนกับภัยคุกคามชุมชนด้วย ภายใต้ มโนทัศน์เหล่านี้ การทำบุญทำทานให้กับวัดจึงเปรียบเสมือนการสะสมบุญอันยิ่งใหญ่ เมื่อ พ.ศ. 2494 การรณรงค์ให้ประชาชนสะสมเงินตราकिनดอกเบี้ยเพื่อตอบสนองการ เกิดขึ้นของสลากออมสินแพร่กระจายลงสู่ชาวนา แม้วานายชัย จันรอดภัยจะรับรู้เรื่อง การลงทุนรูปแบบใหม่นี้และมองเห็นผลกำไรจากการสะสมอย่างชัดเจน แต่เขายังให้ ความสำคัญกับการลงทุนหรือการสะสมทรัพย์ในรูปแบบของการทำบุญแก่พระพุทธศาสนา โดยเปรียบพุทธศาสนาเป็นเสมือนหีบเพชรที่จะช่วยปกป้องคุ้มครองทรัพย์นั้นให้บัง เกิดผลแก่เราได้โดยไม่ตกหล่น นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ถ้าใครมีเงินมากเอาฝากคลัง	เป็นที่ตั้งใจดีมิเสียหาย
พออายุสิ้นสุดจุดที่ตาย	หลวงเก็บไว้ลูกหลานของท่านมี
ให้ไปรับมรดกตกทอดแทน	เป็นสุขแสนไม่สูญจะพุนสี
ไม่ฝากคลังถ้าท่านหวังประโยชน์ดี	เอาใส่ที่หีบเพชรสำเร็จการ

²³ ชัย จันรอดภัย, นิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง (สงขลา: โรงพิมพ์สมบุรณ์, 2497), หน้า 15.

ทอดกฐินทำบุญอุทิศบุญกุศล	หล่อพระบาททำโบสถ์สร้างวิหาร
ถึงโจรารุ้ยไม่ปะพาน	คงสำราญปลอดภัยในอบาย
มีเงินมากฝากไว้ในศาสนา	ชั่วเวลานับพันปีมิสูญหาย
เมื่อถึงคราวเวลาลับตาตาย	จุดที่หมายคือสวรรค์ชั้นวิมาน ²⁴

เราจะเห็นได้ถึงความเป็นศูนย์กลางกิจกรรมแทบจะทุกๆ ด้านในชุมชนชาวนาของสถาบันวัด แม้แต่เมื่อการศึกษาสมัยใหม่เริ่มแพร่หลายเข้าไปแล้ว วัดก็ยังเป็นองค์กรเดียวที่ถูกปรับปรุงให้ตอบรับการศึกษาลักษณะดังกล่าว ความเป็นศูนย์กลางนี้นอกจากจะทำให้ ชาวนาเกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างสูงแล้ว ก็ยังส่งผลให้ผู้คนหลากหลายและต่างระดับชั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกันโดยไม่รู้ตัวอีกด้วย ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ความเป็นจริงข้อนี้ดำเนินมาอย่างยาวนานและแน่นอน แม้แต่เมื่อทศวรรษ 2490 เรายังคงเห็นร่องรอยอยู่ สภาพดังกล่าวเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ขอบข่ายชีวิตและวิถีคิดของชาวนาถูกเชื่อมกับเข้าสู่สังคมขนาดใหญ่และระดับสูงขึ้นไปอย่างกระชับยิ่งขึ้นกว่าที่ผ่านมา วัดมีส่วนอย่างสำคัญในการเตรียมความพร้อม และทางเลือก ให้แก่ชาวนาเมื่อพวกเขาจะต้องเผชิญหน้ากับเศรษฐกิจเงินตราและความพร้อมและทางเลือกที่หลากหลายนั้นทางหนึ่งมาจากพระซึ่งมีบทบาทพื้นโลก พระสงฆ์ออกมานั่นเอง

2. บทบาทของพระสงฆ์

ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากผู้ชาวนาต้องเป็นแรงงานของราชการแล้ว ชีวิตส่วนหนึ่งของพวกเขายังต้องใช้ไปกับวัด ด้วยการบวชเป็นพระภิกษุ หรือสามเณร ในยุคเกณฑ์แรงงาน การบวชเป็นพระภิกษุ นอกจากเพื่อสนองตอบต่อคติความเชื่อเรื่องความเป็นผู้ชายสมบูรณ์แบบแล้ว ยังเป็นช่องทางของการหลบหนีออกจากระบบการเกณฑ์แรงงาน และการถูกกดขี่จากมูลนายอีกด้วย ทั้งนี้เพราะสังคมเชื่อว่าโลกของพระสงฆ์เป็นอีกโลกหนึ่งที่แยกออกจากโลก

²⁴ ชัย จันรอดภัย, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

ของบุคคลธรรมดา เมื่อชานาคนใดเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ ผู้ใหญ่ผู้น้อย พลเมือง หรือแม้กระทั่งความเป็นชานาที่มีพันธะหน้าที่ต่อรัฐซึ่งบุคคลผู้นั้นผูกพันอยู่เมื่อครั้งยังเป็นฆราวาสก็มีอันยุติไป อย่างน้อยที่สุดก็ชั่วระยะเวลาที่อยู่ในผ้าเหลือง อย่างเช่นลูกชายของนายชัย จันรอดภัย ซึ่งตัดสินใจที่จะบวชเรียนหลังจากที่พ่อเสนอทางเลือกให้ระหว่างอยู่บ้านเป็นชานากับบวช²⁵ หรือกรณีของนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ อดีตชานาในอำเภอควนขนุน ที่ตัดสินใจบวชเป็นสามเณรในปี พ.ศ.2460 เพราะไม่อยากถูกเกณฑ์ทหาร²⁶ ด้วยเหตุนี้การบวชจึงเหมือนกับการชุบตัวเพื่อสร้างสถานภาพใหม่ของผู้ชายชานา ในนิราศจินตนาจาริก นายเพียร นะมาตร ผู้แต่งถูกพาตัวไปบวช หลังจากชีวิตช่วงหนึ่งประพาสตัวเป็นโจรผู้ร้าย ดังกลอนนิราศเล่าไว้ว่า

ตัวไปทำน้ำใจตรงไทรตรีก
 ลักวัวควายขายสิ้นฆ่ากินเบื้อ
 แถวคลองเปิดหัวดินไปสิ้นทั่ว
 คนที่นั่นครั้นกลัวชนหัวพอง

หวนรำลึกคราวครั้งยังเป็นเสื่อ
 เทียบปล้นเรือปล้นบ้านทุกย่านคลอง
 ไม่เกรงกลัวอาญาท่าผยอง
 คึกคะนองเพราะยังกำลังชน

.....
 ได้บวชเรียนเพียรอ่านการบุญบาป
 แบ่งบุญบวชตรวน้ำทุกคำกิน
 อันความชั่วตัวข้ามาลักปล้น
 เคี้ยวนี้ข้ามาคือนิจจัง
 ให้เสร็จขาดชาตินี้ที่ข้าผิด
 ทั้งหญิงร้ายชายพาลขอผ่านไกล

.....
 สารภาพขึ้นตาไม่ฝ่าฝืน
 ขอเชิญพื้นธรณีนี้นี้โปรดฟัง
 เบียดเบียนคนหลายอย่างเมื่อปางหลัง
 ได้พลาดพลั้งแม่พ่อขออภัย
 อยู่ผูกจิตพยายามไปชาติใหม่
 ตั้งกายใจประกอบกิจเป็นมิตรดี²⁷

²⁵ ชัย จันรอดภัย, เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

²⁶ นิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์, ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ และงานศพชาวพุทธ (พัทลุง: ม.ป.ท., 2508; พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงานฌาปนกิจศพนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ วัดพิศุทธอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2508), หน้า 7.

²⁷ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 46.

ชนหัวฟอง = ชนหัวลูก ตรวจ = กรวด

บทบาทของพระดังกล่าวนี้ได้รับการยอมรับโดยสิ้นเชิง รูปธรรมของความจริงนี้คือแนวคิดหนึ่งในการจัดโครงการจัดตั้งโรงเรียนวัดในมณฑลนครศรีธรรมราชมีที่เป้าหมายสำคัญประการหนึ่งเพื่อ “เปลี่ยนแปลงให้คนดีขึ้นจากสภาพเดิม”²⁸ การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของคนนี้ ด้านหนึ่งโดยอาศัยองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา แต่อีกด้านหนึ่งโดยการอุปถัมภ์ของพระสงฆ์อันเป็นพระที่แสดงความสามารถเชิงปัจเจกชนออกมาจนเป็นที่ยอมรับของชุมชน บทบาทของพระปัจเจกชนเป็นอยู่บนจุดเชื่อมต่อระหว่างโลกของสงฆ์กับโลกของฆราวาส การอุปถัมภ์โดยพระสงฆ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศแสดงถึงการเปิดโอกาสให้ชาวนาได้เรียนรู้วิชาความรู้ได้อย่างหลากหลายไม่จำเพาะอยู่แค่เพียงความรู้ในหนังสือหรือพระพุทธศาสนาเท่านั้น ความรู้เหล่านี้เป็นความรู้เชิงวิชาชีพซึ่งชาวนาสามารถนำกลับออกไปใช้เพื่อสร้างทางเลือกในการดำรงชีวิตในเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ อย่างเช่นการฝึกหัดเป็นช่างฝีมือ ฝึกหัดเป็นนายหนังตะลุงและโนรา ผู้เชี่ยวชาญไสยศาสตร์ หมอพื้นบ้าน ตลอดจนการเขียนภาพยกลอน²⁹ เป็นต้น พระมหาลอยซึ่งชาวนาเชื่อว่าเป็นผู้สร้างพระนอนขนาดใหญ่ในวัดแหลมจากเองก็น่าจะเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านวิศวกรรมและการก่อสร้าง หรือไม่ก็เป็นผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้อยู่ในการดูแลอยู่ไม่น้อย เพราะสามารถสร้างสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ที่ทำได้ยากในภาวะปกติ ทั้งวัสดุโดยเฉพาะปูนที่นำมาสร้างก็ได้แปรรูปจากหินเขาเกาะยอเอาเอง³⁰ ความเป็นจริงข้อนี้ช่วยยกสถานะของพระสงฆ์ในฐานะปัจเจกชนให้โดดเด่นขึ้นมาเป็นที่ยอมรับของชาวนาในฐานะของนักกิจกรรมทางสังคม เช่นเดียวกับความสามารถของพระภิกษุรูปหนึ่งในอำเภอระโนด ซึ่งนายเพียร นະมาตร์ บันทึกไว้ในนิราศจินตนาจาริกว่าเป็นบุคคลสำคัญต่อชีวิตของเขา

²⁸ พระยาพิบูลพิทยาพรรค, เรื่องเดิม, หน้า 1.

²⁹ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 70.

³⁰ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, นิราศไปจังหวัดตรัง (สงขลา: สงขลาพานิช, 2496), หน้า 4.

ท่านขามเฒ่าเจ้าตำราอาจารย์เอก	เคยปลุกเสกขุบกายให้หลายหน
ให้ของดีสำหรับกำกับตน	ทั้งเวทมนต์คงกะพันกันศัสตรา ³¹

บทบาทของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ที่เป็พื้นฐานของการยอมรับของราชการ ดังที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นก็เป็นบทบาทซึ่งได้รับการยอมรับมาจากชาวบ้านมาก่อน ความจริงข้อนี้สะท้อนอยู่ในการรับรู้ของกวีในนิราศเรื่องเดียวกันว่า

ครูวิจารณ์ศีลคุณบุญชูนั้น	บ้านคอนกันท่านอยู่เป็นครูสอน
ท่านหลวงสิทธิ์บิดาเคยมานอน	ร่วมแต่งกลอนให้เด็กวัดฝึกหัดเรียน
ข้าตามติดบิดามานอนวัด	ได้ฝึกหัดแต่งสารท่องอ่านเขียน
ทั้งทางธรรมคำพระอุทิศให้เพียร	เป็นนักเรียนนอนวัดหัดวิชา
พระครูเฒ่าเจ้าตำราวิชามาก	ศิษย์ไคอยากฝนฝึกให้ศึกษา
เลขลูกคิณิจิตกลอนสอนโนรา	ปี่ชวาปี่พาทย์ระนาดตะโพน
แกะสลักปีกฉลุปรุคนก	รูปตลกปั้นหน้าชฎาโขน
เพลงอาวุธยุทธภัณฑ์ป้องกันโจร	ตำราโหรเสี่ยงทายแก้ลายแทง
ทั้งช่างปั้นฟันไม้ทำได้คล่อง	ประดิษฐ์ของการฝีมือลือทุกแห่ง
คนนับถือระบือทั่วทั้งกลัวแรง	คณะแขวงจะทิ้งพระมาช้านาน ³²

การยอมรับบทบาทที่เกินขอบเขตโลกของพระสงฆ์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ ส่งผลให้เมื่อท่านเดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อรับพัสดุจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระครูวิจารณ์ศีลคุณจึงได้รับการสนับสนุนปัจจัยจากชาวบ้านอย่างล้นหลาม ทั้งปัจจัยเงินทอง และข้าวของเครื่องใช้ ชาวคราวเรื่องท่านเดินทางแพร่ไปถึงที่ไหน ชาวบ้านจะรวบรวมปัจจัยมาถวายกันอย่างคับคั่ง กลอนนิราศบรรยายภาพดังกล่าวเอาไว้ว่า

³¹ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

ถึงโหนดรอบรอสาลาที่หน้าบ้าน	ต่างรู้กาลพร้อมหน้ามาไสว
อีกชนชาวสถานบ้านศรีชัย	ไรปัจจัยไว้ได้ให้ฝากมา
จากโหนดรอบแจวถ่อมารอพัก	ที่สำนักกุศุคหุคศาหลา
รู้ครุจวนชวนชนรรณเร็วมา	นั่งพูดจาใคร่ห้ามแต่ขามใจ
ไรปัจจัยมาได้เอาให้บ้าง	ตามที่ทางปฏิบัติอัมมาลัย
.....	
อยู่ฟากฝั่งปากน้ำเมืองสงขลา	เจ้าวัดมานิมนต์ไปตั้งใจหมาย
ขึ้นพักกุฏิใหม่ได้สบาย	ชนชนหญิงชายรู้เรื่องเนื่องกันมา
.....	
อยู่ถึงวันธันวาคมขึ้นสี่ค่ำ	บ้างก็นำวัดตามาเกี่ยวหนุน
อีกให้คำรณไฟอันไพบลูย์	บ้างก็ถืออุทอาหารการกินไป ³³
ไร = เรือไร ศาหลา = ศาลา	

ด้วยเหตุผลเดียวกัน พระมหาลอย วัดแหลมจากจึงสามารถระดมปัจจัยมาสร้างพระนอนขนาดใหญ่จนเป็นที่รำลือและเล่าขานกันในหมู่ชาวนาทั่วไปได้ ความชื่นชมในความสามารถและอุตสาหะของพระมหาลอยนี้ปรากฏอยู่ในนิราศ 2 เรื่องด้วยกัน คือนิราศอดีตประวัติคำโคลง และนิราศไปจังหวัดตรัง

นิราศอดีตประวัติคำโคลง กล่าวว่

เรือใบเราเล่นเข้า	เขตปาก รอยเขย
ถึงนำวัดแหลมจาก	จึงยัง
ขึ้นกราบพระนอนหาก	เห็นไม้ เสร็จเลย
เขว้ามหาลอยตั้ง	จิตเกี่ยวเกินฐานฯ

³³พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี (สงขลา: ม.ป.ท., 2516; จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะตังพระ ครั้งที่ 2 วันที่ 20 ตุลาคม 2516 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา), หน้า 10-11.

คือท่านหาญปลุกสร้าง	ศาลา
เสาเกือบยี่สิบนา	นับนิ้ว
กว้างประมาณสิบห้าวา	ยาวกว่า นั้นเฮย
แลสู่หลังคาหลัง	ร่วมเส้นส่วนสูงๆ
ท่านชักจูงญาติแม่	มิตรสหาย
กับประชาชนมาย	มากแท้
ให้บริจาคทรัพย์ถวาย	สมทบ
สร้างซึ่งศาลาแล	สถูปทั้งพระนอน
ปฏิมากรนั้นใหญ่	นักหนา
คล้ายวัดถ้ำยะลา	แน่แท้
แต่เพราะวาสนาบา-	รมีท่าน น้อยๆ
จึงสร้างไม่เสร็จแล	เริ่มตั้งพังทลายฯ ³⁴

ส่วนในนิราศไปจังหวัดตรัง ความว่า

เขาเรียกบ้านแหลมจากวัดป่ากรอ	ท่านคิดก่อรูปพุทโธโรฐาน
บรรทมแท่นแสนยาวพิสดาร	โดยประมาณยี่สิบวาวัดก็
กำลังทำยังไม่สำเร็จผล	ดูโศกณโรงพระนอนถาวรศรี
วัดไหนเทียบเปรียบได้หาไม่มี	ย่อมเป็นที่เกิดศรัทธาประชาชน
เป็นบุพเพสันนิวาสวาสนาท่าน	ได้จัดการชักนำทำกุศล
ปลุกโรงพระสูงเยี่ยมเทียมอำพล	บรรทุกคนหินเอาเขาเกาะขอ
เกือบจะหมดสักเกะเพราะโรงพระ	ไม่เลยละเพียรทิ้งเสียจริงหนอ
แต่มีเหตุอุปสรรคชักขัดขวาง	สิ่งก่อสร้างชำรุดสะดุดถอย
แผ่นดินทรุดสุดหวังพังทลาย	แตกกรารอยร้าวรานไม่ทานทน
หมดแบบแปลนแผนผังจะผังราก	เกิดยุ่งยากรวนระเระเหิน

³⁴ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 41.

ลมพัดแยกแตกกระจายฝ่ายเบื้องบน	หลังคาป่นปี้หักทะลักทลาย
นำสงสารท่านมหาอุตสาห์คิด	สิ่งประดิษฐ์เสียไปน่าใจหาย
ไม่สมหวังดังประสงค์ดำรงกาย	ไม่สบายเหน็บแนมโรคแถมกรรม
สูญเสียโรงอุโบสถระทดถอน	เสียพระนอนพระเวียนเพียรถล่ม
เสียน้ำพักน้ำแรงหน้าแดงดำ	เศร้าหมองคร่ำเจ็บไข้นได้ป่วย ³⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่าน้ำเสียงของกวีจากนิราศทั้งสองยกย่องบุญบารมีส่วนตนของพระมหาเถร ลำพังประดิษฐกรรมขนาดยักษ์เช่นนั้นคนธรรมดาๆ ก็ย่อมไม่อาจทำได้อยู่แล้วนอกเสียจากคนที่อำนาจ และ/หรือมีบุญญาบารมี ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นอำนาจของปัจเจกชนทั้งสิ้น ความสามารถของพระมหาเถรจึงเป็นความสามารถในเชิงปัจเจกชนมากกว่าความสามารถที่ท่านได้มาเพราะความเป็นพระผู้เผยแผ่พุทธศาสนา

พระสงฆ์ที่มีความสามารถเชิงปัจเจกชนสูงดังกล่าวนี้ มักได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านอย่างกว้างขวางจนเกินขอบเขตของชุมชนหรือถิ่นที่ท่านอยู่ออกไป พ่อค้าชาวจีนคนหนึ่งจากอำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร จึงเข้ามาถวายตัวเป็นศิษย์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ³⁶ เมื่อขาดพระสงฆ์ที่มีความสามารถลักษณะนี้จึงส่งผลต่อความเจริญของวัดด้วย ในนิราศรับพิขน์ พระครูวิจารณ์ศีลคุณนัยประหวัดถึงวัดคอนคันทน์ว่าท่านได้สร้างอุโบสถค้างไว้ แต่พอท่านจำต้องไปเป็นเจ้าอาวาสวัดจะทิ้งพระ อุโบสถนั้นยังสร้างไม่เสร็จ ดังความว่า

ปลูกอุโบสถหนึ่งหลังยังไม่แล้ว	มาตลาดแล้วค้างคาเหลืออาศัย
ถ้าผู้ทำอยู่หลังยังชั่วใจ	แต่ไม่มีใครจะกล้าอาสาทำ
ยังหลังคานิดหนึ่งถึงจะแล้ว	มาตลาดแล้วห่างผู้อุปถัมภ์
คิดขึ้นทีหนึ่งเล่าคนเจ้ากรรม	เที่ยวคิดทำก่อสร้างให้ร้างโรย ³⁷

³⁵ คลัง สุขะปฐมณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 4-5.

³⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 19.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

ยังชั่วใจ = พอสบายใจได้

ในนิราศจินตนาจาริกกล่าวถึงวัดจะทิ้งพระก่อนพระครูวิจารณ์ศีลคุณเข้าไปเป็นเจ้าอาวาสว่าเป็นวัดที่เกือบจะร้าง จนเมื่อท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณย้ายมาจากวัดคอนก้น ท่านจึงมาสร้างและบูรณะใหม่เกือบทั้งหมด ความในนิราศกล่าวว่า

จะทิ้งพระครานั้นชั้นวัดใหญ่	ไม่มีใครปกครองสงฆ์สองหมู่
รับนิมนต์ทางการท่านมาอยู่	เป็นพระครูคณะแขวงแต่งวัดวา
โบสถ์พระนอนร้างซ่อมสร้างใหม่	ให้สูงใหญ่สมศักดิ์งามนักหนา
กำแพงซ่อมล้อมวัดจัดศาลา	วางซุ้มหน้าซุ้มข้างสร้างกุฏิ
คูโอ่งโถงโรงธรรมสามชั้นช่อ	เอี่ยมลออรุ่งเรืองกระเบื้องสี
ซุ้มวัดอุโบสถลานเจดีย์	ระบายสีรูปผนังหลังพระนอน ³⁸

บทบาทเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์ในชุมชนชาวนานั้นนอกจากเป็นผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาแล้ว อีกด้านหนึ่งชุมชนยังคาดหวังในบทบาทที่สัมพันธ์อยู่กับวิถีชีวิตที่เป็นจริงของชาวนา ซึ่งต้องเกี่ยวพันกับการกิน การอยู่ ตลอดจนความบันเทิงของชาวนาในชุมชนด้วย ไม่อาจจำกัดอยู่แต่บทบาทในการเผยแผ่พุทธธรรมเท่านั้น บทบาทด้านเหล่านี้เองที่เป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีทางเลือกในชีวิตมากขึ้น ถ้าฟังเพียงพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นสะท้อนอยู่ในนิราศรับพัชนีอย่างชัดเจนว่าท่านมีลูกศิษย์จำนวนมาก ลูกศิษย์ส่วนหนึ่งเป็นพระสงฆ์และไปได้ดิบได้ดีอยู่ในกรุงเทพฯ³⁹ พระในวัดเขาอ้อที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณนั่งรถไฟผ่านไปก็เป็นพระที่มีความสามารถเชิงปัจเจกชนสูง และมีลูกศิษย์ลูกหาได้ดิบได้ดีจำนวนหนึ่ง ดังที่ท่านบันทึกในนิราศรับพัชนี ว่า

³⁸ เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 70.

³⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 27-28.

จากสถานีที่หน้ากุหาสวรรค์	กลายกระชั้นช่องทางหว่างสิงขร
ชื่อเขาอื้อต่อเนื่องเรื่องแต่ก่อน	ที่พักผ่อนคนมากินน้ำมัน
ยังมีครูรู้มนต์อยู่คนหนึ่ง	รู้ลึกซึ่งมนต์เวทย์วิเศษขยัน
สิ้นชีวิตสอนศิษย์ไว้ติดพัน	เสกน้ำมันได้เหมือนครูรู้มนต์ดี
มีตำราสร้างสำหรับกับอวาส	ใครฉลาดเป็นครูอยู่บัดนี้
ต้องสนใจไปตามตำรา	จนได้ดีเหมือนครูเรียนรูมา ⁴⁰

นายเพียร นะมาตร์ นั้นยอมรับอย่างตรงไปตรงมาว่าการที่ตนได้ไปสัมผัสอยู่ในฐานะเด็กวัดนั้นทำให้จิตสำนึกถูกตัดขาดจากการใช้แรงงานแบบชาวนา เขาสารภาพว่า

ตัวฉันนั้นเป็นคนติดกันวัด ไม่นัดงานบ้านเกียจคร้านเหลือ
 คุมข้าวต้มกระเทียมดองนอนท้องเรื้อ คอยจนเจือจืดแจกให้คนแฉ⁴¹

การยอมรับของนายเพียรบอกแก่เราว่า แม้แต่ในขณะที่ความรู้ที่ได้จากวัดยังไม่แก่กล้า คนที่เข้าไปสัมผัสกับวัดอย่างลึกซึ้งเพียงระดับนี้ถูกทำให้จิตสำนึกเปลี่ยนแปลงไปแล้ว กล่าวคือแม้ว่าเขาจะยังไม่ได้บวชและกลายเป็นสามเณรคนดังคนหนึ่งในกรุงเทพฯ⁴² แต่เขาก็ได้กลายเป็นคนที่มีจิตสำนึกแบบ “คนบริการ” อันเป็นสำนึกห่างเหินจากสำนึกแบบชาวนาไปแล้วในระดับหนึ่ง ซึ่งนี่ก็คือทางเลือกๆ หนึ่งซึ่งวัดและพระได้มอบให้แก่ชาวนาที่เข้าไปสัมผัส

⁴⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴¹ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

⁴² เอื้อน ชาตะรัตน์, “จากเกาะหนูสู่กรุงเทพฯ,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

3. การเปลี่ยนแปลงของศูนย์กลางชุมชนชาวนา: จากวัดและพระสงฆ์สู่ราชการ

บทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางของชุมชนชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศทำให้ภาพบรรยากาศการสนทนาธรรมหลังพระเทศนาเสร็จที่ปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริก⁴³ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นบรรยากาศที่มีชีวิตชีวาและแสดงออกถึงธรรมชาติของวิถีชีวิตชาวนาอย่างชัดเจน แม้เมื่อมีจัดการศึกษาสมัยใหม่โดยรัฐบาลมอบหมายให้พระรัตนธัชมุนี (ม่วง) เป็นผู้ริเริ่มจัดการก็ไม่ได้รับการยอมรับจากชาวนาอย่างกว้างขวางนัก พระรัตนธัชมุนี (ม่วง) เห็นว่าปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งคือทัศนคติที่ไม่ดีต่อการศึกษาของชาวนา ในมณฑลนครศรีธรรมราชจะมีก็แต่เพียงข้าราชการเท่านั้นที่สนใจในการศึกษา ขณะที่ชาวนา “มีอหยาศัยไม่สู้จะชอบในการหนังสือนัก มักเห็นเสียว่าวิชาหนังสือไทยไม่สู้จะมีประโยชน์อะไรนัก”⁴⁴ บ้างก็คิดว่าพวกเขา “มักใช้แต่กำลังกายหาผลประโยชน์ ด้วยทำไร่ทำนาสร้างสวนเลี้ยงโคกระบือเป็นพื้น... ไม่ค่อยจะได้ใช้ปัญญาความคึกคัก จึงไม่เห็นประโยชน์คุณของการศึกษา มักเห็นเสียว่าถ้าคนมีวิชาหนังสือดีเสียสิ้นทั้งเมืองแล้วก็จะไม่มีงานทำ”⁴⁵

เมื่อเรามาพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันวัดกับชาวนาดังที่สะท้อนอยู่ในวรรณกรรมข้างต้น เราก็จะเห็นได้ว่าทัศนคติที่ไม่ดีต่อการศึกษาสมัยใหม่ของชาวนานั้นเกิดขึ้นเพราะชาวนายังไม่รู้ลึกว่าการศึกษาสมัยใหม่จะให้แก่อะไรแก่วิถีชีวิตของพวกเขาเท่าที่พวกเขาเคยได้รับมาจากสถาบันวัด แม้แต่การเป็นครูซึ่งเป็นอาชีพแรกๆ ที่การศึกษาสมัยใหม่ให้แก่ลูกหลานชาวนาก็ยังเป็นอาชีพที่ไม่พึงปรารถนาและเป็นงานที่ไม่ค่อยจะมั่นคงมากนัก ในปี พ.ศ.2475 นายเจ้า ชูดำ ผู้แตงนิราศวัดถ้ำจึงตัดสินใจไม่สอนหนังสือ “เก็บข้าวของกลับบ้าน (ออกไปจากโรงเรียน) โดยไม่ได้รำลา

⁴³โปรดดูเชิงอรรถที่ 14.

⁴⁴พระรัตนธัชมุนี, เรื่องเดิม, หน้า 19.

⁴⁵เรื่องเดียวกัน.

ใครเลย”⁴⁶ หลังจากถูกครูผู้บังคับบัญชาติงเพียงเล็กน้อย จากนั้นนายเข้าก็ไปเรียนบาลีกับนักธรรมควบคู่กันไปในสำนักวัดสุวรรณวิชัย⁴⁷ ทำนองเดียวกัน ปี พ.ศ.2484 นายสว่าง พงศ์สุชาติ ผู้แต่งนิราศท่าแคและนิราศประวัติรับราชการก็พยายามหันไปหางานราชการอื่นหลังจากเป็นครูประจำบาลสอนอยู่โรงเรียนวัดเขาแดงได้เพียง 2 เดือนและครูเทศบาลอีกไม่นานนัก ดังกลอนนิราศเล่าว่า

จับงานใหม่ได้อู่ครูเทศบาล	ก็เป็นการก้าวมาอย่างผ่าเผย
สิบแปดบาทได้มากกว่าเคย	ก็สบายเบิกบานกับงานครู
แต่จิตใจเราไปไกลกว่านั้น	ความสำคัญคิดไว้ไม่อดสู
หวังจะรับราชการงานเชิดชู	จนใจอยู่ตอนนั้นมันไม่มี ⁴⁸

ภาพสะท้อนจากวรรณกรรมนิราศเหล่านี้บอกแก่เราว่าในช่วง พ.ศ. 2470-2480 ที่การศึกษาสมัยใหม่ปฏิบัติกันอย่างจริงจังเพื่อให้ลูกหลานชาวนาเข้าสู่รั้วโรงเรียน โดยปราศจากการให้ความมั่นใจว่าการศึกษาจะให้อะไรแก่พวกเขาบ้างย่อมก่อให้เกิดความแปลกแยกแก่ชาวนาอยู่ไม่น้อย นิราศจินตนาจาริก ซึ่งเขียนขึ้นโดยกวีที่เติบโตมากับการศึกษาแบบเก่าตอบได้การจัดการศึกษาดังกล่าวนี้อย่างรุนแรงด้วยการเปรียบเทียบว่าการศึกษาสมัยใหม่เป็นการ “จีตารา” เพราะเป็นการผิดประเพณีการแสวงหาความรู้ซึ่งวัดเคยเป็นศูนย์กลาง กลอนนิราศเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างการเรียนในสองวัฒนธรรมนี้ว่า

⁴⁶ เช้า ชูดำ, “นิราศวัดถ้ำ,” รวมนิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจิตร: นิราศชนะการประกวดและตำนานได้รับความชมเชยในการประกวดซึ่งสโมสรสุนทรภู์จัดเมื่อ 2508 (พระนคร: สโมสรสุนทรภู์, 2509), หน้าประวัติผู้แต่ง.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁸ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศประวัติการรับราชการ,” ใน หนังสืออนุสรณ์งานสถาปนากิจศพ นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543), หน้า 84.

ตรองตรึกนึกสะท้อนนอนไม่หลับ	เกลือกกลิ้งหลายทอดมือทอดหมอน
คิดเรื่องเล่าเค้าความตามสุนทร	ท่านชอกชอนเสาะหาวิชาชาญ
จะตายเป็นเช่นไรมิได้คิด	เอาชีวิตแลกวิชาแกลั่วกล้าหาญ
สมคำที่มีมาตำราโบราณ	กันต้องกลานหาร่องต้องตำรา
เกิดสับปรับกลับกลายย้ายสมัย	ร่องต้องไปหากันววนหา
สร้างโรงเรียนไว้ทุกแห่งแต่งตำรา	ชาวประชาเบื่อหน่ายไม่มีใครเรียน
หมายบังคับปรับใหม่ใส่โทษผิด	ด้วยตั้งจิตคิดการให้อ่านเขียน
เข้าเป็นครูผู้สมัครชกวนเวียน	ช่างผิดเพี้ยนไปกว่าตำรา
เป็นข้อคิดศิษย์ครูอยู่ตรงไหน	โปรดคิดให้ลึกซึ่งถึงศักดิ์ศรี
ถูกศิษย์เกณฑ์ครูจ้างตัวอย่างมี	ใครเป็นหนี้ใครกันด้วยอันใด
จะนั่นครูผู้ให้ในกายหน้า	แสวงหาศิษย์สอนวิ้งวอนไหว้
สมัยนี้จีดำรับโลกกลับกลาย	เพราะเกือบใกล้เกิดมีพระศรีอริย์ ⁴⁹

เราจะเห็นได้ถึงความแปลกแยกของชุมชนบริเวณทะเลสาบสงขลาซึ่งมีวัดเป็นสถาบันศูนย์กลางของชุมชนมาโดยตลอด นายสินวล มากนวล ผู้แตงนิราศเกาะใหญ่ บันทึกอุปสรรคในอาชีพครูของตนเมื่อปี พ.ศ. 2471 ว่าชาวนามักจะแอบซ่อนเด็กไว้ไม่ให้เข้าโรงเรียน นายสินวลบรรยายของการสนทนาของผู้ปกครองเด็กๆ ไว้ว่า

หัวหน้าครอบครัวแต่ละคนปรึกษาพบปะสังสรรค์กันว่า “อ้าย ก. ลูกมึงถูก ‘เก็บ’ เข้าโรงเรียนไหม?” เพื่อนคนหนึ่งชื่อ ข. ถาม อ้าย ก. ตอบว่า “ข. มึงคิดอะไรวะ จึงดึงลูกไว้ได้?” ก. ว่า “กูบอกพวก ‘เก็บ’ เด็กว่า ต้องการให้อ้ายหมาถูกรักของกูนะ รวมทั้งอ๊แม่ว ลูกหึงของกู ต้องการให้ช่วยเหลือครอบครัวกู เช่น เลี้ยงน้อง เลี้ยงวัว ควาย หมู เป็ด ไก่”

⁴⁹ เพ็ชร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 39.

“อ้ายหมาก็จูงวัวไปนา ไล่ควายเหยียบนา ไล่ควายไปกินหญ้า ส่งข้าวห่อให้ลูกกิน อีแมวกู้จักหุงแกงเป็นแล้ว” อ้าย ก.ว่า

ข.พูด “เพื่อมันอ่านออกเขียนได้ ทำเลขเป็น ได้บวชได้เรียน”
ค.เพื่อนอีกคนว่า “ให้เด็กบวชให้เขาเรียกเณร เพื่ออย่าให้ใครเรียกอ้าย”
ง.เพื่อนอีกคนหนึ่งพูดขึ้นว่า “มึงโง่ อ้ายบงของหลาไม่เคยได้ยินใครเรียกเณรบงหลา แต่มันมีฤทธิ์อิทธิพลคนกลัวทั้งโลก” จ.พูด “ใครอย่าเชื่อ จี้หกทั้งเพ กูเองไม่รู้หนังสือเลย แต่หลายคนที่ได้ปริญญา ไปประเทศนอก พ่อมันยืมเงินกูไปเรียนทั้งนั้น มึงจงสอนลูกให้ยันทำงาน”⁵⁰

จากบันทึกของนายสินวลดังข้างต้นนี้ เราจะเห็นได้ว่า ในท่ามกลางการจัดการศึกษาสมัยใหม่ของรัฐชวานายังคงมั่นใจต่อวัดอยู่อย่างไม่เสื่อมคลาย ยิ่งการให้เด็กผู้หญิงเข้าโรงเรียนด้วยแล้วยิ่งถือเป็นเรื่องที่ชุมชนชวานาในขณะนั้นไม่คาดคิด พวกเขาจึงพยายามแอบซ่อนเด็กผู้หญิงไว้ที่บ้านอย่างมิดชิด หรืออาจจะนำไปไว้ที่บ้านญาติในชุมชนอื่น จนเกิดคิดว่าถ้าหากใครแอบซ่อนผู้หญิงเอาไว้ไม่ให้ถูกทางการบังคับไปเข้าโรงเรียนได้ถือว่าเป็นครอบครัวที่เก่งมาก⁵¹ เพราะยังสามารถปกป้องแรงงานในครอบครัวเอาไว้ได้⁵²

⁵⁰สินวล มากนวล, “ประวัติย่อของสินวล มากนวล,” ใน สุรวาทนักปราชญ์วิจารณ์ (พัทลุง: โรงพิมพ์พัทลุง, 2524; อนุสรณ์เนื่องในงานฉาปณกิจศพคุณพ่อสินวล มากนวล ณ เมรุวัดป่าพะยอม อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง 28 ธันวาคม พ.ศ.2524), หน้า 6.

⁵¹นิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 15.

⁵²ความแปลกแยก หรือความหวงแหนแรงงานไม่ใช่เหตุผลเดียวที่ก่อให้เกิดกระแสขัดขืนนี้ หากยังมีเหตุผลที่พึงตระหนักควบคู่ไปด้วย คือการที่ชวานาต้องจ่ายเงินตราเพิ่มขึ้น เพราะนอกเหนือจากคำรัชชูปการ 4 บาทแล้ว พ.ศ. 2471 ครอบครัวที่ส่งเด็กเข้าเรียนต้องจ่ายเงินเป็น ‘ค่าศึกษาพลี’ 2 บาท 10 ปีต่อมาเพิ่มเป็น 10 บาทต่อปี เงินเหล่านี้รัฐบาลนำไปจ่ายเป็นเงินเดือนครู ปรากฏว่าด้วยวิธีที่ไม่มีเงินตราสำรองไว้ในมือมากพอ ชวานาจำนวนมากไม่มีเงินจ่ายจนครูไม่มีเงินเดือน ราชการต้องระบายครูออกอยู่เสมอๆ อาจเป็นด้วยเหตุนี้อาชีพครูในระยะแรกจึงเป็นอาชีพที่ไม่มั่นคงและชวานาไม่ปรารถนามากนักเมื่อเทียบกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งพวกเขาทำอยู่แล้ว

อย่างไรก็ดีการขัดขึ้นเพราะความแปลกแยกเหล่านี้ในที่สุดก็เป็นสิ่งที่ชาวนาต้องยินยอมโดยสิ้นเชิง พวกเขาไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เลยเพราะราชการมีอำนาจที่จะจัดการ “หมายบังคับปรับไหมใส่โทษผิด” โดยใช้อำนาจของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และตำรวจเข้ามาควบคุม พระราชบัญญัติการประถมศึกษา พ.ศ.2464 จึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญที่ทำให้วัดค่อยๆ ถูกราชการลดรอนความเป็นศูนย์กลางนั้นลงไป

ด้วยความเชื่อถือศรัทธาในสถาบันศาสนาหรือความเป็นศูนย์กลางชุมชนชาวนาของวัดและพระนั่นเอง พระสงฆ์จึงกลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการเกลี้ยกล่อมให้ชาวนาเข้าสู่ระบบการศึกษาไปพร้อมๆ กับการใช้อำนาจของตำรวจ และความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชาวนาของกำนันและผู้ใหญ่บ้าน การตอบโต้ของนายเพียร นະมาตร์ดังปรากฏอยู่ในกลอนนิราศข้างต้นก็เช่นเดียวกัน แม้เขาจะบวชเรียนอยู่นานหลายปีจนกระทั่งเป็น “มหาเพียร” คนดังอยู่ในวัดราชาธิวาส กรุงเทพมหานคร แต่สุดท้ายแล้วเขาก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงระบบการศึกษาสมัยใหม่ไปได้ เขาต้องกลับมาเป็น “ครูผู้ให้ในภายหน้า แสวงหาศิษย์สอนวิงวอนไหว้”⁵³ ตามคำที่ตัวเองเคยทำนายเอาไว้เมื่อแสดงความคิดเห็นต่อการศึกษาสมัยใหม่ในกลอนนิราศจินตนาจาริก และเติบโตอยู่บนเส้นทางการศึกษาสมัยใหม่ พาถูกหลานจากคอนคันไปเรียนหนังสือ กระทั่งบั้นปลายชีวิต⁵⁴

หลัง พ.ศ. 2470 เมื่อการศึกษาสมัยใหม่ขยายตัวมากยิ่งขึ้น โรงเรียนก็ค่อยๆ กิดกัน บทบาทของพระสงฆ์ออกไปในที่สุด เพราะครูพระมักจะไม่สามารถที่จะต้องให้การศึกษานักเรียนหญิง อย่างเช่นกรณีของนายนิยม (ปั้ง) วุฒิพงศ์ ที่ต้องลาสิกขาบท จบสิ้นบทบาทครูพระของตนเองลง เพราะพระราชบัญญัติการประถมศึกษาปี พ.ศ.2464 บังคับให้ผู้หญิงเรียนหนังสือด้วย นายนิยมจึงต้องลาออก “เพราะสอนเด็กผู้หญิงไม่สะดวก”⁵⁵

⁵³โปรดดูเชิงอรรถที่ 49.

⁵⁴“ประวัติสังเขปนายเพียร นະมาตร์,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพียร นະมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

⁵⁵นิยม (ปั้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 15.

การสูญเสียบทบาทความเป็นศูนย์กลางของชุมชนชาวนาทำให้วัดที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาเป็นวัดที่เงียบเหงาลงไปอย่างเห็นได้ชัดเมื่อเทียบกับวัดที่เราเห็นเมื่อ พ.ศ. 2470 ดังปรากฏในนิราศจินตนาจาริก นิราศสุโขทัยคำกลอน ที่พระภัทรธรรมธาดาเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2497 เป็นวัดที่คึกคักเฉพาะวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น เมื่อพระแสงธรรมเทศนาจบ บรรยายการสนทนาธรรมในหมู่หนุ่มสาวคนเฒ่าคนแก่ที่เป็นไปอย่างบันเทิงและมีชีวิตชีวาที่เคยปรากฏในนิราศจินตนาจาริกไม่ปรากฏให้เห็นอีก จะมีก็เพียงแต่ภาพของพระสงฆ์สองรูปกลับกุฏิ นั่งสนทนากันอย่างเหงาๆ กลอนนิราศบรรยายว่า

พระท่านเทศน์เรื่องราวยืดยาวมาก	ฟังก็ยากจำไม่ได้หลายกลา
จบเทศน์แล้วเลี้ยงน้ำตามเวลา	น้ำป่านะน้ำมะนาวปรุงเข้ากัน
เติมน้ำตาลเกลือนิดติดอ่อย	ทั้งน้ำอ้อย โคล่า ได้มานัน
เลี้ยงหมากพลูบุหรี่ปั๊บบรรัน	พระเถรฉันเสร็จสรรพต่างกลับไป
เรากลับมากฎิพระมนัสสารฯ	องค์สมภารท่านดีไม่มีไหน
จัดห้องให้เราพักไม่หนักใจ	คุยกันไปฉันมิตรสนิทนาน ⁵⁶

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่วัดและพระสงฆ์ยังเป็นสถาบันที่ต้องอยู่และพึ่งพาชุมชนชาวนา ในวรรณกรรมนิราศหลัง พ.ศ. 2490 จึงปรากฏภาพการดิ้นรนของวัดและพระเพื่อที่จะได้มีบทบาทต่อชุมชน การดิ้นรндังกล่าวนี้สะท้อนออกมาจากภาพพระนักใบ้ หว่ยและใบ้ววชนที่กวักล่าวถึงอย่างฉุนเฉียวในนิราศสุโขทัยคำกลอน แม้ว่ากวีจะต่อต้านพระที่แสดงบทบาทเช่นนี้ แต่ท่านก็อุทิศหน้ากระดาษสอนชาวนาให้รู้เท่าทันและ ‘จับผิด’ พระประเภทนี้ถึง 3 หน้ากระดาษ นั่นก็แสดงว่าพร้อมๆ กับการนิยมนำ

⁵⁶พระภัทรธรรมธาดา, สุโขทัยคำกลอน (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎราชวิทยาลัย, 2497; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธีรานุรักษ์ (สามบ้าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอปากพูนัง มิถุนายน 2497), หน้า 30-31.

การแทงหอยและเล่นพนันวัวชนของชาวนา พระนักใบ้หอยเหล่านี้ก็น่าจะเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในชุมชนชาวนาแถบนี้ ดังกลอนนิราศบางตอนที่ว่า

พระบอกใบ้ตัวอย่างหลงเชื่อ	พระหากินนอกคอกหลอกเขาฉั่น
หลอกให้เขาหลงไหลในพนัน	พระองค์นั้นผิดทางข้างวินัย
ถ้ารู้ได้แม่นดีควรที่จะบอก	ญาติของตนว่าออกเลขเบอร์ไหน
ให้ซื้อหอยแก้ชวยร่ำรวยไป	ซื้อสักใบเอาเองถูกเฟงตรง
พระที่คิดนอกคอกหลอกชาวบ้าน	เพราะต้องการยกตนให้คนหลง
แสดงความมมงายหลายกระเทง	พระบางองค์หลอกเขาเราฟังมา
พวกชนวัวพนันหมั่นต่อติด	มีสองมิตรคนละคราวเข้าไปหา
ถามพระสงฆ์องค์นั้นลั่นวาจา	วัวตัวไหนชนะนะพระคุณ ⁵⁷

การที่บทบาทเช่นนี้ของพระสงฆ์ไม่เคยสะท้อนอยู่ในวรรณกรรมนิราศเรื่องใดเลยจนกระทั่งหลัง พ.ศ. 2490 มาแล้วจึงแสดงให้เห็นว่าช่วงเวลานี้ ศูนย์กลางของชุมชนชาวนาเคลื่อนเปลี่ยนไปจากสถาบันสงฆ์ไปสู่ศูนย์กลางทางการศึกษา และราชการอย่างแน่นอนแล้ว นายสว่าง พงศ์สุชาติ ผู้แต่งนิราศท่าแคและนิราศประวัติการรับราชการก็ไม่ได้บวชเมื่อถึงอายุครบบวช แม้ว่าเขาจะตั้งใจปฏิบัติตามประเพณีอยู่อย่างเต็มเปี่ยมก็ตาม

อยากไคร่บวชสวดมนต์หาผลบุญ	สนองคุณบิดาเสริมราศี
ลาหลายครั้งไม่สมหวังเสียศักดิ์	ด้วยไม่มีผู้อนุญาตราชการ
กรมฯวางกฎดไว้ไม่ให้บวช	เข้านักควดยามสงครามตามทหาร
คิดถึงพ่อชลอรักพักไว้นาน	จนรถผ่านนางลาดนิราศมา ⁵⁸

⁵⁷ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10.

หลักฐานจากบันทึกชีวิตประวัติของนายนิม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ ดูเหมือนจะสนับสนุนความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏในนิราศข้างต้นได้ดี บันทึกฉบับนี้บอกแก่เราเป็นนัยๆ ว่า การเปลี่ยนแปลงสำนึกเรื่องศูนย์กลางของชาวนานั่นอาจส่อเค้ามาตั้งแต่ พ.ศ. 2470 แล้ว กล่าวคือในการระดมแรงงานและขอบริจาคที่ดินเพียงคนละเล็กน้อยเพื่อกิจการสาธารณประโยชน์และกิจกรรมของวัดของพระครูจันทร์วัดโคกน้ำหัก ในอำเภอควนขนุน ชาวนาไม่ยินยอมจนพระครูจันทร์โกรธมากจนงานต้องชะงักไปช่วงหนึ่ง ทั้งๆ ที่เมื่อ พ.ศ. 2464 กิจการลักษณะเดียวกันนี้ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านด้วยดีตลอดมา ถนนสายหัวถนน-พิบูลทอง ก็เป็นการร่วมมือของชาวบ้านภายใต้การนำของพระครูกาชาด เมื่อพระครูบุญทองเข้ามารับช่วงจัดการต่อหลังพระครูกาชาดชราภาพงานนี้ยังลุล่วงไปได้ด้วยดี⁵⁸ ความเปลี่ยนแปลงนี้ยังเห็นได้ชัดเจนขึ้นเมื่อเวลาผ่านไปเพียงไม่กี่ปี นิราศสงขลา ซึ่ง จ. ศรีอักษกุล เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2504 ได้บันทึกถึงความรู้สึกเลื่อมใสโรงเรียนของกวีในลักษณะเดียวกับที่นิราศในช่วง 2 ทศวรรษก่อนหน้านั้นเคยรู้สึกต่อวัด นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ถึงน้ำน้อยน้ำเนตรของเชษฐา	แต่จากมากกว่าน้ำตามสะพาน
สุดละห้อยน้อยใจอาลัยลาญ	เห็นสถานศึกษาสง่าน่านก
เกือบจะหายคลายโรคโรครทรวงเสียว	เพราะเล็งหลิยเรื่องประสาสง่าศักดิ์
ได้ร่วมจิตคิดสร้างอย่างคึกคัก	ด้วยรู้หลักศึกษาค่านันต์
เหมือนมอญพริ้วยับลิ้นให้หลานบุตร	ได้เรื่องวุฒิเวทย์วิเศษขยัน
ไม่โง่เง่าแต่ดุนอบอุ้นครัน	คนทุกวันเชื่อยากล้นปากโก่ง
มีปัญญาสารพัดถนัดแท้	ย่อมจะแก้ไขลาหายคล้ายหอยโข่ง

⁵⁸สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศท่าแค,” ใน หนังสือที่ระลึกงานพัทธวงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทธวง, 2532), หน้า 63.

⁵⁹นิม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 21.

มัจฉาพบขบขากเปิดปากโปง

พองับโผงฟันเขี้ยวบิดเบี้ยวไป⁶⁰

จะเห็นได้ว่าการที่ศูนย์กลางของชุมชนชาวนาเปลี่ยนแปลงไปทำให้สำนักตลอดจนความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาเปลี่ยนแปลงไปด้วย กวีในสำนักของระบบการศึกษาสมัยใหม่จึงสอนให้ใช้วิชาความรู้เพื่อระวังและป้องกันภัยจากสังคม ขณะที่กวีภายใต้การศึกษาแบบเก่านิยมสอนให้ศึกษาหาความรู้เพื่อให้เป็นคนดี

ความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนา

ความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาที่จะกล่าวถึงมีประเด็นสำคัญอยู่ 3 ประเด็นคือ ความสัมพันธ์ของครอบครัวและเครือญาติ ความสัมพันธ์แบบเพื่อนเกลอ และความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีน

1. ครอบครัวและเครือญาติ

ครอบครัวชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศนั้นเป็นครอบครัวที่อยู่ระหว่างหัวเลี้ยวหัวต่อของการเป็นครอบครัวขยายแบบดั้งเดิมกับครอบครัวเดี่ยว แต่นั่นก็ไม่ใช่สำคัญเท่ากับว่าชาวนาเหล่านี้ยังมีสำนักต่อระบบครอบครัวขยายอยู่อย่างสูงมาก ครอบครัวยังเป็นเครือข่ายที่สำคัญในวิถีชีวิตของชาวนา ท้นที่ที่เดินทางจากนครศรีธรรมราชไปถึงบ้านคอนคัน สงขลา นายเพียร นะมาตร ผู้แตงนิราศจินตนาจาริกจึงรู้สึกเหมือนได้มาอยู่ใต้เงาอันร่มเย็นของพฤษภาสวรงค์ กลิ่นหอมของระบบเครือญาติ นั้นหอมกว่ากลิ่นดอกไม้นบนสวรงค์เสียอีก นิราศบอกว่า

โอดคอนคันบ้านเก่าที่เราเกิด

ข้าขอเทิดทูนวางไว้กลางเศียร

⁶⁰จ. ศรีอักษรกุล, นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา พ.ศ. 2504 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2504), หน้า 15-16.

ไปอยู่ไหนใจตนยังวนเวียน	อยากเย็บเย็บนีกหมาขโมยวัน
ร่วมเงาญาติเย็นกว่าพฤษาร่ม	กลิ่นญาติดมหอมกว่าฉันทาสวรรค์
เช่นนี้เป็นธรรมดาของสามัญ	ขอมผูกพันบ้านตนจนวันตาย
ถึงมีคู่อยู่ข้างที่ฝังรก	ยังติดอกใจอยู่ไม่รู้หาย
สถานอื่นหมั่นพินน้นสุขกาย	ความสบายใจนั้นผิดกันไกล ⁶¹

ท่ามกลางครอบครัวและเครือญาติ นายเพียร นะมาตร์ จึงหาได้เป็นเด็กวัดที่ “มีปากไว้อยากข่าว” เหมือนที่เขารำพึงเมื่อเดินทางเข้าไปในชุมชนแปลกหน้าไม่ ทั้งยังไม่ใช่ ‘เด็กเฝ้าเรือ’ เหมือนที่เขาพรรณนาไว้ เมื่อผ่านไปพักแรมที่บ้านบางพระว่า

วันก่อนก่อนนอนเรือไม่เบื่อหน่าย	กลับลอยชายขึ้นฝั่งยังไม่ค่ำ
ไม่เห็นนอกสากบ้างช่างใจดำ	คราหลังทำเช่นนี้มีเป็นขอม
เฝ้านอนคิดบิดเบือนจนเคืองคับ	เพลนอนหลับนอกมุ้งขุนยงพอม
สะดุ้งตื่นตกใจงูไต่ตอม	กินสุกงอมแต่ละตัวทำถั่วดำ
เหลียวมองไปในวัดสงัดสงบ	ไม่ประสบหน้าใครไฟมีดหง่า
ลูกหนีขึงมุ้งผ้ามือคว้าคลำ	เกยหัวค้ำหนูนเกมนอนแรมคืน ⁶²

สก = อุบาสก มีดหง่า = มีดทียบ

เมื่ออยู่ท่ามกลางครอบครัวและเครือญาติ นายเพียรกลายเป็นคนที่รู้สึกมีคุณค่า และภาคภูมิใจในตัวเอง ร่าเริง และสามารถพูดคุยกระพือธรรมะกับหนุ่มสาวคนเฒ่าคนแก่ ในย่านระโนด คลองแดน คอนกัน ได้อย่างฉาดฉาน ดังความว่า

ลงเอวังทั้งสาธาคาภกันนัง	ว่าอหัง พุทธัญญุกันเกสี
ทั้งคำแปลและอรรถาพระบาลี	เสร็จสัพพิสัยปบุรุษเริ่มพูดธรรม

⁶¹ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 65.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

กล่าวธรรมาทำไปใส่กันยุ่ง	ที่พูดฟังอ้อมนาทำท่าจำ
ทางโลกนั้นฉันว่าขาประจำ	ฝ่ายพระธรรมพระวินัยท่านไขความ
เรื่องบาหล่อยพลอยบาสิมีมากล้น	แต่ละคนจัดคอกออกมาถาม
มาพบเมืองดาหลิวหลิวตาตาม	มัวตอบถามกันฟังรุ่งคาตา ⁶³

เมื่อเจ็บป่วยหรือตกทุกข์ได้ยาก ครอบครัวและเครือญาติจึงเป็นเสมือนอ้อมแขนอันอบอุ่นที่จะเข้ามาโอบอุ้ม เมื่อนายชัย จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่งจำเป็นต้องออกจากบ้านเพื่อไปหาเงินและหายาสมุนไพรมารักษาเมียซึ่งกำลังป่วยหนัก เขาก็ได้น้ำและแม่ของเมียนั่นเองมาดูแลเมียแทน ตำนีก็ต่อความเป็นเครือญาติทำให้น้ำของเมียซึ่งตั้งบ้านอยู่ในอีกชุมชนหนึ่งถึงบ้านทั้งนำมาเฝ้าดูแล นิราศตอนนี้ความว่า

น้ำบ่าวแดงหนองหลักรักเหลือใจ	เฝ้าอาลัยด้วยหลานท่านจึงมา
ช่วยรักษาพยาบาลการทุกอย่าง	ไม่มีใครห่างกายพราจากเคหา ⁶⁴

น้ำบ่าว = น้ำชาย

จากนิราศตอนนี้สะท้อนถึงบทบาทของครอบครัวและเครือญาติที่เปรียบเสมือนทุนทางสังคมและเศรษฐกิจ หรือทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาซึ่งสามารถจัดอุปสรรคในการผลิตต่างๆ ได้ ด้วยเหตุนี้เส้นทางคมนาคมที่ไม่สะดวกดูเหมือนจะไม่ใช่วิทยาของการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนและไปมาหาสู่กันเลย ภายหลังการขยายตัวของชาวนาจากอำเภอปากพนังไปยัง ตำบลท่าชอม อำเภอหัวไทร เมื่อ พ.ศ. 2466 แม้เส้นทาง

⁶³ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

⁶⁴ ชัย จันรอดภัย, นิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง, หน้า 8.

คมนากระหว่าง 2 ชุมชนนี้จะอันตรายไปด้วยสัตว์ป่า แต่ชาวนาทำชอมยังพยายามที่จะหาบคอนน้ำผึ้งไปฝากครอบครัวและญาติพี่น้องอยู่เสมอๆ⁶⁵

ความแน่นเหนียวของระบบครอบครัวและเครือญาติทำให้การแต่งงานระหว่างญาติพี่น้องในชุมชนชาวนาเกิดขึ้นได้ยากเต็มที แม้ว่าจะเป็นญาติที่ห่างไกลกันมากก็ตาม นายเพียร นะมาตร จึงสะท้อนออกมาว่าสำหรับคนหนุ่มสาวแล้ว บางทีเครือญาติเหมือนกับการลงทุนที่ปราศจากกำไรตอบแทน เขาเกิดอารมณ์และความรู้สึกนี้ขึ้นหลังจากเดินทางไปถึงบ้านเกิดแล้วไปพบหญิงสาวที่น่าหมายปองคนหนึ่งในงาน

แม่โถมงามทราญวักวิไลลักษณ์	วรพัคตร์ผุดผ่องฉันมองเห็น
ผิวทราญเซยเย้ยจันทร์ในวันเพ็ญ	ได้มาเห็นเนื้ออุ่นช่างบุญตา
ฉันมองเมียงเคียงใกล้ใครรู้จัก	หล่อนร้องทักพระเป็นญาติหวาดผว
มาจุได้ด้าต่อท้อวิญญณ์	มองคูนน้ำญาติยิ่งเศร้าใจ
มาถึงบ้านพานพบสบแต่ญาติ	สุดจะวาดลวดลายไปไม่ไหว
มีแต่ทูนหมดทำคำกำไร	ต้องอาศัยกุญพระนิทรารมย์
บ้านพี่ป้าน้ำอาหาแต่ข้าว	เมื่อยามหนาวชุกกายได้ผ้าห่ม
ที่ปรารณามิได้สมอารมณ์ตรม	มองหาชมสาวสักคนแสนจใจ ⁶⁶

กฎเกณฑ์ดังที่ปรากฏอยู่ในนิราศข้างต้นนี้เองที่ส่งผลให้เครือข่ายสายสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง และมีความ สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของชุมชนใหม่บุกเบิกชุมชนใหม่ๆ อีกด้วย กล่าวคือ รูปแบบของการอพยพนั้นจะมีอยู่ 2 รูปแบบ คือผู้คนที่เป็ญาติๆ กันจำนวนหนึ่งจะอพยพออกไปจากชุมชนดั้งเดิมพร้อมๆ กัน ดังเช่นชาวนาดำบลเกาะเพชรราว 10 ครอบครัวประสบกับภาวะขาดแคลนในช่วง

⁶⁵ละเวง ไชยานุพงศ์, “ประวัติของข้าพเจ้า (ครูละเวง ไชยานุพงศ์),” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณครูละเวง (เชวง) ไชยานุพงศ์ ณ เมรุวัดคงคาเลียบ ตำบลท่าซอก อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช 9 พฤษภาคม 2532 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2532), หน้า 53.

⁶⁶เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 74.

สงครามโลกครั้งที่ 2 พร้อมใจกันอพยพกันไปอยู่บริเวณแหลมตะลุมพุก ทั้ง 10 ครอบครัวนี้เป็นญาติกันเสียเป็นส่วนใหญ่⁶⁷ ส่วนอีกลักษณะหนึ่งคือ เครือญาติอื่นๆ จะมีตัวแทนออกไปพร้อมกับตัวแทนของเครือญาติอื่นๆ เมื่อสามารถแสวงหาที่ดินทำกิน และตั้งบ้านเรือนได้แล้ว ญาติคนอื่นๆ ก็จะตามมา ดังเช่นครอบครัวของนายครอบครัวนกลั่น เมื่อพ่อของเขาและเพื่อนๆ เดินทางจากอำเภอระโนดเมื่อ พ.ศ. 2488 มาพบที่ทำกิน และที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ที่บริเวณบ้านทุ่งนารี อำเภอป่าบอน จังหวัดพัทลุงปัจจุบัน ครอบครัว และญาติๆ ก็อพยพตามกันมา จนกระทั่งบ้านทุ่งนารีกลายเป็นชุมชนใหญ่ในปัจจุบัน⁶⁸

ชุมชนที่มีการบุกเบิกใน 2 ลักษณะดังกล่าวจะเป็นตัวขยายขอบข่ายของความเป็นเครือญาติให้กว้างขวางขึ้นไปอีก เครือญาติลักษณะนี้เกิดจากการมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน กล่าวคือเครือญาติอาจจะเป็นแค่เพียงคนในชุมชนเดียวกันก็ได้ ดังเช่นกลุ่มผู้บุกเบิกชุมชนบ้านจันนา ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง ซึ่งบันทึกอยู่ในตำนานของชุมชนในนิราศวัดหรั่งแคบ ที่ว่า

รู้ไปถึงเทพดาภรรยาสอง	คือยายนยายปล้องจิตต์ผ่องใส
ทั้งดาจันยายอินทร์ถีนค่ายไฟ	รู้แล้วไปพูดจาปรึกษากัน
เทพบอกว่าน้องชายได้รับข่าว	ชวนพี่บ่าวจันนายรีบผายผัน
รีบไปหาตากเลี้ยงตอนเที่ยงวัน	ทันใดนั้นรู้มาจันนาดิน
ได้เข้าหูรู้ข่าวเขากล่าวพร่อง	ถึงดาด้วยยายปล้องผู้ครองศีล
ความปรารถนาไปพบกับด้วงจัน	บ้านดินเกลี้ยงบ้างใหญ่ไปสมทบ
พี่และน้องทั้งสี่มีความศรัทธ	พูดแนชดฤกษ์วันชวนกันหลบ
จิตกระจ่างสว่างแจ้งดังแสงคบ	เหมือนได้พบดวงมณีสีแวววับ ⁶⁹

จันนาดิน = ชุมชน 'จันนาเหนือ' อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง หลบ = กลับ

⁶⁷ กาด เจ๊ะดูหมัด, สัมภาษณ์, 13 มีนาคม 2544.

⁶⁸ ครอบครัวนกลั่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

⁶⁹ สว่าง บัวทอง, เรื่องเดิม, หน้า 5.

สิ่งที่ยืนยันว่าร่องรอยของตำนานดังปรากฏในนิราศวัดหรั่งแคบเป็นร่องรอยของการมีสำนึกในระบบเครือญาติที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกันนี้คือชาวนาในชุมชนจันทนาถึงปัจจุบันก็ยังคงเล่าเรื่องตลกเกี่ยวกับยายเพ็ญได้ ไม่เว้นแม้กระทั่งคนวัยหนุ่มสาว ชาวนาที่มีอายุเกินกว่า 80 ปี มักจะสามารถโยนโยได้ทั้งหมดแทบทุกบ้านว่าครอบครัวไหนเริ่มต้นโดยใคร และเป็นญาติกับครอบครัวอื่นๆ อย่างไร⁷⁰ ชุมชนบ้านวังกลม ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด ซึ่งมีกลุ่มผู้บุกเบิกทั้งหมด 10 คนก็มีสำนึกต่อระบบเครือญาติในลักษณะดังกล่าว⁷¹ หรือในนิราศจินตนาจาริก นายเพียร นะมาตร ก็ได้สะท้อนอยู่เช่นกัน

มองเห็นลายมือใหญ่ไถ่ลงร้าน	พวกชาวบ้านก็คึกคักมานักหนา
ข้าวต้มไก่ข้าวต้มหมูกึ่งปูปลา	หาบทุนมาเรียงถวายเป็นกันไป
จัดพระฉันนั้นเรียบระเบียบวัด	คฤหัสถ์แล้วแต่ฉันกันทำไหน
ชิมคนนี่คนนั้นไล่กันไป	ดูขวัไชวพัลวันเป็นกันเอง
ที่รู้จักทักคุยพู่ข้าวต้ม	สบอารมณ์พูดโหม่งเสียงโง่งง
บางคนไม่ทันมองถูกของตนเอง	ถั่วขามแก้งมีต้องล้างวางซ้อนลง
สนุกสนานการเลี้ยกคิดเพียงญาติ	ทั่วอวาสสนิทหน้าทั้งพระสงฆ์
ฉันดื่มน้ำยังไม่ทันตั้งขันลง	เสียงข้างคงคาโห่กันไกลหัด ⁷²

ร้าน = คอก คอน ขามแก้ง = ถั่วขามที่ยังไม่ล้าง

สำนึกในความเป็นเครือญาติทำให้ภารกิจของผู้เฒ่าชาวนา นอกจากจะเข้าวัดทำบุญฟังธรรมแล้ว ยังได้แก่การออกตระเวนเยี่ยมญาติพี่น้อง และมีความพยายามถ่ายทอดสำนึกนี้สู่คนรุ่นหลังๆ ด้วยการพาลูกหลานเดินทางไปด้วยทุกครั้ง⁷³ นิราศสุ

⁷⁰ สว่าง บัวทอง, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544; และ สุข แสงทอง, สัมภาษณ์, 13 เมษายน 2545.

⁷¹ เคลื่อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

⁷² เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 49.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

ไหงปาดี้คำกลอนของพระภัทรธรรมธาคาก็เกิดขึ้นเพราะการเดินทางไปเยี่ยมเยียนหลาน⁷⁴

อาจเป็นเพราะความพยายามถ่ายทอดสำนึกในระบบครอบครัวและเครือญาติถึงกันเช่นนี้เองที่ทำให้ไม่พบความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดนักของสำนึกในบทบาทครอบครัวและเครือญาติในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นศึกษาจนถึง พ.ศ. 2510 ระหว่างนี้จะพบก็เพียงแต่ภาพของครอบครัวที่แยกตัวออกจากครอบครัวขยายไปสู่ท้องถิ่นอื่นๆ เพื่อประกอบอาชีพเด่นชัดขึ้น พี่ชาย น้องชาย และพระมหาเปลี่ยนต้องแยกกันอยู่คนละทิศละทาง คนหนึ่งจึงต้องปรับเปลี่ยนวิถีจากการเป็นชาวนาบ้านดอนคันไปเป็นชาวสวนอยู่ในเขตอำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา⁷⁵ การเปลี่ยนแปลงของลักษณะครอบครัวดังกล่าวนี้ น่าจะเหตุปัจจัยมาจากทางด้านฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา การขาดที่ดินทำกินและที่ดินที่อุดมสมบูรณ์เพียงพอเป็นสำคัญ ภาพความเปลี่ยนแปลงนี้จะว่าไปแล้วสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาที่ชาวนามีการอพยพโยกย้ายเพื่อแสวงหาที่ทำกินใหม่ๆ เพราะปริมาณที่ดินทำกินที่ลดน้อยลง ขณะจำนวนผู้คนเพิ่มมากขึ้น และระบบกรรมสิทธิ์ก็เข้มแข็งมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงในสำนึกระบบครอบครัวและเครือญาติเริ่มเห็นได้ในวรรณกรรมนิราศช่วงหลังปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา นายห้วน จันรอดภัย ผู้เขียนนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. นั้นต้องย้ายครอบครัวจากบ้านปันแต อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง ไปอยู่เขาอ้อเพราะมีปัญหาเกี่ยวกับญาติพี่น้อง

ถึงฤดูทำนาเวลาดี

เช่นไถคราดวัวคู่อยู่พร้อมกัน

ข้าวในนาปีนั้นบันดาลผล

อยู่ต่อมาอาเพศเกิดเหตุร้าย

ศัตรูมีพี่น้องหมองใจกัน

เครื่องมือมีสารพัดเราจัดสรรพ

พอถึงวันทำนาพาสบาย

เพราะกุศลจุนเจือมากเหลือหลาย

จำต้องย้ายที่อยู่ดูเวทนา

คิดห้าห้า โกรธขึ้นเพราะหึงสา

⁷⁴ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้าคำนำ.

⁷⁵ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 79-80.

เมื่อก็กลอดลูกอ่อนร้อนอร่า

วูก็มาถึงตายให้ร้อนใจ⁷⁶

กวีไม่ได้บอกกล่าวไว้แน่ชัดว่าที่พี่น้องหมองใจกันเพราะเหตุผลอะไร แต่นัยสำคัญของนิราศตอนนี้ก็คือ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของการดำรงชีวิตทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาว่าสถาบันครอบครัวและเครือญาติยังเป็นสถาบันสำคัญที่จะโอบอุ้มประคับประคองให้ชาวนาสามารถอยู่ได้หรือไม่เพราะครอบครัวและเครือญาติเป็นแรงงานสำคัญหรือทุนทางวัฒนธรรมที่ไม่ทำให้ชาวนาต้องเพิ่มต้นทุนในรูปแบบของเงินตรา เราจะเห็นพลังของเครือญาติดังกล่าวนี้ได้ชัดเจนขึ้นเมื่อนิราศกล่าวถึงการโยกย้ายไปอยู่ในอีกชุมชนหนึ่ง ท่ามกลางเครือญาติอีกกลุ่มหนึ่ง กลอนนิราศกล่าวถึงสภาพการผลิตท่ามกลางเครือญาติกลุ่มนี้ว่า

มาอยู่บ้านเขาอ้อเห็นเหมาะดี

สร้างชีวิตยาวยืดอกพืชผล

ข้าวกล้วยอ้อยหมากมะพร้าวเข้าปะปน

ติดตำบมะกอกเหนือเหลือสบาย

พี่และน้องใกล้ชิดไกลพอใจมาก

บ้างออกปากเชยชมว่าสมหมาย

สิบปีผ่านพ้นไปใจสบาย

บุตรหญิงชายมากมีทวีคูณ⁷⁷

2. เพื่อนเกลอ

ระบบการผูกเกลอผูกคองนั้นถือเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระบบความสัมพันธ์ระบบนี้อาจมีที่มาได้หลายๆทาง ตั้งแต่รากฐานของสภาพภูมิประเทศบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีความหลากหลายทั้งที่เป็นทุ่งราบ ทะเล และภูเขา ตำนานเรื่องเกลอเขาเกลอเลดูเหมือนจะเป็นผลึกที่

⁷⁶ ห้วน จันรอดภัย, นิราศชีวิตทหารประวัติการณ อ.ส. (นครศรีธรรมราช: ะหวาดการพิมพ์, 2516), หน้า 7.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

เด่นชัดของวัฒนธรรมดังกล่าว⁷⁸ ระบบนี้เกิดขึ้นมาเพื่อสนองตอบความจำเป็นในทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาหลายประการ

การผูกเกลอสามารถกระทำได้ทั้งระหว่างผู้ชายกับผู้ชาย และผู้หญิงกับผู้หญิง⁷⁹ รากเหง้าของระบบนี้อาจเกิดขึ้นมาจากสภาพพื้นที่ของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งมีความแตกต่างกันแทบจะสิ้นเชิงระหว่างฝั่งตะวันออก บริเวณทุ่งราบ และฝั่งตะวันตก ผู้คนมีทางเลือกในด้านการประกอบอาชีพมากเป็นพิเศษ บางพื้นที่เหมาะแก่การประกอบอาชีพเชิงเดี่ยว แต่บางพื้นที่มีการประสมประสานกันแล้วแต่ความต้องการในการบริโภค ฤดูกาล สภาพธรรมชาติและสภาพพื้นที่ที่จะอำนวย ความแตกต่างของพื้นที่ส่งผลให้ชุมชนหนึ่งไม่สามารถผลิตปัจจัยในการดำรงชีวิตชนิดหนึ่งได้จึงจำเป็นต้องพึ่งพาอีกชุมชนหนึ่งซึ่งสามารถผลิตปัจจัยนั้นๆ ได้อย่างเหลือเฟือ

ในวรรณกรรมนิราศภาคใต้ส่วนหนึ่ง การเดินทางของกวีมักจะมีระยะเวลาที่ต่อเนื่อง ระหว่างการเดินทางดังกล่าว นอกจากเรือญาติจะเป็นแหล่งพำนักพักพิงระหว่างทางของกวีแล้ว เพื่อนเกลอก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่รองรับการเดินทางของกวี ยิ่ง

⁷⁸นิทานเกลอเขาเกลอเลเล่าถึงชายสองคนเป็นเพื่อนเกลอกัน “คนหนึ่งอยู่แถบชายทะเลอีกคนหนึ่งอยู่แถบเชิงเขาทางตะวันตกของจังหวัดพัทลุง วันหนึ่งเกลอเขาคิดถึงเกลอเล จึงพาภรรยาไปเยี่ยมพร้อมกับมูสัง (ชะมด) ไปฝากเกลอด้วย เกลอเลถามว่ามูสังกินอะไร เกลอเขาตอบว่ากินขี้ไก่ให้เอาไปขังไว้ในเล้าไก่ อ้ายเกลอเลทำตาม รุ่งเช้าปรากฏว่ามูสังกินไก่หมด ก่อนเกลอกลับ เกลอเลจึงเอาปูขนาดใหญ่ให้ไปเป็นการตอบแทน เกลอเขาถามว่าสัตว์นี้กินอะไร ก็ได้คำตอบว่ามันกินเหยี่ยว (ปัสสาวะ) ครั้นเกลอเขา กลับมาถึงบ้านก็เอาปูขังไว้ในกะละมัง สั่งภรรยาว่าถ้าจะปัสสาวะให้ปัสสาวะใส่กะละมังปูมันจะได้กิน ภรรยาทำตามจึงถูกปูหนีบอวัยวะเพศ เกลอเขามาช่วยโดยการก้มลงกอดกำปู ปูจึงเอาก้ามอีกก้ามหนึ่งออกแล้วหนีบเข้าที่ปากสามีติดไว้ ด้วยจะดึงออกก็ไม่ได้จึงต้องก้มอยู่ติดๆ กับอวัยวะเพศของภรรยา ภรรยา บอกว่าเจ็บเหลือเกินพี่ ฝ่ายสามีก็ตอบภรรยาไปว่า ดินะที่ตัวเอ็งนะเพียงแต่เจ็บ ส่วนพี่ทั้งเจ็บทั้งเหม็น” นิทานเรื่องนี้มีหลายสำนวน เนื้อหารายละเอียดหรืออนุภาคแตกต่างกันไปแล้วแต่ผู้เล่าจะต่อเติมเสริมแต่ง แต่โครงสร้างของเรื่องก็จะเป็นโครงสร้างดังข้างต้นนี้เหมือนกัน สาระของนิทานเรื่องนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงตำนานแห่งการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชุมชนเชิงเขา ชุมชนชาวนา และชุมชนริมทะเลได้อย่างชัดเจน

⁷⁹เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

กวีที่เป็นศิลปินพื้นบ้านด้วยแล้ว ระบบเพื่อนเกลอดูเหมือนจะทวีความสำคัญมากขึ้น เพราะศิลปินนั้นมีความจำเป็นต้องเดินทางไปแสดงในท้องถิ่นต่างๆ อยู่เสมอ เพื่อนเกลอของศิลปินเหล่านี้สัมพันธ์กันในแง่ของวิชาชีพ ด้วยเหตุนี้รายละเอียดของความสัมพันธ์จึงอาจจะไม่ใช่เพื่อการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือปัจจัยในการบริโภคเหมือนกับเพื่อนเกลอชาวนาจริงๆ แต่เป็นการแลกเปลี่ยนการบริการหรือความช่วยเหลือ และการอำนวยความสะดวกให้แก่กัน อย่างเช่นเมื่อนายปาน ชีช้าง หรือปานบอดยกคณะมาจะเปิดโรงหรือวิกแสดงหนังตะลุงที่จังหวัดพัทลุงเมื่อ พ.ศ. 2472 เขาได้เพื่อนเกลอนี้เองที่ให้ความช่วยเหลือด้านข้าวปลาอาหารและที่พักพิง เพื่อหาหนทางและโอกาสในการเปิดแสดงหนังตะลุง ในนิราศปานบอดได้กล่าวถึงตอนนี้อาไว้ว่า แม้ว่านายไ่ชาวเมืองลำปำซึ่งเป็นเพื่อนเกลอจริงๆ ของนายปานจะไม่อยู่บ้าน แต่ความสำนึกในความเป็นเพื่อนเกลอกันระหว่างนายปานและนายไ่ทำให้ภรรยาของนายไ่ให้การต้อนรับคณะหนังตะลุงของนายปานอย่างอบอุ่นและเป็นกันเอง กลอนนิราศตอนนี้กล่าวไว้ว่า

แะสำนักพรคพวกเพื่อนเรือนนายไ่	เป็นทนายความใหญ่ใจกุศล
แต่ตัวนายไ่ไม่อยู่สู่ตำบล	ไปพักตนกลางจังหวัดจั่วความ
ยังแต่นางหนูริงวิ่งมารับ	น้อมค้ำับด้วยสุภาพไม่หยาบหยาม
ให้นั่งที่สมควรไม่ลวนลาม	แล้วจึงถามว่าไปข้างไหนกัน
.....	
ฉันทราบความแม่ริงเล่ายิ่งเศร้าจิต	นั่งนึกคิดรันทศสยดเสง
บอกลูกน้องว่าต้องซื้อข้าวแกง	พอจัดแจงเลี้ยงกายสบายใจ
แม่ริงว่าจาและน้องไม่ต้องซื้อ	เคยนับถือกันมาอย่าสงสัย
พวกของน้องพี่รับรองด้วยเต็มใจ	พูดแล้วไปในครัวมัวจัดแจง
ทั้งข้าวเจียวปิ้งจี่ล้วนมีรส	พร้อมทั้งหมคจัดของไม่ต้องแถลง
น้ำใจตรงสุจริตไม่คิดแคลง	แล้วจัดแจงที่ประทับให้หลับนอน ⁸⁰

⁸⁰ปาน ชีช้าง, “นิราศปานบอด,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัดพิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2518), หน้า 52.

วันรุ่งขึ้นเมื่อนายปานเข้าในเมืองพัทลุง (ตำบลคูหาสวรรค์) ก็พาคณะไปพักที่บ้านเพื่อนเกลออีกคนหนึ่ง พบแต่ภรรยาของเพื่อนเกลออีกเช่นกัน

ไม่ประสบพบนายสหายรัก	ยังนั่งลี้ภัยแม่แล้งแล้งขลุ่ย
มาพูดจาถามทักรู้จักกัน	ร้องถามฉันว่าพี่ขามาเมื่อไร
ยังเข้าอยู่จรู่มมาถึงนี้	เมื่อคืนนี้สำนักหยุดพักไหน
ฉันบอกความตามจริงทุกสิ่งไป	น่าขอบใจแม่แล้งแล้งขลุ่ย
เรียกนางแก้วมาด้วยช่วยหุงข้าว	แล้งแล้งเจ้าไปตลาดมุงมาดหมาย
ซื้อกับข้าวหลายอย่างอย่างกริดกราย	ซื้อเนื้อควายเนื้อสุกรไม่ร้อนใจ
แล้วกลับมาปรุงแกงแต่งสำเร็จเตรียม	ไว้เสร็จรายเรียงเคียงไสว
เชิญพวกฉันรับประทานสำราญใจ	ตามวิสัยสามัคคีที่สำคัญ
เสร็จสรรพรับประทานอาหารแล้ว	จะคลาดแคล้วไปข้างไหนแคบใจฉัน
พอนายผลกลับมาเร่หาพลัน	ก็พูดกันตามเคยเลยเวลา ⁸¹

ในนิราศสรีวิตซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ.2509 ก็ทำนองเดียวกัน วิเวกน้อย ชัยภูมิ ผู้แต่งนิราศเรื่องนี้เดินทางไปจังหวัดตรังเป็นครั้งแรกกับคณะหนังตะลุงรำพึงรำพันว่าไม่รู้จักใครที่นั่นเลย ถ้าหากว่ามาคนเดียวเห็นที่ต้องลำบากเป็นแน่ โชคดีที่มาถึงคณะเพราะเพื่อนคนหนึ่งมีเพื่อนเกลออยู่แล้ว ดังความว่า

เมืองตรังเอยไม่เคยมาอาศัย	กระดากใจเสียแท้เฝ้าแลเหลียว
แม่นจับปลัดจับผลูมาผู้เดียว	จะท่องเที่ยวพเนจรนอนแห่งใด
เป็นกุศลด้วยน้ำवादไม่คลาดเคลื่อน	รู้จักเพื่อนคราวแรกคุ้นสมัย
มาหยุดอยู่บ้านน้ำเขียวเขาช่องใจ	ได้อาศัยเรือนบ้านท่านสบาย ⁸²

⁸¹ ปาน ชีช่วง, เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁸² วิเวกน้อย ชัยภูมิ, รสชีวิต (สงขลา: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2509), หน้า 11.

นอกจากนั้นการผูกคองผูกเกลอทำให้เกิดการขยายวงญาติมิตรอย่างกว้างขวาง และมั่นคง และมีผลหนักแน่นกว่าสัญญาหรือนิติกรรม เพราะต่างฝ่ายต่างคอยปรนนิบัติต่อกันอยู่ตลอดชีวิต เป็นภูมิปัญญาในการสร้าง ขยาย และพิทักษ์ฐานอำนาจของบรรพชน เน้นทางด้านการผูกญาติ ผูกมิตร เพื่อผนึกกำลังเพิ่ม เพิ่มแรงงานตามวัฒนธรรม สังคมพึ่งพาและสังคมเกษตรกรรม⁸³ ชาวนาคนหนึ่งที่บ้านหนองถ้อย ตำบลตะเคียน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เล่าว่าถึงฤดูเก็บข้าวทุกๆ ปีในราว พ.ศ. 2480 เกลอของเขาจากจังหวัดตรังจะรวบรวมแรงงานเก็บข้าวมาช่วยเก็บ หลังจากเก็บของเขาเสร็จเรียบร้อยแล้ว กลุ่มแรงงานเหล่านี้ก็จะอยู่ที่บ้านของเขาจนสิ้นหนัา ะหว่างนั้นก็จะเก็บข้าวจ้างชาวนายอื่นๆ ในละแวกหนองถ้อย และตะเคียนจนทั่ว นอกจากนั้นภรรยาของเขากับเกลอของเธอก็ไป-มาช่วยเหลือกันตั้งแต่ขั้นตอนการปักดำกล้า จนกระทั่งถึงการเก็บเกี่ยว⁸⁴ ความตระหนักถึงการช่วยเหลือกันดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นต้องมีการทวงถาม ทันที่ที่การเก็บเกี่ยวของเกลอคนหนึ่งเสร็จ เขาหรือเธอจะนึกถึงนาของเกลอทุกคนทันที

วรรณกรรมนิราศบางเรื่องซึ่งเขียนขึ้นหลัง พ.ศ. 2490 เริ่มสะท้อนว่าระบบการออกปากแรงงานนี้เริ่มที่จะเสื่อมคลายลงไป ด้วยเหตุที่เงินตราเข้ามามีบทบาทในชีวิตของชาวนาอย่างลึกแล้ว (โดยเฉพาะเงินตราที่ชาวนาต้องใช้เป็นทุนในการศึกษาของลูกหลาน) การออกปากแรงงานในระบบเพื่อนเกลอจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่การออกปากจ้างหรือการจ้างวาน วรรณกรรมนิราศไม่ได้บอกถึงความเป็นจริงข้อนี้โดยตรง เพียงแต่บอกว่าก่อนฤดูกาลทำนาจะเริ่มขึ้น ผู้ขายชาวนาบางครอบครัวต้องออกจากบ้านไปเพื่อหาเงินมาจ้างทำนา (ขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง) ภาพนี้สะท้อนอยู่ในนิราศพ้อหม้าย และนิราศวัดหัวหรั่ง ของนายชัย จันรอดภัย

มาถึงเรือนสูงไขใจยังข้อง

หยุดเหลียวหลังสังน้อมมีรู้หาย

⁸³ สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้,” ใน สุธิวงศ์: ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539 (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2539), หน้า 114.

⁸⁴ เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

น้องเอยเจ้าคกกล้าไว้ถ้าชาย	พี่พากายไปไม่ช้ากลับมาเรือน
หาสวาทจ้้างนาเวลากลับ	แล้วขยับปากหน้าเข้าป่าเถื่อน
แม่นพี่ไปใจหนึ่งไม่ถึงเดือน	เฝ้าตักเตือนน้องสาวคราวจะไป ⁸⁵

ความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ในระบบเพื่อนเกลอในชุมชนชาวนาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศตอนที่ยกมานั้นเป็นความเปลี่ยนแปลงในทิศทางหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่มักจะเกิดขึ้นในหมู่ชาวนารายย่อย แต่ความเปลี่ยนแปลงในอีกทิศทางหนึ่งนั้น เพื่อนเกลอได้เคลื่อนไปสู่การสร้างเครือข่ายสัมพันธ์ในเชิงนักเลง การมีเพื่อนเกลอจำนวนมากแสดงถึงความเป็นนักเลงของบุคคลผู้นั้น นอกจากนี้ในยุคก๊กโจรต่างๆ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบเพื่อนเกลอเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งซึ่งเป็นผลให้โจร๊กหนึ่งๆ สามารถขยายเครือข่ายออกไปได้อย่างกว้างขวาง⁸⁶ ยุคก๊กโจรดังกล่าวนี้เองที่อาจเป็นรากเหง้าของสัมพันธ์เชิงนักเลงในยุคหลังๆ

ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปในทำนองเดียวกับผู้นำในระบบอุปถัมภ์ซึ่งมักจะใช้ระบบเพื่อนเกลอเป็นกลไกในการขยายอำนาจและบารมีไปสู่ถิ่นอื่นๆ ที่ห่างไกลชุมชนที่ตนให้ความอุปถัมภ์คุ้มครองอยู่เดิมออกไป ในนิราศนายจิตซึ่งเขียนเล่าถึงเส้นทางทหารหลบหนีการจับกุมของเจ้าหน้าที่ตำรวจจากเขตพัทลุงจนถึงเขตตรัง เราจะเห็นว่าตลอดเส้นทางนายจิตได้รับความปลอดภัยจนสามารถเดินทางถึงที่หมายได้เพราะเพื่อนเกลอซึ่งเขามีอยู่ทั่วตลอดเส้นทาง เพื่อนเกลอเหล่านี้บ้างก็เป็นคนนำทางตัดทุ่งนาฝ่าป่าทึบ บ้างก็ให้ที่พักและให้เขาได้กินข้าวกินปลา ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

เพราะมีด่านขวางไว้ที่ข้างหน้า	ตัวของข้าจิตนายผ่านไม่ไหว
ลงจากรถตั้งหน้าบุกป่าไพร	ด้วยฉันทสอหลักตัวกลัวภัยนาย
ชั่วเดินเท้าสั่นสั่นฉันทออกทุ่ง	สายตามุ่งพอสมอารมณ์หมาย

⁸⁵ ชัย จันทรอดภัย, เรื่องเดิม, หน้า 8.

⁸⁶ ประมวล มณีโรจน์, “โจรพัทลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลดอนทราย: ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับเมฆหมอกแห่งฤดูกาล,” *ทักษิณคดี* 4, 1 (มิถุนายน-กันยายน, 2537): 54-104.

ด้วยเกลอพร้อมเพื่อนข้ารับพากาย เมื่อตอนบ่ายถึงเจาะพอประมาณ⁸⁷

หรืออีกตอนหนึ่งว่า

บัดเดียวหนึ่งถึงสถานบ้านเอียนนาย แวะไปได้สำนักพักอาศัย
รับประทานอาหารเสร็จเร็วไว ฉันทั้งใจวันทาลาเอียนนาย⁸⁸

คำบอกเล่าของอดีตกวีและนักเลงคนหนึ่งจะสนับสนุนพัฒนาการของเพื่อนเกลอในทิศทางนี้ได้อย่างดี อดีตกวีและนักเลงผู้นี้เล่าว่าเขาเคยมีเกลอถึง 11 คน กระจายอยู่ทั่วทิศทางของชุมชนบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา การตระเวนใช้ชีวิตอย่างโลดโผนอยู่ในลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงสะดวกสบายและปลอดภัยมาโดยตลอด⁸⁹

ความเข้มแข็งของระบบเพื่อนเกลอในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทำให้ชาวจีนรุ่นหลังๆ ต้องปรับตัวด้วยการผูกเกลอกับชาวไทยพื้นถิ่นด้วย⁹⁰

3. ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวนากับชาวจีน

นิราศเมืองปะเหลียนได้บอกแก่เราว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2422 มาแล้วที่ชาวจีนกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปแล้วในชุมชนชาวนา ไม่เว้นแม้แต่ชุมชนเขาควน ท่าทีของพระยาโศภณพัทลุงผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ที่มีต่อชาวต่างด้าวกลุ่มนี้แสดงว่าชาวจีนกับชาวนาในสายตาของผู้ปกครองยุคนั้นมีสถานภาพทางสังคมที่ไม่แตกต่างกันนัก ชาวนาเองมองชาวจีนที่กำลังดิ้นรนทำงานทุกรูปแบบด้วยความรู้สึกเวทนาสงสาร อยากรักดี ด้วยวิญญาน ทักษะ และวิสัยทัศน์ทางการแลกเปลี่ยนในระบบเงินตราทำให้ชาวจีนสามารถพัฒนาสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจขึ้นอย่างรวดเร็วจนล้ำหน้าคนไทย เราอาจ

⁸⁷ นายชิต, นิราศนายชิต (พัทลุง: ม.ป.ท., 2541), หน้า 7-8.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁹ จันทรแก้ว, สัมภาษณ์, 28 กรกฎาคม 2544.

⁹⁰ หรรน หมัดหลี, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

กล่าวได้ว่าในชุมชนซึ่งขาดความอุดมสมบูรณ์ที่ยั่งยืนเพียงพออย่างชุมชนลุ่มทะเลสาบ อีกทั้งการผลิตเพื่อยังชีพยังเป็นวิธีการผลิตซึ่งมีอิทธิพลเหนือชาวนาแม้ว่าจะเข้าสู่ พ.ศ. 2480 แล้วก็ตาม ชาวจีนในชุมชนที่มีสภาพและวัฒนธรรมเช่นนี้ย่อมจะสร้างความเหลื่อมล้ำให้เกิดขึ้นในชุมชนได้สูง⁹¹ เมื่อเวลาผ่านไป การทำมาหากินของชาวนาเริ่มฝืดเคืองมากขึ้น ความเหลื่อมล้ำก็ยิ่งมองเห็นได้ชัด การฉ้อโกงทำให้ชาวนากลับมาข้อนมองตัวเองและเปรียบฐานะของตนเองกับชาวจีนอย่างจริงจัง วรรณกรรมนิราศในทศวรรษ 2470 เรื่องหนึ่ง คือเรื่องอัตตประวัติคำโคลงจึงสะท้อนออกมาถึงความรู้เท่าทันของชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาต่อชาวจีนบางประเภท และมีน้ำเสียงของการทวงบุญคุณที่ชาวจีนมาอาศัยเติบโตอยู่ในชุมชนด้วย โคลงนิราศมีว่า

ไทยใจกว้างยังพัน	พรรณนา
ห่อนเกียดกันจีนมา	แต่ตั้ง
ถือพ่วงพี่น้องปรา-	กฏเกียรติ ก้องเอย
หาชาติอื่นหมดทั้ง	โลกนี้ฤา
จีนที่ดีเด่นด้วย	คุณธรรม
ถือกตัญญูประจำ	จิตหมั่น
และกตเวทีสำ-	นึกส- นองนา
ยอมไม่คิดกิจสั้น	เลื่อมส้นสวัสดิผลฯ
ดำรงตนแต่ต้น	ตลอดปลาย
เป็นดั่งมิตรสหาย	รักกัน
กอบกรรมประจำหมาย	มุ่งประโยชน์
แก่เทศไทยเป็นต้น	จึงไร้ทุกข์เข็ญฯ
และเลื้อยเข็นยังเข้า	ขายของ
มีเล่ห์เหลี่ยมทำนอง	นักค้า
ทั้งขยันหมั่นตรึกตรอง	ตรงเรื่อง ค้าเฮย

⁹¹ ดูคำอธิบายโดยละเอียดในบทที่ 4 หัวข้อ 3.2

จิ้งจิ้งรายรดหน้า

พี่น้องผองไทยฯ⁹²

การที่พระมหาเปลี่ยน ผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงพยายามสร้าง “แบบ” จินที่ดีในลักษณะของ “มิตรสหาย” และ “ผู้กตัญญูรู้คุณประเทศไทย” ขึ้นมานั้นสะท้อนให้เห็นถึงความมีอยู่จริงของพ่อค้าจีนที่มุ่งหน้าแต่การค้าอย่างเดียวจน “ไม่เป็นมิตร” และ “ไม่เป็นผู้กตัญญูรู้คุณ” ประเทศไทยและ ชาวนาในนิราศกลางทะเลหลวงหรือนิราศสงขลา ของคำขำ ชาวบก หรือพระประสิทธิ์ศีลคุณ ซึ่งเขียนขึ้นบอกเล่าบรรยากาศในการเดินทางไปกรุงเทพฯ โดยเรือโดยสารเมื่อปี พ.ศ.2488 ตอนหนึ่งสะท้อนอย่างมีอารมณ์ถึงความไม่พอใจวิสัยของชาวจีน กลอนนิราศตอนนี้เล่าถึงวิสัยของ บริกรชาวจีนบนเรือที่เห็นแก่เงินสินบน และโอกาสที่มีมากกว่าชาวไทยของชาวจีนฐานะดี จนกระทั่งเกิดความขัดแย้งกันเกือบบานปลาย กลอนนิราศกล่าวว่า

ตอนกินข้าวร่ำค่าทำกันบ้าง	ในระหว่างเจ๊กไทยใจขัดเงิน
พอสำหรับกับข้าววางยังค้างกิน	ไม่ทันเชิญพวกไทยเข้าไปกิน
เจ๊กคนยกสกกปรกยกมือห้าม	มันบอกความชักเยื้องเรื่องสอกลิน
ให้พวกเจ๊กกินก่อนก่อนเคยชิน	กับทั้งสิ้นห้าอย่างวางรายเรียง
ข้างพวกไทยใจเค็ดไม่เจ็ดขาม	กระโหลกถามออกลั่นสนั่นเสียง
ถ้าเดียวกันชั้นคาดฟ้ามาพร้อมเพรียง	ทำไมเลี้ยงก่อนหลังเป็นครั้งคราว
เจ๊กห้องครัวตัวโย่งทำโคลงหัว	บอกเล่นตัวทำลึงยิงฟันขาว
ไทยรออีกประเดี๋ยวอย่างเกรียวกราว	พวกไทยกล่าวส้าทับขยับมือ
แม่นไม่มีให้กินทำหมิ่นเหม่	ลงทะเลไม่รู้ตัวอ้วกกับลื้อ
จะกวาดทิ้งทุกกะบะให้ระปือ	ให้ขึ้นซื้อชาวไทยไม่กลัวจีน ⁹³

⁹²พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 55.

⁹³คำขำ ชาวบก, เรื่องเดิม, หน้า 12.

การรู้เท่าทันเช่นนี้เป็นเหตุให้เกิดการต่อต้านคนจีนขึ้นในบางชุมชน จนโรงสีต้องส่งคนไทยไปเป็นนายหน้าซื้อข้าวเปลือก⁹⁴ ในบางชุมชนที่เศรษฐกิจขาลงเสื่อมถอยลงเรื่อยๆ เช่น ในชุมชนทางด้านตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบ และชุมชนทุ่งพร ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวนาและคนจีนก็ยิ่งเลื่อมล้ำกันมากขึ้น ปลายทศวรรษ 2480 ชาวนาโนนจึงกดดันพ่อค้าจีนให้ออกจากชุมชนโดยการขึ้นค่าเช่าที่ดิน⁹⁵ ชาวนาในชุมชนทุ่งพรอย่างชุมชนท่าเสม็ดชิงช้างพ่อค้าจีนอย่างรุนแรงจึงรวมตัวกันปล้น จนชาวจีนแตกกระเจายกันไปอยู่ในชุมชนทุ่งสง และจังหวัดตรังจนท่าเสม็ดแทบไม่เหลือคนจีนอยู่อีกเลย⁹⁶ ในทศวรรษเดียวกันนี้ ที่ชุมชนปากพนัง ชาวจีนคนหนึ่งซึ่งพัฒนาตัวเองมาจากการเป็นพ่อค้าเร่ขายของในตลาดนัดจนสร้างโรงสีห้วยบได้ก็ถูกกลั่นแกล้ง “เอาดินประสิวปืนลอบใส่อัดเข้าไปในเครื่อง เพื่อจะให้เครื่องยนต์ระเบิด... ใกล้เคียงก็มีคนมาลัก หมูก็เอาน้ำกรดมาให้กิน ครั้งหนึ่งคนลักไก่ไปหมดคอก ตามไปจับได้ในตลาดปากพนัง ได้ไปแจ้งความกับผู้ใหญ่บ้านๆ บอกว่าที่นี่ทุกบ้านถูกลักกันหมด และแก้กันด้วยการลักตอบไม่เอาเรื่องกัน เห็นว่าจะทำโรงสีต่อไปไม่ได้แล้วจึงขายโรงสีและบ้านที่ดินให้นายโต มีลูกหมูตัวเล็กๆ อยู่ 5 ตัว แม่มันถูกยาเบื่อ จะขายไม่มีคนซื้อ”⁹⁷ ในชุมชนด้านตะวันตกก็เกิดความรู้สึกเช่นนี้ขึ้นในหมู่ชาวนาเช่นเดียวกัน เช่นเมื่อต้นทศวรรษ 2470 ชาวนาในชุมชนบางแก้วรวมตัวกันในนาม “คนไทยเลือดไทย” เรียกร้องรัฐบาลให้แก้ไขปัญหาระบบบริษัทนาจีนคือ บริษัท ปากพนการเกษตร จำกัด ทำทอนบนน้ำไขน้ำเข้านาของบริษัท

⁹⁴ ช้อย คำมี, สัมภาษณ์, 1 มีนาคม 2544.

⁹⁵ ส้อง หนูเนียม, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

⁹⁶ จำแลง อักษรนิษฐ์, สัมภาษณ์, 8 ธันวาคม 2544.

⁹⁷ เห่ง พิชานนท์, “บันทึกส่วนตัวแห่ง พิชานนท์,” อ้างถึงใน ขวลิขิต อังวิทย์ธร, การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 22.

จนชาวบ้านที่อยู่ปลายทำนบขาดแคลนน้ำเลี้ยงนาอย่างหนัก⁹⁸ คนจีนในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาจึงเป็นคนจีนที่พยายามยืดหยุ่นความเข้มงวดในธุรกิจการค้าของตนมากขึ้น จีนพ่อค้าไม้ในสงขลาชื่อ “เจี้ยง” ที่ทำธุรกิจค้าไม้กับชาวบ้านทำหยา นอกจากจะสร้างทางเล็กลูกนอกเหนือการทำนาให้แก่ชาวบ้านทำหยาโดยว่าจ้างเป็นคนงานในเรือบรรทุกไม้และรับซื้อไม้จากพวกเขาแล้ว เฮียเจี้ยงยังเป็นแหล่งทุนที่ยืดหยุ่นอย่างสำคัญของชาวนาชุมชนนี้ กลอนนิราศกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเฮียเจี้ยงและชาวนาทำหยาอย่างสำนึกในบุญคุณ ว่า

พวกชาวบ้านทั่วไปอาศัยหยา	ถึงขาดเบียดเอาก่อนแก่ผ่อนหา
สี่ห้าบาทไม่อาจเจตนา	เป็นพ่อค้าซื้อขายมาหลายปี
เดี๋ยวนี้หยาซัพดับลับเลยล่วง	ทุกคนห้วงบ่นหาชาวทำหยา
รำพรรณแล้วแจวมาในวาริ	พอถึงที่หน้าวัดทัศนาศนา ⁹⁹

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กับพ่อค้าคนจีน แม้ว่าเป็นความสัมพันธ์ที่เลื่อมล้ำจนสร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวนากระทั่งมีการแสดงออกถึงความชิงชังด้วยความรุนแรง แต่เหตุการณ์เช่นนั้นอาจเกิดขึ้นกับชาวจีนในบางชุมชนซึ่งเศรษฐกิจชาวนาย่ำแย่มากเท่านั้น การเข้าไปสัมพันธ์โดยตรงกับศูนย์กลางของชุมชนเช่นวัดและพระ ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศรับพัชนี และจินตนาจาริก ดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาได้อย่างฉลาด

⁹⁸ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26.5 ก/5 จังหวัดพัทลุง (25 เม.ย.2471-7 มี.ค.2472) ข่าวนั่งเรือพิมพ์บางกอกการเมือง,” 10 เมษายน 2472. อ้างถึงใน กิตติ ดันไทย, “เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพาราตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539,” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, 26-28 กรกฎาคม 2545 ณ โรงแรมกรีนเวสต์พาเลซ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา (สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545), หน้า 53.

⁹⁹ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

แหลม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของชาวจีนทั่วไปอยู่แล้ว การสำรวจข้อมูลภาคสนามพบว่าในระยะเดียวกันนี้ชาวจีนยังมีสายสัมพันธ์เป็นเพื่อนเกลอกับคนไทยอีกด้วย¹⁰⁰ ชาวจีนซึ่งเป็นเจ้าของที่นาขนาดใหญ่ๆ ก่อนรัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ปรับปรุงระบบการถือครองที่ดินของคนต่างด้าวโดยการออกกฎหมายกระทรวงมหาดไทยตามพระราชบัญญัติที่ดิน พ.ศ.2486 เมื่อถูกกฎหมายฉบับนี้บังคับไม่ให้ถือครองที่ดินเพื่อเพาะปลูกจำนวนมากเกินกว่า 25 ไร่ พวกเขาก็แบ่งสรรให้ ชาวนาซึ่งเคยเป็นแรงงานจ้างของพวกเขา¹⁰¹ จริงอยู่ กฎหมายซึ่งออกมาก็คิดกันชาวจีนฉบับนี้อาจส่งผลร้ายต่อเศรษฐกิจของคนจีนในระยะนั้น แต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น หากในระยะยาวมาตรการกีดกันของจอมพลแปลกกลับส่งผลดีต่อชาวจีน ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ชาวจีนจึงได้รับความไว้วางใจจากชาวนาให้เป็นผู้นำชุมชน¹⁰² ในนิราศเกาะใหญ่ เมื่อนายฉิวทิพย์วาริ เดินผ่านบ้านเก่าของกำนันฉิวเหี้ยว จึงแสดงความอาลัยและระลึกถึงบุญคุณของกำนันต่อชาวบ้านทุ่งบัวด้วยคำกลอนถึง 2 หน้า ตอนหนึ่งระลึกว่า

จนบัดนี้ที่เห็นความเด่นโดดเด่น	นำประโยชน์เข้าบ้านทั่วฐานถิ่น
ชาวเกาะใหญ่ใจหวังสมดังจินต์	จึงไม่สิ้นสืบบุญคุณกำนัน
เมื่อท่านล้นดั่งชีพประทับแก้ว	ความแจ่มแจ้งประทับใจอยู่ในฝัน
เราลูกหลานผ่านมาเห็นคำนัน	ของกำนันฉิวเหี้ยวเปล่าเปลี่ยวใจ ¹⁰³

ไม่ว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีนดำเนินมาอย่างไร แล้วจบลงอย่างไร แต่วรรณกรรมนิราศก็ยืนยันได้ว่าพลแห่งความสัมพันธ์นั้นเกิดขึ้นแก่ชุมชนชาวนาอย่างแน่นอน ภาพของจีนหื่นในนิราศรับพัชนี บอกแก่เราว่าอย่างช้าก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 แล้วที่

¹⁰⁰ ทรน หมัดหิ, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

¹⁰¹ วรมัย องค์กรลอย, สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2545.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

¹⁰³ ฉิว ทิพย์วาริ, รวมนิราศของฉิว ทิพย์วาริ นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแสนันธุ์ (สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541), หน้า 9.

คนจีนลงไปสู่ชุมชนชาวนาอย่างทั่วถึงในฐานะของพ่อค้าเร่ การนี้ย่อมทำให้ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลารู้จักการค้าขายและเงินตราอย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น ทศวรรษหลังจากนั้นตลาดภายในซึ่งอยู่ลึกเข้าไปจากตลาดริมทางรถไฟก็เกิดขึ้นทั่วไปในลุ่มทะเลสาบสงขลา ตลาดจำนวนมากเชื่อว่าเป็นการก่อตั้งของชาวจีนที่รัฐบาลกีดกันไม่ให้ถือครองที่ดินผืนใหญ่ๆ ชาวจีนที่เคยใช้แรงงานในนาขนาดใหญ่ (และเงินที่เข้ามาเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟ) จึงหันมาทำการค้ากับชาวนา ระหว่างการเกิดและขยายตัวของตลาดภายในนี้ ชาวนาเริ่มที่จะหันมามองฐานะทางเศรษฐกิจของตนเองเปรียบเทียบกับชาวจีนจนเกิดความระแวงภัย แต่คงเกิดขึ้นแต่ในชุมชนที่เศรษฐกิจชาวนาเสื่อมถอยจนหมดทางออกเท่านั้น ขณะที่ในหมู่ชนอีกส่วนหนึ่งแม้จะตระหนักถึงความเล็ดเย็น แต่ก็เลือกที่จะมองเฉพาะข้อดีของพวกเขา และพยายามที่จะยึดถือเอาวิถีของชาวจีนเหล่านี้เป็นคติในการดำรงชีวิตในเศรษฐกิจเงินตรา นอกจากโคลงนิราศอดีตประวัติคำโคลงของพระมหาเปลี่ยนดั่งที่ยกมาข้างต้นแล้ว บทกลอนของกวีอีกคนหนึ่งซึ่งตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษาเมื่อปี พ.ศ.2473 สะท้อนความรู้สึกทั้งรักทั้งชังของชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาต่อชาวจีนได้ดี บทกลอนชิ้นนี้กล่าวว่า

ชนต่างด้าวเข้าแดนแน่นถาวร	แย่งนานาอาชีพบีบชาวไทย
หลายภาษารูปร่างค้าขาย	เรายอมให้ไม่ขัดอัชฌาสัย
เขาสมมดกวาดเงินคนไทย	ก็น้อยใหญ่รวบไว้ในกำมือ
.....	
สรรพทรัพย์นานาที่หาได้	เก็บส่งไปเลี้ยงดูภูชาดิเขา
เงินของเราเขากรูญจนเจือเรา	เหมือนเนื้อเต่ายำเต่าเข้าตำรา
ก่อนเส้าเราเขาใช้กลายเป็นสื่อ	สวบเลือดเนื้อกันเล่นเป็นภักษา
ข้อนหัวเราเขาใช้ไม้เรานา	โอ้อนาถวาสนาประชาไทย
เรื่องเช่นนี้ชี้ชวนควรนึกคิด	ใช้แกลังอิจฉาเขากล่าวเหลวไหล
ยังถูกแถมแถมสรวลชวนโยไฟ	อยู่ในใจพวกเขาเราลงมาย
ถึงเวลาคราเราเข้าตาจน	จะตั้งต้นแก้ไขก็ใจหาย
เขารอบงำจำจองครองมันไว้	ยึดที่หมายลงหลักปักไม่เซ

.....
เมืองไทยใช้ขัดสนหรือจนยาก
หนักก็เอาเบาก็กล้าตั้งหน้าทน
เยี่ยงจีนเขาเข้ามาอาศัยสยาม
ไม่พาเหียนเพียรหมั่นถือขันตี

.....
ลองบั่นบากดูสักทีคงมีผล
ความยากจนไหนจะมากลัวภัย
พยายามการกิจไม่คิดหนี
จนมั่งมีสินทรัพย์นับอนันต์¹⁰⁴

การที่วารสารศรีธรรมราชศึกษานำบทกลอนชิ้นนี้มาตีพิมพ์ยังแสดงให้เห็นว่า แม้แต่ข้าราชการเองก็รู้สึกถึงความเหลื่อมล้ำระหว่างคนจีนกับคนไทย และมีความรู้สึก ทั้งรักทั้งชังอยู่เช่นกัน หลังบทกลอนชิ้นนี้จบ ร.ต.อ.ขุนบุรีพงศศึกษากร บรรณาธิการ วารสารเขียนหมายเหตุท้ายบทกลอนในลักษณะของการออกตัวว่าเป็นการทำตามหน้าที่ ซึ่งลึกๆ แล้วก็สะท้อนนัยของการรักษาน้ำใจชาวจีนอยู่ด้วยว่า

ท่านครูหมอขยายข้อที่ควรคิด
แนะให้ไทยช่วยไทยในเวลา
ใช้ถ้อยคำรุนแรงแข็งอยู่บ้าง
เป็นคติพอใช้จึงได้รับ

ฝากถึงมิตรร่วมชาติศาสนา
ปวงสินค้ายัตถ์คัดประหยัดทรัพย์
แต่ได้อ้างคุณประโยชน์โทษกำกับ
ลงสำหรับช่วยกันคิดสะกิดใจ¹⁰⁵

ท่าทีเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความเกรงใจที่ราชการมีต่อชาวจีนอยู่ไม่น้อยเพราะ อย่างไรเสียชาวจีนก็เป็นกลไกสำคัญในเศรษฐกิจระบบเงินตราซึ่งรัฐบาลในขณะนั้น ต้องการเพื่อการบริหารจัดการเป็นอย่างสูง¹⁰⁶ นอกจากนั้นบทความจำนวนหนึ่งใน

¹⁰⁴ ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม, “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม, 2473): 420-423.

¹⁰⁵ ขุนบุรีพงศศึกษากร, “หมายเหตุ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม, 2473): 423.

¹⁰⁶ ด้วยเหตุที่ในช่วงเวลานั้นรัฐบาลประสบกับวิกฤตการเงินที่สะสมมาตั้งแต่สมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างหนักและถูกซ้ำเติมอีกครั้งจากภาวะวิกฤติของ เศรษฐกิจทั่วโลกหลัง พ.ศ. 2470 รัฐบาลต้องการเงินตราจึงต้องเพิ่มภาษีและตัดค่าใช้จ่าย มาตรการ

วารสารนี้ก็ยังใช้ชาวจีนเป็นแม่แบบในการรณรงค์ให้ชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทำการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์อย่างขยันขันแข็งเพื่อให้ได้เงินตรามาใช้จ่าย (ซึ่งสุดท้ายแล้วการผลิตเหล่านั้นก็จะส่งผลย้อนกลับไปสู่รายได้ของรัฐบาลที่มากขึ้นนั่นเอง)

พิธีกรรมของชาวนา

การดำเนินชีวิตของชาวนาจะดำเนินอยู่ภายใต้ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นหลัก ศาสนา ความเชื่อจึงเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมแทบทุกด้านในชุมชนชาวนา ชาวนาจึงมีความเชื่อมากมายที่แสดงออกมาในรูปแบบของพิธีกรรม

ด้วยเหตุที่ชุมชนชาวนาเป็นสังคมเกษตรกรรม จึงต้องการความมั่นใจในกระบวนการการผลิตเป็นอย่างสูง พิธีกรรมในลักษณะต่างๆ จึงเป็นรูปธรรมของความเชื่อ ตลอดจนความปรารถนาที่จะมีอาหารพอเพียงอันเป็นหลักประกันสำหรับการมีชีวิตอยู่ทั้งของปัจเจกชน ครอบครัว และชุมชน น้ำและข้าวเป็นสองปัจจัยที่จะทำให้ชุมชนชาวนามั่นใจในความอยู่รอด จึงเกิดความเชื่อว่าการทำบุญน้ำกับข้าวนั้นถือเป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ ดังที่ ส. ย่องหลี คอณรูป บรรยายไว้ในเรื่องอัครรย์ชาวนาสิบสองเดือนว่า

ข้าวกับน้ำจำเป็นเห็นจำเจือ	ควรแผ่เพื่อให้จำคำพระสอน
เป็นนาบุญจุนเจือเพื่อคับริ่น	กลับสะท้อนผลมาหาตัวเรา ¹⁰⁷

^{106(ต่อ)} นี่มีผลโดยตรงต่อข้าราชการ หลังจากนั้นก็นำระบบภาษีเงินเดือนเข้ามาใช้ ข้าราชการจึงถูกกระทบหนักอีกครั้ง ขณะที่เอกชนส่วนใหญ่แล้วไม่กระทบเลย จึงเป็นไปได้ที่การตัดสินใจนำบทกลอนซึ่งสะท้อนอารมณ์อันรุนแรงต่อชาวจีนขึ้นนี้มาตีพิมพ์เป็นเพราะความรู้สึกว่าระหว่างข้าราชการและชาวจีนเองก็มีความเหลื่อมล้ำกันเช่นเดียวกัน ดู ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า* (เชียงใหม่: ตรัสวิน, 2542), หน้า 415-423.

¹⁰⁷ ส. ย่องหลี คอณรูป, *อัครรย์ชาวนาสิบสองเดือน* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500), หน้า 31.

ความเชื่อและพิธีกรรมเหล่านี้มีแก่นความหมายทั้งในแง่ของพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และพิธีกรรมเพื่อความมั่นใจ โดยแสดงออกในสองลักษณะคือพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำ และพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

1. พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำ

เนื่องจากการทำนา ตลอดจนการทำเกษตรกรรมชนิดต่างๆ ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติเป็นหลัก ไม่ว่าฝนจะตกมากเกินพอดีหรือตกน้อยไปต่างก็ส่งผลต่อการปลูกข้าวทั้งสิ้น เช่นในเรื่องอัศจรรย์ข้าวนาสิบสองเดือน ของ ศ. ย่องหลี ดอนรูป กล่าวเอาไว้ว่า

ถ้าน้ำน้อยพลอยทุกข์ไม่สุขใส	ถ้าน้ำไหลท่วมข้าวต้องฉาวฉาว
ถ้าน้ำมากยากยิ่งที่บึงปู	ตัวในรัฐมากัดกล้ำกิน
ให้เสียหาววอดยอดข้าวกล้า	เจ้าของนาмаแค้นแสนฉวิล
จับปูนามาลงทรงเครื่องกิน	ไม่หมดสิ้นกินข้าวเล่าต่อมา ¹⁰⁸

ฉาวฉาว = ฉาวโฉ่ เรื่องใหญ่

ด้วยเหตุนี้น้ำจึงเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญที่จะส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชนอย่างแน่นอนในระดับหนึ่ง ทั้งนี้ปรากฏในวรรณกรรมนิราศอย่างน้อย 2 เรื่องที่เป็นหลักฐานแสดงถึงความเป็นจริงดังกล่าวนี้ คือนิราศอดข้าว-อดน้ำ ของนายแดง นักปราชญ์ และนิราศข้าวแห้ง-นาล่ม ของนายทอง หนองถั่ว วรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้เขียนขึ้นเพราะแรงกดดันจากสภาวะแห้งแล้งเมื่อปี พ.ศ.2471 และ พ.ศ.2491 ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำนั้นเกิดขึ้นจากความเชื่อที่น้ำเป็นผลผลิตจากเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้พิธีกรรมน้ำจึงเป็นนัยของความพยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยมีไสยศาสตร์ และพุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง

¹⁰⁸ศ. ย่องหลี ดอนรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

ดั่งที่สะท้อนไว้ในกลอนเรื่องหัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำบุญถวายข้าวสลาภักดิ์
ของหนูเพียร สุขาวะ ว่า

นับเดือนแปดเผดเผาพวกเราร้อน ต่างฮ้อนวอนงอนง้อขอน้ำฝน
เทวฤทธิ์ทำวประสิทธิ์ประสาธน์มนต์ บันดาลฝนตกตรงลงพื้นนา
ครั้นได้น้ำต้องตามหทัยแล้ว จิตผ่องแผ้วเกษมสันต์ต่างหรรษา
ชลมุนวุ่นวายจวกชายนา ต่างหว่านกล้าข้าวปลูกถูกตามใจ¹⁰⁹

จวก = ชุก

สำหรับพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำซึ่งมีแก่นความหมายอยู่ที่การร้องขอความอุดม
สมบูรณ์ในชุมชนชาวนาบริเวณทะเลสาบสงขลาที่เห็นเด่นชัดที่สุดก็คือการชักพระหรือ
ลากพระ ชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเชื่อว่าอานิสงส์แห่งการลากพระจะ
ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล กล่าวคือเชื่อว่าเมื่อลากพระกลับวัดแล้วฝนจะตก ดังมีคำพูด
ว่าสำนวนว่า “เมื่อพระหลบหลัง ฝนจะตกหนัก” อย่างไรก็ดี ถ้าผลปรากฏว่าลากพระกัน
เสร็จแล้วฝนยังไม่ตก ชาวนาจะเพิ่มวันลากพระขึ้นอีกเป็น 2-3 วันเพื่อขอบารมี
พระพุทธรเจ้าบันดาลให้ฝนตกให้ได้¹¹⁰ ความเกี่ยวพันของการลากพระในฐานะของ
พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำนั้นเราอาจเห็นได้จากสัญลักษณ์พญานาคที่หัวเรือพระ ทั้งนี้ก็เพราะ
พญานาคเป็นสัตว์ที่มีความสัมพันธ์กับน้ำในฐานะของเจ้าแห่งดินและเจ้าแห่งน้ำ และ
เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนเป็นพาหนะของเทพเจ้าในศาสนา
พราหมณ์-ฮินดู คือพระนารายณ์¹¹¹ นอกจากนั้นการลากพระยังมีความหมายเป็นการ
ทำนายชะตากรรมของชาวนาในหน้านานี้ๆ ด้วย กล่าวคือในวันลากพระจะมีความ

¹⁰⁹ หนูเพียร สุขาวะ, หัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำบุญถวายข้าวสลาภักดิ์ (สงขลา:
วิจิตรการพิมพ์, 2506), หน้า 1-2.

¹¹⁰ พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 21.

¹¹¹ ปราณี วงษ์เทศ, สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์ (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2543),
หน้า 226-227.

เชื่อถือกันอย่างหนึ่งว่า ถ้าฝนตกในวันนั้นแม้แต่เพียงเล็กน้อยก็เป็นการแสดงว่าฝนจะมีแล้ว แต่ถ้าในวันนั้นฝนไม่ตกเลยจะเป็นที่หมายกันว่าอีกนานที่ฝนจะตกให้ท่านกันไว้¹¹²

ประเพณีลากพระผูกพันอยู่กับชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่อย่างมาก โดยเฉพาะในช่วงเวลาต้นๆ ของการศึกษาครั้งนี้ คือตั้งแต่ พ.ศ. 2420 เป็นต้นมา¹¹³

อย่างไรก็ตาม หลายทศวรรษต่อมา เมื่อมีการส่งเสริมการทำนบกักเก็บน้ำจากทางรัฐบาลในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างจริงจังเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา¹¹⁴ ชาวนาเริ่มมีทางเลือกในการใช้น้ำทำนามากขึ้น ผู้ที่เป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่มักจะเป็นเจ้าของทรัพยากรน้ำด้วย ปัญหาการขาดน้ำทำนาของชาวนารายย่อยจึงทำให้เกิดความขัดแย้งกันขึ้น ถึงกับต้องขออ้อนวอนให้เปิดน้ำให้ ดังความในนิราศเรื่อง อัครราชชาวนาสืบสองเดือน ของ ส. ย่องหลี คอนรูป ตอนหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรของชาวนารายย่อยได้เป็นอย่างดี ความว่า

¹¹²พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม.

¹¹³รูปธรรมประการหนึ่งของความผูกพันดังกล่าวอาจเห็นได้จากกรณีความขัดแย้งระหว่างชาวนากับเจ้าเมือง และข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อปี พ.ศ. 2438 กล่าวคือพระวิจิตรวรสาสน์ (ปั้น สุขุม) ผู้ตรวจการมณฑลนครศรีธรรมราชและเจ้าเมืองสงขลาเห็นว่าประเพณีการลากพระซึ่งชาวนาในชุมชนจะทิ้งพระปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นมูลเหตุให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันขึ้น เจ้าเมืองจึงสั่งห้ามชาวจะทิ้งพระจัดประเพณีนั้น ปรากฏว่าเวลาผ่านไปไม่กี่ปี ชาวนาก็เข้าไปร้องเรียนว่าหลังจากเจ้าเมืองสงขลาสั่งระงับการจัดประเพณีลากพระแล้วฝนฟ้าตกไม่ต้องตามฤดูกาล สร้างความเสียหายให้แก่การเพาะปลูกข้าวเป็นอย่างมาก ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงปรึกษากับเจ้าเมืองประกาศให้การลากพระมีต่อไป แต่ให้ผู้นำในหมู่บ้านเข้าไปดูแลใกล้ชิดยิ่งขึ้น ทั้งนี้การที่ชาวกลาในปิ่นนออุดมสมบูรณ์จะถือว่าเป็นผลของลากพระหรือไม่ไม่มีหลักฐานยืนยันได้ แต่ผลปรากฏว่านาในปีนั้นบริบูรณ์มากถึงกับเก็บกันไม่ทัน ชาวนาหลายรายต้องขายข้าวในนา ดู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/14 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹¹⁴ในการส่งเสริมดังกล่าวนี้ชาวนาต้องรับภาระจ่ายเงินตราเพิ่มขึ้น กล่าวคือ “ควรเสียค่านาเพิ่มให้แก่รัฐบาลไร่ละ 25 สตางค์ หรือ 50 สตางค์ต่อปี เป็นค่าน้ำเพื่อรัฐบาลได้ลงทุนทำนบกถาวร” ดู ป. ไชยานุพงษ์, “ทำนบกถาวร,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 5 (มีนาคม 2473): 454.

ฤดูท้ายปลายกล้านาข้าวเบา	น้ำหย่อนเบาข้าหวดต้องทวงขอ
ให้หลังไถในไร่เพียงหลังตอ	ต้องวอนขอเปิดช่องไถล่องลง
เปิดบึงบนหม่นชันพันลงใต้	เมื่อกีบควายได้ส่วนควรประสงค์
สวนเข้าของบ้องล่างระหว่างตรง	น้ำไถหลงจงเค็ดเม็ดคันนา
ท่วมข้าวอ่อนตอนใหม่ไปยุบยับ	น้ำไถทับทางเดียวเกลียวเท่าขา
เจ้าของข้าวเศร้าใจไปพุดจา	เอาจอมมาปิดลงตรงร่องรู ¹¹⁵

บ้อง = สักส่วนของนา เม็ด = จมเม็ด

ความสามารถในการจัดการน้ำ (ไม่ว่าจะโดยราชการ เอกชนรายใหญ่ๆ หรือ ชวานารายย่อย) ที่มีมากขึ้นในยุคหลัง อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พิธีกรรมน้ำในชุมชน ชวานาเปลี่ยนแปลงไป มีหลักฐานปรากฏในวรรณกรรมนิราศว่าในทศวรรษนี้เองที่ การลากพระกลายเป็นมหรสพเพื่อการต้อนรับแขกพิเศษของชุมชนชวานา โดยไม่มีความเกี่ยวข้องกับฤดูกาลผลิตของชวานา แม้จะถือเป็นเกียรติแก่ชุมชน แต่ไม่มีนัยสำคัญต่อการทำนาแต่อย่างใด เพราะการลากพระเพื่อการทำนานั้นสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องพุทธประวัติ ฤกษ์ยาม ตลอดจนฤดูกาล ด้วยเหตุนี้เมื่อนายเพียร นะมาตร ผู้แต่งนิราศจินตนาจาริก เดินทางไปถึงบ้านปากแพรก อำเภอหัวไทร วัดที่นั่นก็จัดงานลากพระเรือขึ้นเพื่อต้อนรับพระเทพญาณเวที ซึ่งเป็นหัวหน้าคณะเดินทางของนายเพียร เขาเห็นว่าขณะนั้นเป็นเดือนห้า การจัดงานลากพระในเดือนนั้นจึงเป็นการผิดวิสัย นายเพียรรู้สึกเหมือนถูกหลอก ความว่า

เดือนสิบเอ็ดเสด็จพระมาแต่แรก	ถึงปากแพรกเขาเลื่อนลากเดือนห้า
นำสงฆ์ในจรีตผิดตำรา	คงเสียท่าเสียแล้วรามาเบาใจ ¹¹⁶

¹¹⁵ส. ย่องหลี่ คอนธูป, เรื่องเดิม, หน้า 27-28.

¹¹⁶เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 20.

2. พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวเมื่อจำแนกออกไปตามเป้าหมาย เราสามารถจัดแบ่งได้หลาย ประเภทด้วยกัน คือพิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ้อนวอน และเลี้ยงตาย พิธีกรรมประเภทนี้จัดขึ้นเพื่ออ้อนวอนบูชา บวงสรวงเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน ให้มีความเป็นสิริมงคล มีความอุดมสมบูรณ์ในทุกๆ ด้าน พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก เป็นการขอโอกาส ขออนุญาต บวงสรวงบนบาน บอกกล่าวฝากฝังสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการเพาะปลูกต่อเทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และบรรพบุรุษให้คุ้มครองการเพาะปลูกให้ดำเนินไปได้ดี ได้ผลอุดมสมบูรณ์

ในนิราศอศรย์ชาวนาสิบสองเดือนบันทึกไว้อย่างชัดเจนถึงพิธีกรรมข้าวขั้นตอนต่างๆ เช่นพิธีกรรมทำขวัญข้าวในนาในช่วงเดือนยี่ก่อนการเก็บเกี่ยว พิธีกรรมตอนนี้สัมพันธ์กับเลข 3 อันสื่อถึงพระไตรลักษณ์เหมือนกับการทำขวัญข้าวบนลอม ดังนิราศกล่าวไว้ว่า

ยามข้าวเหลืองเรียงรองเจ้าของบ้าน	ได้คิดอ่านการขวัญกันนักหนา
ถึงวันดีผีหน้ายไ้กลับมา	ไปทุ่งนาเชิญขวัญกันไพร
รวบข้าวงามสามกอพอมุ่งหมาย	ปักหลักไม่รวบรดมัดโพศรี
ของนานาเก็บมาถ้วนถ้วนดี	ทั้งโน้นนี้รวมกันเชิญขวัญมา
แม่โพสพพบพักตร์รักษาไว้	ไม่หนีหน้ายไ้สุขสันทุกขา
เจริญไวใหญ่รวงพวงระย้า	พวกชาวนาเป็นสุขทุกคืนวัน ¹¹⁷

นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวที่แทรกอยู่ในประเพณีอื่นๆ อีกด้วย เช่น ประเพณีวันสงกรานต์ ซึ่งชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเรียกว่าวันว่าง พิธีกรรมในวันนี้นอกจากตักบาตรถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุซึ่งมีนัยของการทำบุญอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้บรรพบุรุษและญาติที่ตายไปแล้ว ชาวนาจะมัดรวงข้าวที่จะนำไปทำขวัญข้าวประจำจอมข้าว โดยจะเลือกเอาข้าวพันธุ์ที่ดีที่สุด มีผลผลิตสูงสุดมา 3 กำ เพื่อ

¹¹⁷ส. ย่องหลี่ คอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 44.

นำไปทำพิธีทำขวัญข้าวใหญ่ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่การทำมาหากินในฤดูกาลหน้า ข้าวขวัญ 3 กำนี้จะถูกเก็บไว้บนลอมข้าวในฐานะของวัตถุมงคลชนิดหนึ่ง¹¹⁸ ข้าว 3 กำดังกล่าวนี้สำหรับบางครอบครัวจะเป็นข้าว 3 กำซึ่งได้เคยทำขวัญมาแล้วครั้งหนึ่งในช่วงก่อนเก็บเกี่ยวดังที่ปรากฏในนิราศจักรพรรยชาวนาสิบสองเดือนข้างต้น

จะเห็นได้ว่าการประกอบพิธีกรรมของชาวนาไม่ว่าพิธีกรรมน้ำหรือพิธีกรรมข้าว คติความเชื่อไม่ใช่ลักษณะหลักของพิธีกรรม หากเป็นประโยชน์ซึ่งชาวนาจะได้รับจากพิธีกรรมนั้นๆ มากกว่าที่เป็นหลักสำคัญของการเกิดขึ้นของพิธีกรรม งานพิธีกรรมต่างๆ ของชาวนาเน้นความสำคัญของการกระทำเสียยิ่งกว่าความเชื่อ ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าความเชื่อของชาวนาจึงมีลักษณะเป็นอรรถประโยชน์เท่าๆ กับที่มีลักษณะศีลธรรมอันเป็นเรื่องนามธรรม

นอกจากพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำซึ่งสัมพันธ์อยู่กับประเพณีการลากพระที่เริ่มจะเห็นความเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2470 เพราะชาวนา (โดยการนำของราชการ) สามารถจัดการน้ำได้มากขึ้น (สภาพในปัจจุบันตอบได้ว่า สุดท้ายแล้วการจัดการนั้นก็ปราศจากความยั่งยืน) วรรณกรรมนิราศก็ไม่ได้สะท้อนถึงความเข้มข้นของพิธีกรรมข้าวมากนัก อย่างไรก็ดี ในนิราศรับพัชนี มีนัยสำคัญบางอย่างที่ชี้ให้เห็นว่าพิธีกรรมข้าวนั้นแม้ว่าจะถึง พ.ศ. 2464 แล้วก็ยังเข้มข้นอยู่อย่างสูง ความเป็นจริงนี้แสดงออกผ่านการที่ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ยืนยันที่จะใช้ “กะ” ในการเก็บเกี่ยว นัยดังกล่าวนี้สะท้อนอยู่ในนิราศรับพัชนีของพระครูวิจารณ์ศีลคุณตอนที่กล่าวถึงภาพของการทำนาในทุ่งเพชรบุรี พระครูวิจารณ์ศีลคุณให้ภาพการเก็บเกี่ยวของชาวนาแถบนั้นว่า

เขาไม่เก็บที่สระรวงเหมือนข้างเรา	เขาเกี่ยวเอากองไว้เสมอหน้า
เป็นหย่อมๆ ล้อมเต็มทั้งทุ่งนา	ไม่ทราบว่าจะทำเป็นอย่างไร ¹¹⁹

¹¹⁸ นิตย์ สิงหนกคล, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

¹¹⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 21.

จะเห็นได้ว่า น้ำเสียงของพระครูวิจารณ์ศีลคุณมุ่งต่อการเก็บเกี่ยวข้าวด้วยเคียว
อยู่มาก เมื่อพิจารณาจากบทบาทและฐานะภาพของท่าน เราจะพบว่าในฐานะของพระที่
มีชื่อเสียงจนมีลูกศิษย์ และผู้คนเคารพศรัทธามากมาย ถ้าหากจะมีการเปลี่ยนแปลง
วัฒนธรรมการเก็บเกี่ยวจากแกะไปเป็นเคียวบ้างแล้วในชุมชนด้านตะวันออกของ
ทะเลสาบสงขลา ย่อมเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยากที่ท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะไม่รับรู้
เพราะพระสงฆ์และวัดในยุคนั้นยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชนอยู่อย่างเข้มแข็ง การ
เปลี่ยนแปลงของวิถีชุมชนบางอย่างจึงย่อมจะเป็นที่รับรู้แก่ท่านไม่ทางตรงก็ทางอ้อม
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่า แม้แต่การทำนาขนาดใหญ่ของนายล้น สุวรรณมุสิกโก ในทุ่งระ
โนดเมื่อ พ.ศ. 2469 ก็อาจยังเก็บข้าวด้วยแกะ เรื่องนี้อาจเป็นไปได้ เมื่อพิจารณาไปถึง
การรณรงค์ของรัฐบาล เมื่อ ปี พ.ศ. 2473

ในหนึ่งทศวรรษ ก่อนปี พ.ศ. 2480 ซึ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำเริ่มเปลี่ยนแปลงไป
แต่พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวยังมั่นคงอยู่นั้น รัฐบาลพยายาม (เป็นความพยายามที่ต่อเนื่องมา
โดยตลอดตั้งแต่ช่วงหนึ่งทศวรรษหลัง พ.ศ. 2430 แล้ว) รณรงค์ให้ชาวนาเปลี่ยนแปลง
การเก็บข้าวด้วยแกะมาเกี่ยวด้วยเคียว จนถึง พ.ศ. 2475 การรณรงค์ยังไม่เป็นผล ความ
พยายามส่งเสริมการใช้เคียวของรัฐบาลวิธีหนึ่งคือเรียกร้องให้ ‘คหบดีชาวนา’ เป็นผู้
ชักชวนชาวนาโดยทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง¹²⁰ ทศวรรษต่อมารัฐบาลถึงกับนำเคียวไปตุน
ไว้ที่อำเภอ สำหรับแจกชาวนาที่อยากเปลี่ยนแปลง¹²¹

แม้กระทั่งเมื่อล่วงเข้า พ.ศ. 2509 แล้วรัฐบาลยังพยายามอย่างต่อเนื่องเพื่อให้
ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหันมาใช้เคียว¹²² แต่ไม่ประสบความสำเร็จอย่าง
กว้างขวางนัก ในรายงานกิจกรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2510 ราชการยังคง

¹²⁰ พระยาศรีธรรมราช, “สรรพข้าวและความเห็น,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366.

¹²¹ สน นิมพงษ์, “เล่าสู่กันฟัง,” ใน เจิม นิมพงษ์ นักพัฒนาผู้รู้ค่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537; อนุสรณ์สถาปนากิจศพลูกพ่อเจิม นิมพงษ์ ณ เมรุวัดโคกม่วง ต.โคกชะงาย อ.เมือง จ.พัทลุง วันเสาร์ที่ 3 กันยายน 2537), หน้า 28.

¹²² “รายงานกิจการปี 2509 จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (2510), หน้า 20.

บรรจุกิจกรรมนี้ไว้ในแผนการเพิ่มผลผลิตให้แก่ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เป็นแผนงานหลัก¹²³

ความพยายามอย่างต่อเนื่องยาวนานของรัฐบาลในการเปลี่ยนแปลงการใช้กะไป เป็นการใช้เดียวแต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร แสดงให้เห็นถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว อันเข้มแข็งชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ดี เพราะนัยของการใช้กะนั้นนอกจาก เกี่ยวกับภูมิปัญญาของชาวนาในการเก็บรักษาข้าวเปลือกไว้ให้ได้นานปีแล้ว¹²⁴ ยัง เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องแม่โพสพอีกด้วย กล่าวคือชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เชื่อว่า การเก็บข้าวด้วยกะทำให้ข้าวไม่ตกหล่น หรือตกหล่นน้อย ถือเป็นการรักษาขวัญ ข้าว หรือให้เกียรติแม่โพสพ¹²⁵ เช่นเดียวกับพิธีกรรมทำขวัญข้าวพิธีกรรมอื่นๆ ดังที่ได้ กล่าวมาแล้ว

¹²³ “รายงานกิจการปี 2510 จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (2511), หน้า 57.

¹²⁴ ทองดี จันทรวงศ์, หนังสือเรื่องข้าวกับนามสินค้า (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477; นายพลเรือตรี พระยาสุรยุทธเสนี รัฐมนตรีกระทรวงเศรษฐการ พิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน ณ วัดนวลนรดิศ (ชนบุรี) 3 พฤศจิกายน 2477), หน้า 48-49; และ กมลเทพ อรรถกมล, “อยากขอยืม กะเก็บข้าวของชาวนาได้ เอามาใช้กริดใจใครบางคน,” *ทักษิณคดี* 6, 1 (มิถุนายน 2545): 13-14.

¹²⁵ นิติ์ สิงหนกมล, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

บทที่ 6

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลและอภิปรายผล

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ และเพื่อศึกษาศักยภาพในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของวรรณกรรมนิราศ โดยศึกษาจากวรรณกรรมนิราศ 31 เรื่อง ขอบเขตพื้นที่ที่ศึกษาคือชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อันประกอบด้วยอำเภอชะอวด อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอเมืองพัทลุง อำเภอกวนขนุน อำเภอป่าพะยอม อำเภอบางแก้ว อำเภอเขาชัยสน อำเภอปากพะยูน อำเภอกงหรา อำเภอดงโหมด จังหวัดพัทลุง อำเภอเมืองสงขลา อำเภอระโนด อำเภอสติงพระ อำเภอกระแสดินธุ์ อำเภอสิงหนคร อำเภอหาดใหญ่ อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา วิธีการดำเนินการวิจัยใช้การวิจัยเอกสารวรรณกรรมเป็นหลัก การสัมภาษณ์ และวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ สนับสนุน นำเสนอผลการวิจัยโดยการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่าวรรณกรรมนิราศมีศักยภาพในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่เพื่อให้ได้ประวัติศาสตร์ที่มีเหตุผล จะต้องใช้ความรู้เกี่ยวกับบริบทซึ่งแวดล้อมวรรณกรรมนิราศประกอบการวิเคราะห์ด้วย

สำหรับลักษณะทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวนา ผู้วิจัยพบว่าชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบประสบปัญหาด้านความอุดมสมบูรณ์ของดินเพื่อการเพาะปลูกปัญหาน้ำจืด ต่อมาเมื่อมีคนมากขึ้นจึงเกิดปัญหาขาดแคลนที่ดินตามมา ปัญหาเหล่านี้ทำให้ชาวนาผลักดันลูกหลานออกนอกชุมชนสู่การศึกษาทางธรรมและการศึกษามัธยมศึกษา การผลักดันนี้ประสบผลสำเร็จ กลายเป็นความภาคภูมิใจของชุมชนเพราะเป็นความ

สำเร็จที่เกิดขึ้นจากความยากลำบากของการทำนา และเป็นช่วงชีวิตสำคัญที่ชาวนาปรารถนาบันทึกไว้ วรรณกรรมนิราศหลายเรื่องเขียนขึ้นภายใต้สำนึกนี้

ส่วนชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ เมื่อ พ.ศ. 2420 ความหนาแน่นของชาวนามีไม่มากนักเมื่อเทียบกับชุมชนด้านทิศตะวันออก การขยายตัวของชุมชนด้านนี้เมื่อพิจารณาจากการแพร่กระจายของวรรณกรรมนิราศบางเรื่อง กล่าวได้ว่าเป็นผลจากการอพยพของชาวนาทางด้านทิศตะวันออกด้วย ถนนบางสายพัฒนาขึ้นภายหลังการลงมาตรจราชอาณาจักรของข้าราชการส่วนกลางตั้งแต่ พ.ศ. 2438 เป็นต้นมา เป็นเหตุให้ชุมชนชาวนาขยายตัวเข้ามาใกล้เส้นทางคมนาคมนี้มากขึ้น เมื่อทางรถไฟเกิดขึ้นปี พ.ศ. 2459 บางชุมชนด้านทิศนี้จึงเติบโตเป็นชุมชนการค้าและการแลกเปลี่ยน ชาวนาอพยพออกจากชุมชนได้ง่าย วรรณกรรมนิราศหลายเรื่องเกิดขึ้นเพราะการคมนาคมแบบใหม่

ในทางกลับกัน พัฒนาการของการคมนาคมได้สร้างทางเลือกทางเศรษฐกิจให้แก่ชาวนาซึ่งยังผลิตอยู่ภายในชุมชนด้วย กล่าวคือชาวนาเริ่มมองเห็นว่าการคมนาคมทำให้ผลิตผล พืชผัก ตลอดจนสัตว์เลี้ยงซึ่งมีอยู่แล้วสามารถแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราเพื่อจับจ่ายได้ การบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกพืชไร่พืชสวนซึ่งรัฐบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2454 ให้การส่งเสริม (เพื่อสร้างรายได้ให้แก่รถไฟ) จึงได้รับการตอบสนองจากชาวนาส่วนหนึ่ง การตอบสนองนี้ชัดเจนยิ่งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ชาวนาทางด้านทิศตะวันออกส่วนหนึ่งอพยพบุกเบิกลึกเข้าไปในแถบเชิงเขาด้านตะวันตกของทะเลสาบเพราะดินเหมาะแก่การทำไร่ทำสวน ขณะที่ชาวนาทิศตะวันตกเจ้าถิ่นเดิมก็พากันขึ้นไปบุกเบิกที่ดินทำสวนทำไร่บ้าง โดยที่ยังคงทำนาบนที่ราบอยู่เช่นเดิมเพื่อจะได้มีหลักประกันด้านอาหาร

ชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งขยายตัวอย่างเห็นได้ชัดตั้งแต่ พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา ชาวนาส่วนใหญ่ในชุมชนด้านนี้เป็นชาวนาที่ประสบปัญหาที่ดินขาดแคลนมาจากชุมชนด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก แต่ต้องประสบปัญหาดินเปรี้ยวอีก จึงต้องพึ่งพาข้าวจากชุมชนอื่นๆ เช่น ปากพนัง พัทลุง

ด้านการใช้แรงงานพบว่ามีความยืดหยุ่นสูงระหว่างผู้หญิง ผู้ชาย และเด็ก แม้ได้ผลตอบแทนจากการทำนาไม่คุ้มค่า แต่ชาวนาจะแบ่งสรรแรงงานไปหารายได้จากช่องทางอื่นๆ เด็ก ผู้หญิง มีบทบาทในการทำงานไม่ต่างไปจากผู้ชาย ชาวนาในชุมชนด้านทิศเหนือให้ผู้หญิงเป็นผู้ตัดสินใจทำนา โดยผู้ชายออกไปทำงานรับจ้าง ความยืดหยุ่น

ของการใช้แรงงานดังกล่าวนี้สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ลุ่มทะเลสาบที่เอื้อให้ทำมาหากินได้หลากหลาย ทั้งการประมง การหาของป่า การเพาะปลูก และเลี้ยงสัตว์

การทำนาเป็นอาชีพเพื่อความมั่นคงทางด้านอาหารเท่านั้น ชาวนาจึงหลีกเลี่ยงที่จะใช้ทุนเงินตรา เช่น ชาวนาด้านทิศตะวันตกที่ใช้มูลค้างคาวเป็นปุ๋ยมาจน พ.ศ. 2500

วัดและพระมีอิทธิพลต่อการกล่อมเกลามโนทัศน์ทางเศรษฐกิจของชาวนา เช่น ชาวนาเห็นว่าการค้าขายคือการทำมาหากิน สนใจสินค้าพร้อมกับสนใจพ่อค้าด้วยว่าเป็นลูกเต้าเหล่าใคร บ้านอยู่ที่ไหน และนึกถึงการค้าขายเมื่อมีความจำเป็นที่สุดแล้ว ชาวนามองว่าชาวจีนเป็น “คนทำมาหากิน” ที่น่าเวทนาสงสาร เพราะเป็นผู้พลัดบ้านพลัดเมือง ส่วนชาวจีนเห็นว่าการค้าขายคือการสะสมทุน และขยายเครือข่าย วัดจึงตกเป็นเครื่องมือในการขยายขอบข่ายการค้าขายของชาวจีนไปโดยไม่รู้ตัว ชาวจีนสามารถดำเนินกิจกรรมทางธุรกิจ เช่น การให้กู้เงิน การซื้อและขายสินค้าเป็นไปอย่างราบรื่นโดยชาวนาไม่เพียงแต่ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นการแสวงหากำไรจากส่วนต่างเท่านั้น แต่ยังเห็นว่าเป็นบุญคุณอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวจีนมีบทบาทสำคัญในฐานะสื่อกลางระหว่างผู้บริโภคสินค้าท้องถิ่นกับชาวนา จนทำให้ชาวนามีเงินใช้สอย และเป็นผู้เปิดโลกการบริโภคของชาวนาให้กว้างขึ้นด้วยโดยเฉพาะของใช้ฟุ่มเฟือย

การที่ชาวนาคิดว่าการค้าขายคือการทำมาหากินทำให้สินค้าที่ชาวนานำมาขายในตลาดภายในชุมชนเป็นสินค้าซึ่งมีอยู่แล้วในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ เช่น มะปริง มะปรางกล้วย อ้อย น้ำมันมะพร้าว ใต้ ปลา กุ้ง ขนมะพร้าว ไม่มีการระดมสินค้าเหมือนการค้าขายของชาวจีน อย่างไรก็ตาม หลัง พ.ศ. 2510 ชาวนาบางกลุ่มสนใจการค้าขายแบบชาวจีนยอมขายที่นาเพื่อมาทำการค้า แต่วัฒนธรรมชาวนาที่เหนียวแน่นทำให้ชาวนากลุ่มนี้หมดเนื้อหมดตัว

ส่วนลักษณะทางด้านสังคมของชุมชนชาวนา ผู้วิจัยพบว่าวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนชาวนามาอย่างต่อเนื่องจนถึง พ.ศ. 2510 เป็นอย่างช้า นอกจากเป็นศูนย์กลางความรู้ ความเชื่อ ศีลธรรม และความบันเทิงแล้ว วัดมีบทบาทในลักษณะสถาบันวิชาชีพด้วย จน พ.ศ. 2464 เมื่อการศึกษาสมัยใหม่เข้ามาและบังคับให้ลูกหลานหญิงชายชาวนาเรียนหนังสือ วัดจึงค่อยๆ หมดบทบาทไป ในช่วงทศวรรษห้าวเลี้ยวหัวต่อนี้เกิดปฏิกิริยาโต้ตอบหรือขัดขึ้นจากชาวนาทั้งด้วยสาเหตุของความผูกพันอยู่กับวัดเป็นพื้นฐาน ความ

วางแผนแรงงานในครอบครัว ตลอดจนไม่มีความสามารถหาเงินตรามาใช้จ่ายเพื่อการศึกษาที่รัฐบาลเรียกเก็บเพิ่มจากค่าธรรมเนียมการซึ่งต้องจ่ายอยู่แล้วได้

แต่การได้ตอบหรือชักจูงก็ดำรงอยู่ไม่นานนัก เมื่อการศึกษาสมัยใหม่สามารถทำให้ชาวนาประจักษ์ได้ว่าสามารถ ‘ให้’ อะไรแก่ชาวนาได้อย่างมั่นคง (เช่น งานราชการ) ชาวนาจึงเชื่อมั่นในการศึกษาสมัยใหม่มากขึ้น อาชีพรับราชการหลายเป็นอาชีพที่ชาวนาอยากให้ลูกหลานก้าวขึ้นไปตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ถึงตอนนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า ศูนย์กลางได้เคลื่อนเปลี่ยนไปจากวัดสู่ราชการชัดเจนขึ้น วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาส่วนหนึ่งเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงในช่วงชีวิตของลูกหลานชาวนาซึ่งสัมพันธ์อยู่กับงานราชการ

ในสถานการณ์เช่นนี้ วัดซึ่งยังมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยชาวนาอยู่เช่นเดิมจึงต้องดิ้นรนปรับตัวโดยการเป็นพระนักไปหวยและไปวัวน

สำหรับความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาตินั้นพบว่ามีความพยายามถ่ายทอดสำนึกในระบบครอบครัวและเครือญาติสู่คนรุ่นใหม่โดยตลอด ระบบนี้จึงยังคงแน่นเหนียว ชาวนาใช้ความสัมพันธ์นี้เป็นต้นทุนทางสังคมที่สามารถลดต้นทุนเงินตราในการผลิตได้ เช่นเดียวกับความสัมพันธ์แบบเพื่อนเกลอ

ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชาวจีนถือเป็นตัวเร่งสำคัญที่ทำให้ชุมชนชาวนาเข้าสู่ระบบเงินตราเร็วขึ้น อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์นี้ไม่ค่อยราบรื่นคึก ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา ชาวนาซึ่งเคยเวทนาสงสารชาวจีนเริ่มหันมาสำรวจความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจของตนเองกับชาวจีนบางกลุ่ม จนเกิดการต่อต้านคนจีนขึ้นมาในบางชุมชน เช่น กอดันให้ออกจากชุมชน ปล้นไล่ การร้องเรียนกับรัฐบาล จนถึงการเบียดเบียนและทำลายวงจรการประกอบกิจการของชาวจีน ชาวจีนจึงเริ่มปรับตัวเพื่อให้เข้ากับวัฒนธรรมชาวนามากขึ้น จีนชาวนารายใหญ่ๆ แบ่งปันที่ดินให้แก่ชาวนาซึ่งเคยเป็นลูกจ้างของเขามาก่อน (หลังจากที่รัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ออกกฎหมายปรับปรุงระบบการถือครองที่ดินคนต่างด้าวโดยการตราฎกระทรวงมหาดไทยตาม พ.ร.บ. พ.ศ.2486 บังคับไม่ให้ชาวจีนถือครองที่ดินเพื่อเพาะปลูกจำนวนเกินกว่า 25 ไร่) บ้างพยายามสร้างความสัมพันธ์ในระบบเพื่อนเกลอกับคนไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาชาวจีนจึงได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้นำชุมชนมากขึ้น

พิธีกรรมของชาวนาโดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวนั้นจนถึง พ.ศ. 2510 ยังคงเข้มแข็ง พิจารณาได้จากการที่ชาวนายังเก็บข้าวด้วยเกะอยู่แม้ว่ารัฐบาลจะรณรงค์ให้ใช้เคียวมาตั้งแต่ พ.ศ. 2438 จนถึง พ.ศ. 2510 ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำเริ่มเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้ว ในปี พ.ศ. 2472 ประเพณีลากพระซึ่งมีนัยสำคัญอยู่ที่การสร้างความมั่นใจในปริมาณน้ำเพื่อการทำนาถูกปรับเปลี่ยนเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมรับแขกพิเศษของชุมชน โดยไม่มีนัยดั้งเดิมเหลืออยู่ ความเปลี่ยนแปลงนี้อาจเป็นเพราะชาวนาเริ่มจัดการน้ำได้มากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะแบ่งเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. ความสามารถในการดำรงอยู่ของชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาขึ้นอยู่กับลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีความหลากหลาย ทำให้ชาวนามีทางเลือกในการใช้ทรัพยากรที่หลากหลาย จึงควรมีการส่งเสริมให้ชาวนาทำการผลิตโดยอาศัยทรัพยากรต่างๆ ซึ่งมีอยู่แล้วในชุมชน ในทางกลับกัน เพื่อให้การผลิตดังกล่าวนี้ยั่งยืน ก็ควรมีการส่งเสริมให้ทรัพยากรเหล่านี้มีอย่างเพียงพอด้วย

2. วัด ครอบครัว และเครือญาติ มีความสำคัญต่อทางเลือกและความเข้มแข็งของชุมชนชาวนา จึงควรมีการฟื้นฟูสถาบันเหล่านี้ให้กลับมามีความสำคัญต่อไป เพราะจะเป็นตัวช่วยให้เศรษฐกิจแบบพอยังชีพมีความมั่นคงเพียงพอ

ตอนที่ 2 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการแสวงหานิราศเหล่านี้ให้ได้ต้นฉบับมากที่สุด อันจะส่งผลถึงผลการศึกษาที่สมบูรณ์กว่าต่อไป เพราะการศึกษาครั้งนี้พบรายชื่อวรรณกรรมนิราศอีกจำนวนไม่น้อยที่ยังไม่สามารถหาต้นฉบับได้

2. ควรใช้วรรณกรรมนิราศศึกษาภาพสะท้อนลักษณะทางสังคมเศรษฐกิจของชุมชนอาชีพอื่นๆ ด้วย เช่น ชุมชนประมง ชุมชนค้าขาย เป็นต้น

3. การเกิดขึ้นของวรรณกรรมนิราศจำนวนมากแสดงให้เห็นวัฒนธรรมวรรณกรรมอันเป็นเอกลักษณ์บางประการซึ่งมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมสังคมอย่างไม่อาจปฏิเสธ จึงควรมีการศึกษาในประเด็นเหล่านี้ในเชิงลึกต่อไป เช่น ประเด็นของการให้คำนิยามคำว่าวรรณกรรมนิราศซึ่งแตกต่างหลากหลายกว่าคำนิยามของส่วนกลาง มีความสัมพันธ์กับการรับรู้หรือยอมรับวาทกรรมต่างๆ ของส่วนกลางอย่างไร และความหมายต่อเอกลักษณ์ของชุมชนเช่นไร เป็นต้น

ภาคผนวก
แผนที่แสดงลักษณะและพัฒนาการของพื้นที่ชุมชน
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

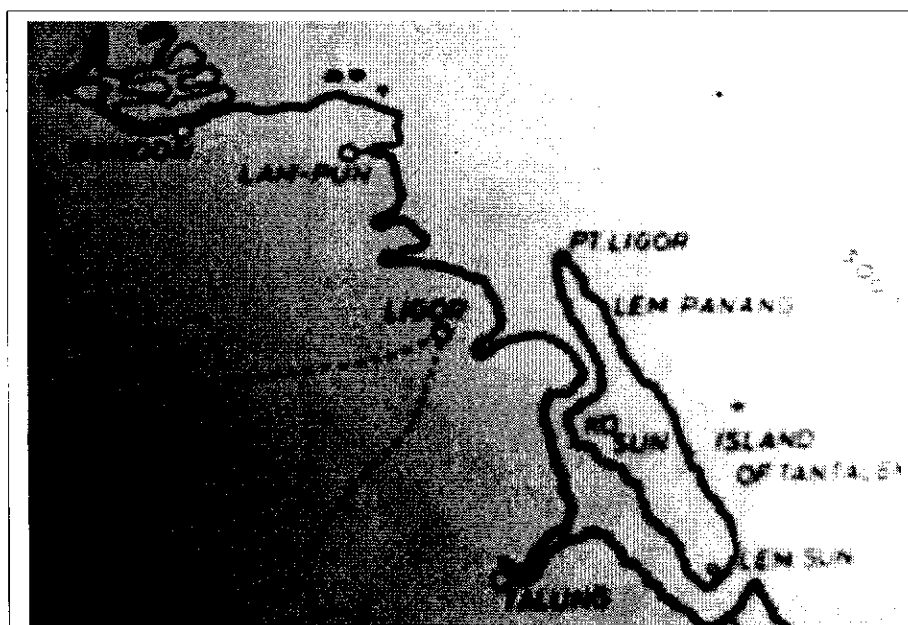
แผนที่ ก

แผนที่อาณาจักรสยามซึ่งจัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ.2411 แสดงให้เห็นพื้นที่
ด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบปัจจุบันที่ยังคงเป็นเพียงเกาะเล็กๆ 4 เกาะ

แผนที่ ข

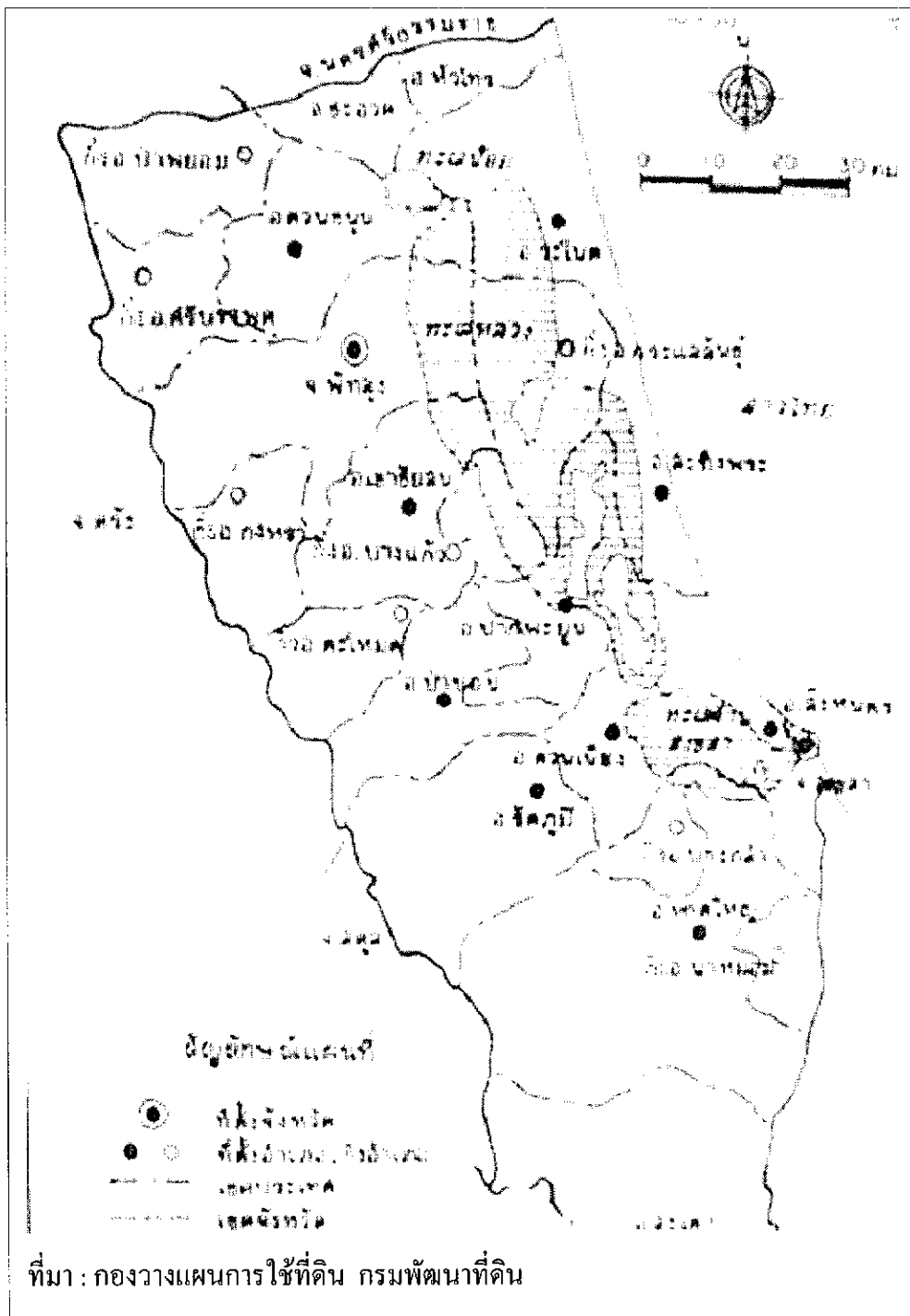
แผนที่แสดงลักษณะพื้นที่ทางด้านฝั่งทิศตะวันออกของทะเลสาบ
ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ยังเป็นเกาะเรียกว่า Island of Tantalem

ที่มา : Wolf Donner. The Five Faces of Thailand.

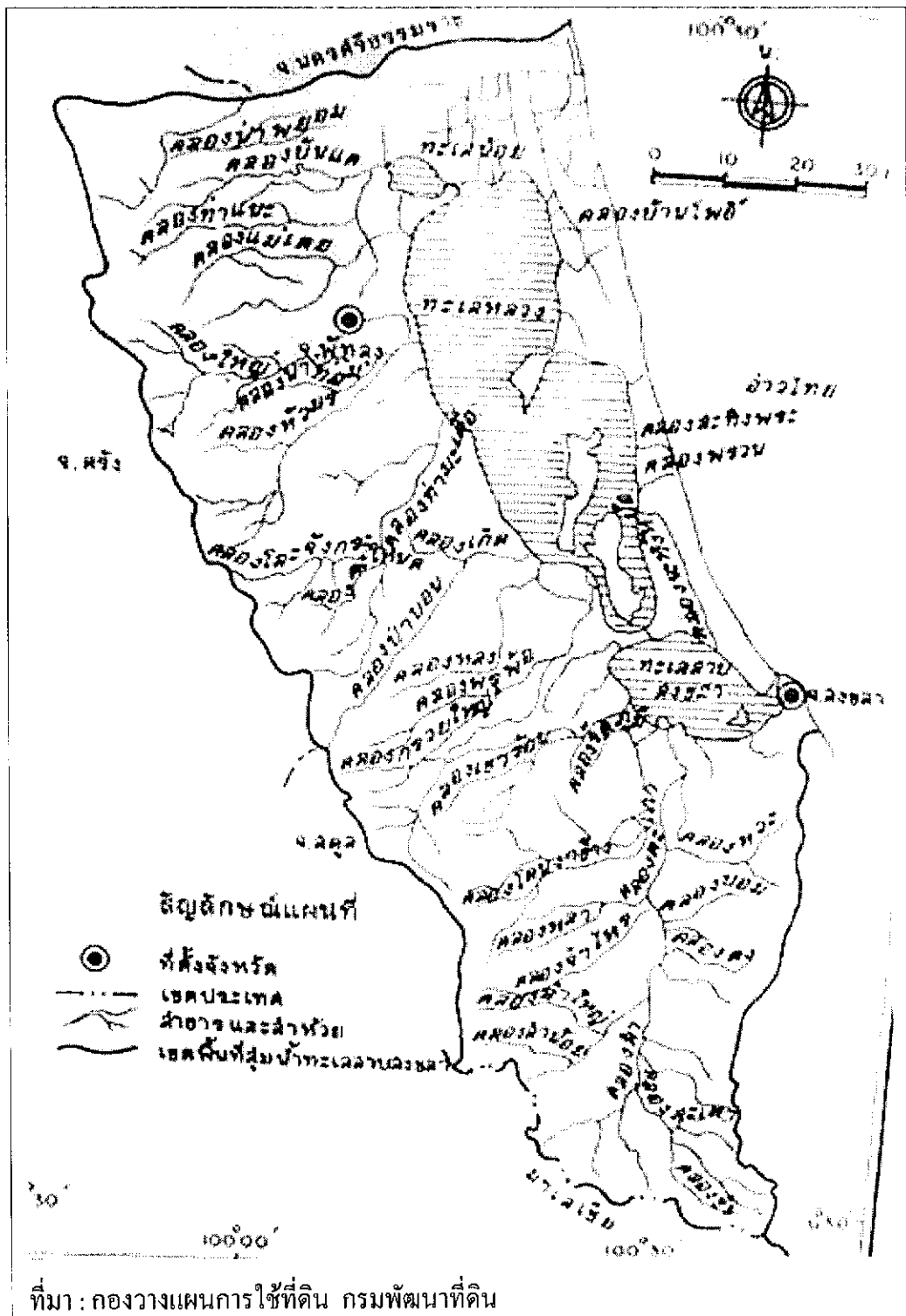
แผนที่ ๑

แผนที่แสดงที่ตั้งและขอบเขตอำเภอต่างๆ ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

แผนที่ จ

แผนที่แสดงแม่น้ำและลำคลองสายสำคัญๆ ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

บรรณานุกรม

กมล เต็มรัตน์. ย้อนรอยชะอวด. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอชะอวด

โรงเรียนชะอวดวิทยาคาร, 2542.

กมลเทพ อรรถกมล. “อยากขอยืมแกะเก็บข้าวของชาวใต้ เอามาใช้กริดใจใครบางคน.”

วารสารทักษิณคดี 6, 1 (มิถุนายน 2545): 13-14.

กรมชลประทาน. “การพัฒนาการชลประทานในจังหวัดภาคใต้.” ใน ผลงานพัฒนาภาคใต้, หน้า 1-20. พระนคร: คณะกรรมการพัฒนาภาคใต้, 2504.

กรมศิลปากร. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74. รายงานการจัดราชการมณฑลนครศรีธรรมราช.” 5 สิงหาคม ร.ศ. 115.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้.” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/3 พระยาราชวราวุธกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.” 30 ธันวาคม ร.ศ. 115.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจ สก 116.” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช.” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์.” 21 เมษายน ร.ศ.122.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์.” 9 สิงหาคม ร.ศ.122.

_____. “รายงานพระยาชลบุรานุรักษ์ไปตรวจราชการเมืองพัทลุง.” เทศาภิบาล 5 (1 เมษายน ร.ศ.127): 25.

กรมศิลปากร. “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26.5 ก/5 จังหวัดพัทลุง (25 เมษายน 2471-7 มีนาคม 2472).” ข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง, 10 เมษายน 2472, หน้า 4.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26. 5 ก/21 เรื่องสนทนากับพระยาศรีธรรมราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช.” 23 ตุลาคม 2472.

กรณีการ ์ต้นประเสริฐ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และด้วน หลี่ เชิง.

รายงานการวิจัยสนองพระราชประสงค์เรื่องนครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ: สภามหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540.

กลิน ทองกลับ. หนังสือประวัติเกรียงหรือเกร่ง. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2534.

(พิมพ์เพื่ออุทิศเป็นวิทยาทาน แจกเป็นที่ระลึกในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดควนเกร็ง วันที่ 27 ตุลาคม 2534).

กาด เจ๊ะคูหมัด. อายุ 60 ปี 14/1 หมู่ที่ 6 ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 13 มีนาคม 2544.

กิตติ ดันไทย. “เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพารา ตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539.” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัย ‘ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา’ วันที่ 26-28 กรกฎาคม ณ โรงแรมกรีนเวิลด์พาเลซ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา, หน้า 53-54. สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

กี เทรบุยล์ สมยศ หุ่นหัว และ อิงอร เทรบุยล์. “ความเป็นมาและ แนวโน้มวิวัฒนาการของเกษตรกรรมบริเวณคาบสมุทรสทิงพระ.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 100-107. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2529.

เกลี้ยง พริกเทพ. หนังสือเรื่องอาสา. พัทลุง: โรงพิมพ์คณะช่าง, 2503.

ขาว นุ่มน้อย. อายุ 70 ปี 6 หมู่ที่ 6 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544.

แจ็ก อ่อนด้าง. อายุ 77 ปี 113 หมู่ที่ 6 ตำบลเขาพระ อำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา.

สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

ครอบ รุ่งกลิ่น. อายุ 66 ปี 139 หมู่ที่ 1 ตำบลทุ่งนารี อำเภอป่าบอน จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม. “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ.” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 419-424.

คลัง สุขะปณะพนธ์. นิราศไปจังหวัดตรัง. สงขลา: สงขลาพานิช, 2496.

เคลื่อน แก้วตุต. อายุ 73 ปี 88 หมู่ 1 ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด จังหวัด

นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

จ. ศรีอักษรกุล. นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี 2504. ม.ป.ท., 2504.

จอร์ส โรสเซ็น. ขาวนาไทยกับการเปลี่ยนแปลง. แปลโดย สุเทพ สุนทรเกสซ์.

เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2519.

จำแลง อักษรนิตย์. อายุ 60 ปี ร้านอักษรนิตย์เกสซ์ อำเภอชะอวด จังหวัด

นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 8 ธันวาคม 2544.

จิตติกรมย์. นิราศเร่ขาย หรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ. สงขลา: โรงพิมพ์หาดใหญ่, 2492.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทร

ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ,

2468. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในจารพระศพลสมเด็จพระ

เจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา สิริวิภาภรณ์วดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุร

กัญญา ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ.2468).

จู จันทรแก้ว. อายุ 77 ปี วัดสทัง อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง. สัมภาษณ์,

28 กรกฎาคม 2544.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า. กรุงเทพฯ: สถาบัน

ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2534.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. แนวคิดและทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ: วิถีธรรม, 2541.

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- _____. และ พรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2537.
- _____. และ พูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2540.
- _____. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- _____. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527.
- ฉิว ทิพย์วารี. รวมนิราศของฉิว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระเสลีนธุ์. สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541.
- เจี้ยว สังข์แสดมปี. อายุ 70 ปี 78 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 14 เมษายน 2544.
- ชวน เพชรแก้ว. “วรรณกรรมภาคใต้ที่ปรับเปลี่ยนมาจากท้องถิ่นอื่น.” ใน วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ, หน้า 85-102. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- ชวลิต อังวิทยาธร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- ชัย คำมี. อายุ 72 ปี 78 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 1 มีนาคม 2544.
- ชาลี ศิลปรัศมี. “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์(พ.ศ.2453-2468).” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2529.
- ชัย จันรอกภัย. นิราศพ่อหม้าย. สงขลา: โรงพิมพ์สมบูรณ์, 2494.
- ชัยวุฒิ พิชะกุล. ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2527.
- _____. ชำระเพดานางเลือดขาว. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2525.

- เจ้า ชูดำ. “นิราศวัดถ้ำ.” ใน นิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจักษ์: รวมนิราศชนะการประกวดและสำนวนได้รับความนิยมในการประกวดของสโมสรสุนทรภู่ 2508, หน้า 345-350. พระนคร: สโมสรสุนทรภู่, 2509.
- เชื่อน ศิวิโรจน์. “ตำนานตะเคียนตำนานช้างทุ่ง.” ใน หนังสือที่ระลึกระโนดสังสรรค์ครั้งที่ 30, หน้า 79. กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2543. (พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานระโนดสังสรรค์ วันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2543 ณ หอประชุมคุรุสภา กระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพมหานคร).
- เชื่อน สามารถคิด. อายุ 65 ปี 11 หมู่ที่ 3 ตำบลหนองถั่ว อำเภอกวนชะลิก จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.
- โชคชัย ส่งเจริญ. “น้ำตาหลังยังไม่หมดสิ้น.” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ เพียร นะมาตร, ไม่มีเลขหน้า. กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520).
- ไชยมนีพงศ์, ชุน. “คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา.” ศรีธรรมราชศึกษา 5, 6 (เมษายน 2475): 507-515.
- ครุณี บุญภิบาล. พัฒนาการทางเศรษฐกิจของจังหวัดสงขลาหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึง พ.ศ.2530. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2532
- คำ รักแก้ว. อายุ 68 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.
- คำขำ ชาวบก. นิราศกลางทะเลหลวง(นิราศสงขลา). กรุงเทพฯ: นีลนารากพิมพ์, 2532. (พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ สัณญาบัตร พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532).
- คำเนิน เละกุล. “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 230-250. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราชวิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2521.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ชีวิตและงานของสุนทรภู่.

กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2518.

แดง นักปราชญ์. นิราศอดข้าวอดน้ำ, 2544. เทปบันทึกเสียง.

ตริก พฤกษ์ศรี. นิราศฝักหัดกร. นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศรีอักษร, 2519. (อนุสรณ์
เนื่องในวันพระราชทานเพลิงศพคุณครูตริก พฤกษ์ศรี ณ เมรุวัดนันทาราม อำเภอ
ปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช 8 พฤษภาคม 2519).

เดือนใจ สิ้นทะเลเกิด. “วรรณคดีชาวบ้านจากวัดเกาะ.” ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต,
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2520.

ถัด รัตนพันธ์, ผู้รวบรวม. หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่อำเภอพัทลุง. พัทลุง: ม.ป.ท., 2479.
(จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่จังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479).

ทอง หนองถั่ว (นวลศรี). นิราศข้าวแห้งนาล่ม, 2544. เทปบันทึกเสียง.

ทองดี จันทรวงศ์, หนังสือเรื่องข้าวกับนามสินค้า พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477.
(นายพลเรือตรี พระยาสุรยุทธเสนี รัฐมนตรีกระทรวงเศรษฐกิจ พิมพ์แจกในงาน
กฐินพระราชทาน ณ วัดนวลนรดิศ ธนบุรี 3 พฤศจิกายน 2477).

เทพ เศรษฐวรรณ. ของดีหัวไทร. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2540.

ไทย อัมพรรัตน์. “ภูมิศาสตร์อำเภอควนขนุน.” ใน หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่อำเภอ
พัทลุง, หน้า 179. พัทลุง: ม.ป.ท., 2479. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่
จังหวัดพัทลุง, วันที่ 5-7 เมษายน 2479).

ธวัช ปุณโณทก. วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, 2540.

ธิดา สารยา. ประวัติศาสตร์ชาวนาสยัม. กรุงเทพฯ: มุสิกนิภูมิปัญญา, 2544.

_____. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ, 2539.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์, 2535.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. นิราศนราธิป นิราศเมืองไทยไป
รอบโลก. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไป

ตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540.

น้อมนิจ วงศ์สุทธีธรรม. วรรณกรรมนิราศ. กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2536.

นายชิต. นิราศนายชิต. พัทลุง: ม.ป.ท., 2541.

นิตย์ สิงหมงคล. อายุ 60 ปี 31 หมู่ที่ 2 ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

นิตยา กาญจนะวรรณ และ สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ. “นิราศ.” ใน ภาษาและ

หนังสือ 24,1-2 (เมษายน 2534-มีนาคม 2535): 32.

นิยม(ปิ้ง) วุฒิพงศ์. ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม(ปิ้ง) วุฒิพงศ์ และ

งานศพชาวพุทธ. พัทลุง: ม.ป.ท., 2508. (พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงาน

ฌาปนกิจศพนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ วัดพิกุลทอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง

2 ตุลาคม 2508).

นิติ เอียวศรีวงศ์. “คดีเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปากใต้.” ใน

ธรรมศาสตร์ 12, 3 (กันยายน 2526): 142-161.

_____. “คนใต้.” มติชนสุดสัปดาห์, 12 มีนาคม 2543, หน้า 47.

_____. ปากใต้และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์.

กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, 2538.

_____. “พระกับสังคม.” มติชนสุดสัปดาห์, 11 กุมภาพันธ์ 2541, หน้า 47.

_____. และอาคม พัชมิยะ. ศรีรามเทพนคร. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2527.

บรรเจิง สังข์ผุด. อายุ 56 ปี สำนักสงฆ์ถ้ำพระ ตำบลเขาปู่ กิ่งอำเภอศรีบรรพต จังหวัด

พัทลุง. สัมภาษณ์, 15 กันยายน 2544.

บรรเลง ชูดำ. “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชูดำ.” ใน หนังสือเป็นที่ระลึกในงาน

ฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูดำ ณ ฌาปนสถานวัดพิกุลทอง 27 สิงหาคม 2537,

หน้า 1-7. พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537.

บุญจันทร์ กาญจนรัตน์. อายุ 90 ปี 49 หมู่ที่ 11 ตำบลเขาปู่ กิ่งอำเภอศรีบรรพต จังหวัด

พัทลุง. สัมภาษณ์, 11 กันยายน 2544.

เบญจมาศ พลอินทร์. วรรณคดีนิราศ. สงขลา: วิทยาลัยครูสงขลา, 2521.

ปก แก้วกาญจน์. การค้าทางเรือบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2540.

_____. การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง. สงขลา:

สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.

ป. ไชยानุพงษ์. “ทำนบทำนา.” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 449.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 35-42. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2528.

ประพนธ์ เรืองณรงค์. ข้าวย่ำคำใต้. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า 2000, 2543.

_____. บุษงาปัตตานี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.

_____. วรรณกรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535.

ประมวล มณีโรจน์. “โจรพัทลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลคอนทราย : ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับเมฆหมอกแห่งฤดูกาล.” วารสารทักษิณคดี 4, 1 (มิถุนายน-กันยายน 2537): 54-104.

_____. และเกษม จันทรคำ. เงื่อนไผ่แห่งการดำรงอยู่ของชาวนา: ศึกษาเฉพาะกรณีของ ต.ขอนหาด อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช. นครศรีธรรมราช: โรงเรียนบ้านขอนหาด, 2528.

ประเสริฐ วิทยารัฐ. “พัทลุง: สภาพภูมิศาสตร์.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 22. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.

_____. “สภาพภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรสทิงพระ.” ใน ประวัติศาสตร์และ

โบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 8-20. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2528.

ปราณี ขวัญแก้ว. “วรรณคดีชาวบ้านจาก ‘บุคคำ’ ตำบลร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช.” ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2517.

- ปราณี วงษ์เทศ. สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2543.
- ปรีชา กาญจนาคม และ มนูญ ทรงกัลยาณวัตร. “พัทลุงในอดีต.” ใน รายงานการ
 สัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 63. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรม
 จังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.
- ปรีชา นิลบล. ประวัติ-ตำนานของดีเมืองสงขลาบนคาบสมุทรสทิงพระ. สงขลา: สภา
 วัฒนธรรมอำเภอสทิงพระ, 2545.
- ปาน ชีช้าง. “นิราศปานบอด.” ใน งานวันสารทภูมิภาคทักษิณ, หน้า 45-60. กรุงเทพฯ:
 ม.ป.ท., 2518. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัด
 พิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518).
- ปาน สงกุมาร, “บันทึกประวัติ.” ใน ปาน สงกุมาร, หน้า 10-110. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.,
 2515. (พิมพ์เพื่อเป็นบรรณาการในงานฉาปนกิจศพคุณหมอปาน สงกุมาร ณ
 เมรุวัดสวนปาน ตำบลในเมือง อำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม 2515).
- ป้อม มากคำ. อายุ 55 ปี 43 หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านตูล อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.
- ปิยะฉัตร ปิติวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- เปรม อักษรสว่าง. เรื่องค่ายยวพุทธ (จะบันทึกเพิ่มเติม). พัทลุง: ยวพุทธิกสมาคมบาง
 แก้ว ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช, 2515.
- ผ่อง นวลศรี. อายุ 63 ปี ร้านอุดมพรการเกษตร 487/4 หมู่ที่ 4 ถนนราษฎร์บำรุง ตำบล
 ระโนด อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 15 ตุลาคม 2544.
- ผัด แก้วทนต์. อายุ 64 ปี 126 หมู่ที่ 1 ตำบลขนหาด อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 11 พฤศจิกายน 2544.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. เชียงใหม่:
 ตรีศวิน, 2542.
- พรม และระบาย. นิราศพรมภานุติระบาย. นครศรีธรรมราช : ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- พร้อม รักแก้ว. อายุ 65 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขนหาด อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู). นิราศรับพัชนี. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2516. (จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะทิ้งพระ ครั้งที่ 2 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวิทยาลัยราชวสุ สงขลา วันที่ 20 ตุลาคม 2516)

_____. ภาษิตสูงสอนหลาน. นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศิริสวัสดิ์, 2502. (พิมพ์ถวายบรรณาการเป็นที่ระลึกงานฉลองสมณศักดิ์ พระครูสุรัตวิหการการ เจ้าคณะธรรมยุติ ตำบลปากพูน ณ วัดท่าแพ ตำบลปากพูน อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 6-8 กันยายน 2502).

พระครูนิเทศธรรมาภรณ์. ประวัติตำบลบางเขียด. สงขลา: โรงพิมพ์เมืองสงขลา, 2521. (ที่ระลึกในการที่คณะครูและศิษย์เก่าแห่งโรงเรียนบ้านบางเขียดประกอบพิธีสงฆ์ น้ำอิตฺตครูใหญ่ และผู้อุปการะโรงเรียน ณ โรงเรียนบ้านบางเขียดตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 13-14 เมษายน 2521).

พระภัทรธรรมธาดา. สู่โหงปาดิคำกลอน. พระนคร: โรงพิมพ์มหาภูมิภราชวิทยาลัย, 2497, (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธีรานุันทมนิ (สามป่าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอปากพูนัง มิถุนายน 2497).

พระมหาเปลี่ยน. อัดตประวัติคำโคลง. พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496. (พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฉาปนกิจศพอุบาสิกคสิ สิริพงศ์ ผู้เป็นโยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านดอนคั่น ตำบลลุงุด อำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน 2496).

พระรัตนธัชมุนี. รายงานการจัดการศึกษาและการพระศาสนาภักวินิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี ณ เมรุสนามหน้าเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 20 มิถุนายน 2478).

พระรัตนธัชมุนี (สว่าง ณ พัทลุง). นิราศเมืองทลุง. เพชรบุรี: ภาควิชาภาษาไทยวิทยาลัยครูเพชรบุรี, 2526.

พระราชสมบัติ. กลอนนิราศเกาะแก้วกาลกัตตา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒชนนากร, 2463.

พอลดา แก่นแก้ว. “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ.2439-2525.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

พิชญ์ สมพอง. สังคมชาวบ้านนา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525.

พิทยา บุษรรัตน์. “วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง: การสำรวจและศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรม.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 154-162. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.

พิน สงเสน. อายุ 88 ปี 39/1 หมู่ที่ 4 ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2544.

พิน แสงทอง. อายุ 56 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขนอมหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2544.

พินุลพิทยาพรรค, พระยา. เรื่องโรงเรียนวัด มณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2474. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476. (พิมพ์แจกเป็นธรรมเนียมพิธีบรรณาการ เนื่องในงานทำบุญเฉลิมอายุครบ 80 ปี ของพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช 2476).

พุทธ เพชรรัตน์. นิราศพระบรมธาตุยอดทอง เล่ม 2. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2506.

เพียร นะมาตร. “จินตนาจาริก.” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพเพียร นะมาตร, หน้า 1-170. กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520).

_____. นิราศนรินทร์คำกลอน. ยะลา: ศูนย์พัฒนาการศึกษาภาคการศึกษา 2, 2505.

ไพรินทร์ รุยแก้ว. “ศึกษาพลวัตการผลิตและการค้าข้าวในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. ชีววัฒน์. พระนคร: องค์การคำกูรสุภา, 2504.

ภูริพงษ์ศึกษากร, ขุน. “หมายเหตุ.” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 423.

ภูวดล ทรงประเสริฐ. “วิวัฒนาการนายทุนเงินในนครศรีธรรมราช.” ใน รายงานการ
สัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4: ศิลปวัฒนธรรมนครศรีธรรม
ราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช, หน้า 25-
33. นครศรีธรรมราช: วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2529.

มนูญ ทรงกัลยาณวัตร. “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติ
ศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 68. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง
โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528.

ขงบุทร ชูแว่น. การเคลื่อนเปลี่ยนของคตินิยมในบริเวณสามจังหวัดรอบทะเลสาบสงขลา
พ.ศ.2504-2529: ศึกษาจากวรรณกรรม. สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา,
2529.

_____. การดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ ‘ไร่เลื่อนลอย’ ในหมู่บ้านบริเวณเชิงภูเขา
บรรทัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง (พ.ศ.2518-2529). สงขลา: ชมรม
สังคมศาสตร์ภาคใต้, 2529.

_____. “พัฒนาการของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึง
ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัย
ศิลปากร 2529.

_____. “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบ
สงขลาในสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์.” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ, หน้า 60-90.
ปทุมธานี: นาค, 2541.

“รายงานกิจการปี 2509 จังหวัดนครศรีธรรมราช.” 2510.

“รายงานกิจการปี 2510 จังหวัดนครศรีธรรมราช.” 2511.

рінฤทัย สัจจพันธุ์. “นิราศคำโคลง: การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น.”

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516.

ล้วน เกลี้ยงแก้ว. อายุ 58 ปี 137 หมู่ที่ 1 ตำบลทะเลน้อย อำเภอกวนขนุน จังหวัด
พัทลุง. สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2545.

- ล้อม เฟื่องแก้ว. “พัทลุงในวรรณกรรม.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติ ศาสตร์และ
โบราณคดีพัทลุง, หน้า 201. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด พัทลุงโรงเรียน
สตรีพัทลุง, 2528.
- ละเวง ไชยานุพงศ์. “ประวัติของข้าพเจ้า (ครูละเวง ไชยานุพงศ์).” ใน อนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพคุณครูละเวง (เชวง) ไชยานุพงศ์ ณ เมรุวัดคงคาเลียบ
ตำบล ท่าซัก อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 9 พฤษภาคม 2532,
หน้า 10-55. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2532.
- ลั่น ถมแก้ว. อายุ 60 ปี 55 หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด จังหวัด
นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2545.
- เลื่อน เพชรสังข์. อายุ 70 ปี 81 หมู่ที่ 1 ตำบลควนน้อย อำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544.
- วรมัย องค์กรอย. อายุ 50 ปี โรงเรียนตะโหนด ตำบลแม่ขรี อำเภอตะโหนด จังหวัด
พัทลุง. สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2545.
- วิจิต กาพกาญจน์. “นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ.2444-
2503.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- วิทยาลัยการศึกษา สงขลา. คติชาวบ้านอำเภอสทิงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา.
สงขลา: แผนกภาษาไทย, ม.ป.ป.
- วินัย สุกใส. “ภูเขา ทุ่งราบ และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชน
รอบทะเลสาบ.” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ, หน้า 129-145. ปทุมธานี: นาค, 2541.
- _____. “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา.” ใน โลกของกลุ่ม
ทะเลสาบ, หน้า 146-172. ปทุมธานี: นาค, 2541.
- วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุยแก้ว. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบ
สงขลา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- วิรัตน์ ธรรมเจริญ. อายุ 56 ปี 56/3 หมู่ที่ 4 ตำบลชุมพล อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.
สัมภาษณ์, 8 มีนาคม 2545.

วิเวกน้อย ชัยภูมิ. *รตชีวิต.. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์*, 2509.

ศรีธรรมราช, พระยา. “สรรพข่าวและความเห็น.” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “ชุมชนแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์บริเวณคาบสมุทรสทิงพระและบริเวณใกล้เคียง.” ใน *ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ*, หน้า 30-37. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2526.

_____. “เล่าเรื่องเมืองสงขลา.” ใน *ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา*, หน้า 17-25. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535.

ส. ย่องหลี คอนรูป. *อัครจริยชาวนาสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500.

สงบ ส่องเมือง. *การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น(พ.ศ. 2300-2444)*. สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2528.

_____. *ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหาการเมืองการปกครองปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้*. สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2525.

_____. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุงพุทธศตวรรษที่ 20-24.” ใน *รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง*, หน้า 160-168. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528.

_____. “ลุ่มทะเลสาบสงขลา: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สมัยหลังสทิงพระ.” ใน *ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ*, หน้า 96. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2526.

สน นิมพงษ์. “เล่าสู่กันฟัง.” ใน *เจิม นิมพงษ์ นักพัฒนาผู้รู้ค่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน*, หน้า 25-28. พัทลุง: ม.ป.ท., 2537. (อนุสรณ์สถาปนากิจศพคุณพ่อเจิม นิมพงษ์ ณ เมรุวัดโคกม่วง ต.โคกชะงาย อ. เมือง จ.พัทลุง วันเสาร์ที่ 3 กันยายน 2537).

สมนึก อมรเดโช. “คนสมัยเตาพรก.” ใน *พัทลุงสามัคคี*, หน้า 25-28. กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2532. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532).

สว่าง บัวทอง. อายุ 80 ปี 36/5 หมู่ที่ 11 ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง.
สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544.

สว่าง พงศ์สุชาติ. “นิราศท่าแค.” ใน พัทลุงสามัคคี, หน้า 61-66. กรุงเทพฯ: ชมรมชาว
พัทลุง, 2532. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 โรงเรียน
สารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532).

_____. “นิราศประวัติการรับราชการ.” ใน นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ,
หน้า 104. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543. (พิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ
นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์
2543.)

_____. “นิราศหอการค้า.” ใน นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ, หน้า 75.
กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543. (พิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายสว่าง-
นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543.)

สื่อง หนูเนียม. อายุ 80 ปี 55 หมู่ที่ 6 ตำบลระโนด อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา.
สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

สารูป ฤทธิ์ชู. “การพัฒนาเศรษฐกิจ: สังคมและการค้าของเมืองสงขลาในช่วงพุทธ
ศตวรรษที่ 22-24.” ใน การสัมมนาทางวิชาการ สงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีเมืองสงขลา, หน้า 67. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2535.

_____. “สภาพการเมืองพัทลุง พ.ศ. 2315-2439.” วารสารศิลปวัฒนธรรม 7, 3
(มกราคม 2529): 96-104.

_____. และสุนีย์ ทองไชรั. ตามรอยช้างเผือกได้. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย, 2543.

สำนักงานจังหวัดนครศรีธรรมราช. จังหวัดนครศรีธรรมราช 37. นครศรีธรรมราช:
ฝ่ายแผนและโครงการ, ม.ป.ป.

สิทธิ ศรีสยาม. นิราศหนองคาย: วรรณคดีที่ถูกเผา. กรุงเทพฯ: ศ็องสยาม, 2533.

สินวล มากนวล. “ประวัติย่อของสินวล มากนวล.” ใน สุราวีวาทนักปราชญ์วิจารณ์,

หน้า 1-6. พัทลุง: โรงพิมพ์พัทลุง, 2524. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉาบฉวยกิจศพลุณพ้อสินวล มากนวล ณ เมรุวัดป่าพะยอม อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันจันทร์ที่ 28 ธันวาคม 2524).

_____. “นิราศเกาะใหญ่.” เอกสารลายมือพระแดง จิตติญาณ (แดง มากนวล)

และนายमानพ มากนวล. ม.ป.ป.

สุข ทองพลูเอียง. ประวัติวัดทะเลน้อย. พัทลุง: ม.ป.ท., ม.ป.ป.

สุข แสงทอง. อายุ 88 ปี 121 หมู่ที่ 11 ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 13 เมษายน 2545.

สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์. “ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองสงขลากับต่างเมืองที่ส่งผลต่อผู้คนและวัฒนธรรมในท้องถิ่น.” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา: ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา, หน้า 133-140. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535.

_____. พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยกรุงศรีอยุธยา

สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2523.

_____. “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้.” ใน สุริวงค์: ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539,

หน้า 114. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2539. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวาระเกษียณอายุราชการ ศาสตราจารย์สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ ปี พ.ศ.2539).

_____. “วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้.” ใน น้าบ่อทราย รวมข้อเขียนทางคติชนวิทยา,

หน้า 82. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2536. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสครบเกษียณอายุราชการของรองศาสตราจารย์บุญญ์ จิตต์ธรรม 1 ตุลาคม 2536).

_____. “อิทธิพลวรรณคดีพุทธศาสนาต่อวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้.” ใน วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ, หน้า 25-41. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

สุวิทย์ เกิดแก้ว. อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพ พระครูสถิตยธรรมรส วัดแหลม

อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. นครศรีธรรมราช: เทพนมิตการพิมพ์, 2537.

เสรี ลีลาชัย. “เศรษฐกิจชาตินิยมในประเทศกำลังพัฒนาและสถานการณ์ในประเทศไทย.”

ใน เศรษฐศาสตร์การเมือง 1999 จุดเปลี่ยนแห่งยุคสมัย จากโลกาภิวัตน์สู่ชุมชน,
หน้า 90-141. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

แสง โกสีย์รัตนากิบาล. อายุ 69 ปี 93 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนแก่น อำเภอชะอวด จังหวัด
นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2545.

โสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), พระยา. ประวัติและธรรมเนียมปฏิบัติของพระยาโสภณ

พัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง). พระนคร: ม.ป.ท., 2476. (พิมพ์แจกในงานพระราช
ทานเพลิงศพพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) ณ วัดคูหาต่ำ จังหวัดพัทลุง
วันที่ 5 พฤษภาคม 2476).

_____. นิราศเมืองปะเหลียน. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง,
2523.

หนูเพียร สุขาวะ. หัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำบุญถวายข้าวสลากภัต. สงขลา:
วิจิตรการพิมพ์, 2506.

หรณ หมัดหลี. อายุ 82 ปี 13 หมู่ที่ 6 (บ้านคลองแก้ว) ตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิ
จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

หลานก้ง. ตันตระกูลรัตนวงศ์ (แซ่จิ้ว). สงขลา: บรรลือการพิมพ์ หาดใหญ่, 2545.

ห้วน จันรอดภัย. ชีวิตทหารประวัติการ อ.ส. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516.

เหิม หนูเต้ง. อายุ 58 ปี วัดชุมพล ตำบลชุมพล อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.
สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

อัมพร นะมาตร. “คุณพ่อครับ.” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพเพียร นะมาตร,
ไม่มีเลขหน้า. กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราช
ทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์
ที่ 7 พฤษภาคม 2520).

อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิธีคิด. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิภูมิปัญญา, 2543.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ ชื่อสกุล : นายพิเชฐ แสงทอง
วัน เดือน ปีเกิด : 28 กรกฎาคม 2515
สถานที่เกิด : จังหวัดพัทลุง
วุฒิการศึกษา : สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย จาก
โรงเรียนสตรีทุ่งสง อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรี-
ธรรมราช ปีการศึกษา 2532
: สำเร็จปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) จาก
มหาวิทยาลัยรามคำแหง ปีการศึกษา 2539
ตำแหน่งหน้าที่
การทำงานปัจจุบัน : นักวิจัยร่วมโครงการ “แผนที่ภูมิทัศน์ภาคใต้: ฐาน
เศรษฐกิจและทุนวัฒนธรรม” 92/117 ถนนกาญจนวนิช
ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา.